

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Посебна издања

Књига 33

ТИБОР ЖИВКОВИЋ

СЛОВЕНИ И РОМЕЈИ

Уредник

СЛАВЕНКО ТЕРЗИЋ

Директор Историјског института САНУ

Историјски институт САНУ

БЕОГРАД
2000

СЛОВЕНИ И РОМЕЈИ
СЛАВИЗАЦИЈА НА ПРОСТОРУ СРБИЈЕ
ОД УП ДО ХІ ВЕКА

САДРЖАЈ

Списак схраћеница	9
УВОД	19
1. СТАНОВНИШТВО ДАНАШЊЕ СРБИЈЕ У ПРЕДРИМСКО, РИМСКО И ДОБА СЕОБЕ НАРОДА	23
Простор истраживања	23
Предримско становништво	25
Становништво Србије у римско доба и у време сеобе народа	29
Антрополошки састав становништва Србије у предримско и римско доба	36
2. ОД ПРВИХ ДОДИРА СЛОВЕНА СА ВИЗАНТИЈОМ ДО НАСЕЉАВАЊА НА БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО	43
О изворима	43
Доба борби дуж лимеса (530-602)	46
Судбина ромејског становништва у време словенских упада	58
Словенско друштво VI века	67
3. СЛОВЕНИ У СРБИЈИ ТОКОМ VII-X ВЕКА	77
О изворима	77
Словени и Склавиније	82
Срби и Ромеји	96
Антрополошки састав становништва Србије VII - X века	136
4. ДОБА XI ВЕКА - ВРЕМЕ ПОЈАЧАНЕ СЛАВИЗАЦИЈЕ	145
О изворима	145
Словени и Ромеји у XI веку - Србија и Византија	147
Антрополошки састав становништва Србије у XI веку	167
Закључна разматрања	173
Извори	179
Литература	181
Индекс	191

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

Actes

Actes du colloque organi.se par l'Ecole fran-cai.se de Rome, Villes et peuplement dans l'itlyricum protobyzantin, Rome 12-14 mai 1982, Rome 1984.

Alex.

Anne Comnene Alexmde, ed. B. Leib, I-III, Paris 1937.

Amm. Mare.

Ammiani Marcellini Herum gestarum libri quisupersunt, ed. V. Gardthausen, Lipsiae 1875.

Ann. Barenses

Annales Barenses, MGH, SS, VI, ed. G. Pertz, Hamoverae 1844,51-56.

Anon.

Anonymi Bele regis notarii, Gesta Hungaroram, ed. G. Popa-Lisseanu, Bucuresti 1934. (Fontes hisoriae Daco-Romanorum, fasc I, Bucuresti 1934).

ANUBiHXn

Autohtoni kulturni element u doba doseljenja Slavena na Balkan, Posebna izdanja ANUBiH XII, Sarajevo 1969.

БаласчевЋ, *Наи-старата*

-Т. Д. Баласчевт., *Наи-старата словенска Д1,ржава на балканскии полуостровт, през VII и VIII в. и неинии етнически ст>став*, Софин 1924.

Баришић, *Покушаји*

Ф. Баришић, *Досадашњи покушаји убикације града Јустинијана Прима*, ЗФФ 7/1 (1963) 127-142.

Баришић, *Приск*

Ф. Баришић, *Приск као извор за најстарију историју Јужних Словена*, ЗРВИ 1 (1952) 52-63.

Баришић, *Чуда*

Ф. Баришић, *Чуда Димитрија Солунског као историјски извори*, Београд 1953.

Bon, *Peloponnese*

A. Bon, *Le Peleponnese byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951.

Божилов- Гкззелев, *Истории*

И. Божилов - В. Гкззелев, *Истории на*

Breje, *Civilizacija*

Browning, *Byzantium*

Bury, *History I*

BZ

Cecaumenii Strategicon

Ćirković, *Slavi*

Ћирковић, *Насељени градови,*

M. Ćorović-Ljubinković, *Odnosi*

DAI

Димитров, *Погребалниот обред*

DOP

Драгашевић, *Истраживања*

Dvornik, *Slaves*

Einhardi Annales

средновековна Бм>лгарији VII-XIV век, Софин 1999.

L. Breje, *Vizantijska civilizacija*, Beograd 1976.

R. Browning, *Byzantium & Bulgarin*, London 1975.

J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian (395-565)*, I-II, London 1923.

Byzantinische Zeitschrift

Cecaumenii Strategicon, ed. B.Wassiliewsky - V. Jernstedt, St. Petersburg 1896.

S. Ćirković, *Slavi occidentali e meridionali*, Storia d'Europa III, Medioevo II, Torino 1995, 539-597.

C. Ћирковић, *"Насељени градови" Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, ЗРВИ 37 (1998) 9-32.

M. Ćorović-Ljubinković, *Odnosi Slavena centralnih oblasti Balkana i Vizantije od VII do X veka*, Materijali 9 (1972) 81-100.

Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, ed. R.J.H. Jenkins-Gy. Moravcsik, I-II, Washington 1967.

Д. И. Димитров, *Погребалниот обред при раннобългарските некрополи вт, варненско (VIII-X в.)* ИАИ 34 (1974) 51-94.

Dumbarton Oak Papers

J. Драгашевић, *Археолозијско-географијска истраживања*, ТСУр, 45(1877) 1-128.

F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IX siecle*, Paris 1926.

Einhardi Annales, MGH, SS, I, ed. G. Pertz, Hannoverae 1826, 135-218.

- Ermen, *Town*
- Фаркаш, *Гомолава*
- Ферјанчић, *Долазак*
- Ferluga, *Slavi*
- Ферлуга, *О неким аспектима*
- Fine, *Balkans*
- Geizer, *Ungedruckte*
- Getica*
- Goldstein, *Hrvatski*.
- Graebner, *The Role*
- Grafenauer, *Nekaj vprašanj*
- ГСУД
- Hemd.*
- ИАИ
- Ilias*
- E. Ennen, *The Medieval Town*, Amsterdam 1979.
- Ђ. Фаркаш, *Извештај о испитивању антрополошког материјала из групне гробнице са локалитета Гомолава*, Рад Војвођанских музеја 21/22 (1973) 125-129.
- Б. Ферјанчић, *Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова туматења)*, ЗРВИ35 (1996) 117-154.
- J. Ferluga, *Gli Slavi del sud. et altri. gruppi etnici di fronte a Bisanzio*, Settimone di studio del Centro Italiano di studi sull' alto medioevo XXX, Spoleto 1983, 303-343.
- Ферлуга, *О неким аспектима изградње тематскогуређења*, ЗФФ 8/1 (1964) 131-143.
- J. A. Fine, *The Early Medieval Balkans*, Michigan 1993.
- H. Geizer, *Ungedruckte und. wenig bekannte Bistümervverzeichnisse der orientali.schen Kirche*, BZ 2 (1893) 22-72.
- Iordan, Getica*, ed. 4. Скржинској, Москва 1960.
- I. Goldstein, *Hrvatski, rani srednji, vijek*, Zagreb 1995.
- D. Graebner, *The Role of the Slavs within the Byzantine Empire 500-1018*, Ann Arbor 1975.
- B.Grafenauer, *Nekaj vprašanj iz dobe naseljavanja, južnih Slovanov*, Zgodovinski časopis 4 (1950) 23-126.
- Гласник Српског ученог друштва
- Herodote, Histori.es*, ed. Ph. E. Legrand, Paris 1961.
- Известин на Археологически институт
- Homeri Ilias*, ed. G. Dindorf, Lipsiae 1896.

IMS

Inscriptions de la Mesie Superieure.

*Историја I**Историја српског народа, I*, уред. С. Ђирковић, Београд 1980.*lust.**M. Iuniani lustini Epitoma historiarum philippicarum*, ed. F. Ruehl, Lipsiae 1907.Ивић, *Језик*П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1981.Јагић, *Ein Kapitel*V. Jagić, *Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen*, Archiv für Slavische Philologie 17 (1895) 47-87.Јиречек, *Историја I*К. Јиречек, *Историја Срба, I-II*, Београд 1952.Јиречек, *Друмови*К. Јиречек, *Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Сарајево 1951.Јиречек, *Војна цеста*К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, Зборник Константина Јиречека, I, уред. М. Динић, Београд 1959, 71-190.Јиречек, *Хришћански елемент*К. Јиречек, *Хришћански елемент у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник Константина Јиречека, I, уред. М. Динић, Београд 1959, 461-528.Јиречек, *Романи*К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњег века*, Зборник Константина Јиречека, II, уред. Г. Острогорски, Београд 1962.Калић, *Београд*Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.Калић, *Наслеђе*Ј. Калић, *Словени и византијско урбано наслеђе*, Социјална структура српских градских насеља XII-XVIII века, Смедерево/Београд 1992, 21-34.Klaić, *Povijest*

- Коледаров, *Географи*
- Н. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971.
- Ковачевић, *Колонизација*
- Г. Коледаров, *Политическа географи на средновековната българска държава*, I, София 1979.
- Kovačević, *Slaveni*
- Ј. Ковачевић, *Археологија и историја варварске колонизације јужнословенских области*, Нови Сад 1960.
- Laurent, *Serbie*
- Ј. Kovačević, *Slaveni i staro balkansko stanovništvo*, Materijali 9 (1972) 63-80.
- Lemerle, *Invasions*
- V. Laurent, *Le theme byzantin de Serbie au Xle siecle*, REB 15 (1957) 185-195.
- Lemerle, *Philippe*
- P. Lemerle, *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'epoque romaine jusqu'au VIII siecle*, Revue Historique 211 (1954) 265-308.
- Максимовић, *Покрштавање*
- P. Lemerle, *Philippe et la Macedoine Orientale*, Paris 1945.
- Максимовић, *Илирик*
- Љ. Максимовић, *Покрштавање Срба и Хрвата*, ЗРВИ 35 (1996) 155-174.
- Maksimović-Popović, *Les sceaux*
- Љ. Максимовић, *Северни Илирик у VI веку*, ЗРВИ 19 (1980) 17-57.
- Марић, *Становништво*
- Lj. Maksimović-M. Popović, *Les sceaux byzantins de la region danubienne en Serbie*, Studies in Byzantine Sigillography 2 (1991) 213-234.
- Menand.ro
- P. Марић, *Становништво горњомезијског лимеса од римског освојења нашег Подунавља до насељавања Словена*, Глас САНУ 250, Одељење друштвених наука св. 10 (1967) 83-95.
- MGH
- The History of Menander the Guardsman*, ed. R. C. Blockley, Liverpool 1985.
- Микић, *Структура*
- Monumenta Germaniae Historica
- Ж. Микић, *Антрополошка структура становништва Србије*, Београд 1988.

Микић, *Анализа*

Ж. Микић, *Антрополошка анализа скелета из унутрашњег утврђења* (антрополошки прилог у оквиру рада, М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Унутрашње утврђење београдског града*) Годишњак града Београда 39 (1992) 56-58.

Mikulčić, *utvrđenja*

/J. Mikulčić, *Kasnoantička utvrđenja u SR Makedoniji - pokušaj klasifikacije*, *Materijali* 22 (1986) 101-123.

Miracula

Le plus anciens recueils des miracles de saint Demetrius, ed. P. Lemerle, I-II, Paris 1979.

Mocsy, *Romanisation*

A. Mocsy, *Gesellschaft und Romanisation in der Römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest, 1970.

Mošin, *Ljetopis*

Ljetopis Popa Dukljanina, priredio V. Mošin, Zagreb 1950.

Мутафчиев, *Историји*

П. Мутафчиев, *Историји на бугарски народ (681-1323)* Софин 1986.

Nikeph.

Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History, ed. C. Mango, Washington 1990.

Нидерле, *Старине*

«
Л. Нидерле, *Словенске старине*, Нови Сад 1954.

Новаковић, *Области*

Ст. Новаковић, *Српске области X и XI века*, ГСУД 48 (1880) 1-151.

Новаковић, *Колонизација*

Ст. Новаковић, *Колонизација Словена на Балканском полуострву, Византија и Срби*, II, Нови Сад 1906.

Новаковић, *Охридска архиепископија*

Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас СКА 76 (1908) 1-62.

Новаковић, *О јужним Словенима*

Ст. Новаковић, *О јужним Словенима у VI, VII и VIII веку*, Глас СКА 80 (1909) 124-154.

ODB

The Oxford Dictionary of Byzantium, I-III, Oxford 1991.

Острогорски, *Историја*

Г. Острогорски, *Историја Византије*,

- Београд 1969.
- Papazoglu, *Plemena*
- F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1960.
- Patsch, *Beiträge*
- K. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, III, *Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diokletian bis Heraklios*, Wien 1928.
- PG
- Patrologia graeca
- Pirenne, *Citi.es*
- H. Pirenne, *Medieval Cities, Their Origins and the Revival of Trade*, Princeton 1952.
- Pohl, *Osnove*
- W. Pohl, *Osnove hrvatske etnogeneze, Avari i. Slaveni*, Etnogeneza Hrvata, ed. N. Budak, Zagreb 1995, 86-96.
- Popović, *Slavisation*
- V. Popović, *Aux origines de la slavisation des Balkans; La constitution des premiers Sklavinies macedoniennes vers la fin du VI siècle*, Academie des inscriptions et belles lettres, Paris 1980, 230-257.
- Поповић, *Рас*
- М. Поповић, *Рас - касноантичко и средњовековно утврђење IV*, Новопазарски зборник 12 (1988) 137-139.
- Procopii*
- Procopii Caesariensis opera omnia, Bellum Persicum, B. Vandalicum, B. Gothicum, Historia Arcana, De aedificiis*, ed. J. Hauray, vol. I-IV, Lipsiae 1962-1964
- Прокић, *Јован*
- Б. Прокић, *Први охридски архиепископ Јован*, Глас СКА 88(1911)267-303.
- Rački, *Documenta*
- F. Rački, *Documenta historiae Chroaticae perwduum antiquam illustranta*, Zagreb 1877.
- Radosavljević, *Pesak*
- S. Radosavljević- Krunić, *Etüde anthropologique des ossements trouves sur le site "Pesak"*, Đerdapske sveske 3, Beograd 1986, 143-146.
- Romaja*
- N. Đurić-J. Glišić-J. Todorović, *Praistorijska Romaja*, Dissertationes et Monographie XVII, Beograd 1975.
- Runciman, *Empire*

Schafarik, *Alterthümer II*

Setton, *The Bulgars*

Simocattae Hist.

Simpozijum

СКА

Скок, *Dolazak*

Skok, *Ortsnamenstudien*

Skylit. Cont.

Skylitzae Syn. Hist.

Slrab.

Strategicon

Theoph.

Toynbee, *Constantine*

Šišić, *Povijest*

Шишић, *Име*

S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930.

P. J. Schafarik, *Slavische Alterthümer*, I-II, Leipzig 1844-1847.

K. M. Setton, *The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth on the Seventh Century*, Journal of Medieval Studies 25 (1950) 502-543.

Theophylacti Simocattae Historiae, ed. R. Wirth, Stuttgart 1972.

Prvi Ilirio-Trački simpozijum - Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog doba, ured. M. Garašanin, Sarajevo-Beograd 1991.

Српска Краљевска Академија

P. Skok, *Dolazak Slavena na Mediteran*, Split 1934.

R Skok, *Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogenetos*, Zeitschrift für Ortsnamenforschung 4 (1928) 213-244.

Ioannes Skylitzes Continuatus, ed. Θ. Τσολακη, Θεσσαλονίκη 1968.

Ioannes Skylitzes Synopsis historiarum, ed. H. G. Beck, Berlin 1973.

Strabonis Geographica, ed. A. Meineke, Lipsiae 1877.

Mauricii Strategicon, ed. G. T. Dennis, Wien 1981.

Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, I, Lipsiae 1883.

A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and His World*, London 1973.

F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.

- Ф. Шишић, *Име Хрват и Србин, и теорије о досељењу Хрвата и Срба*, Годишњица Николе Ћупића 35 (1923) 1-49.
- Шишић, *Летонис*
- Ф. Шишић, *Летонис Попа Дукљанина*, посебна издања СКА 67, Београд 1928, 292-416.
- Таркова-Займова, *La ville*
- V. Tärkova-Zaimova, *La ville de salonique et son Hinterland slave (jusqu'a au Xe siecle)*, Actes du He congres international des etudes du sud-est europeen, II, Histoire, Athenes 1972, 355-362.
- Thucyd.*
- Thucydidis De bello peloponnesiaco*, libri octo, ed. I. Bekkerus, Berolini 1868.
- Тускулум*
- Речник грчких и латинских писаца антике и средњег века*, приредили: В. Бухвалд, А. Холвег, О. Принц, Београд 1984.
- Vasmer, *Slaven*
- M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941.
- ВИНЛ**
- Византијски извори за историју народа Југославије I*, уред. Г. Острогорски, Београд 1955.
- ВИНЈП**
- Византијски извори за историју народа Југославије II*, приредио: Б. Ферјанчић, Београд 1959.
- ВИНЈШ** *
- Византијски извори за историју народа Југославије III*, уред. Г. Острогорски - Ф. Баришић, Београд 1966.
- ЗФФ**
- Зборник Филозофског факултета
- Златарски, *Историји I*
- В. Н. Златарски, *Историји. на Бугарската држава през средните векове, I*, Софија 1918.
- ЗРВИ**
- Зборник радова Византолошког института
- Живановић, *Караташ*
- С. Живановић, *Остаци људских костура из гробнице у Караташу код Кладова*, Бердапске свеске 2, Београд 1984, 15-19.
- Живковић, *Прилог*
- Т. Живковић, *Прилог хронологији*

Живковић, *О првим главама*

аварско-словенских односа 559-578. године,
Историјски часопис 42/43 (1997) 227-236.

Т. Живковић, *О првим главама Летописа
попа Дукљанина*, Историјски часопис 44
(1998) 11-34.

УВОД

Ова књига представља унеколико измењену магистарску тезу "Славизација на територији Србије од VII до XI века", одбрањену на Филозофском факултету у Београду децембра 1996. године, пред већем које су чинили проф. др Јованка Калић, проф. др Љубомир Максимовић и у својству ментора, проф. др Живко Микић.

Славизација на простору Србије припада оној скупини историјских тема која до сада није целовито обрађивана. Слојевитост и особеност славизације захтева приступ ослоњен на достигнућа више научних области. Управо изразита вишезначност питања којим смо се бавили, суочила нас је са бројним тешкоћама, пошто смо били принуђени да се бавимо и оним научним областима (филологија, археологија) где су наша знања, у односу на познавање историје и антропологије, далеко скромнијег обима. Услед тога смо сазнања о археолошким и филолошким показатељима славизације ирихватали из већ објављених радова признатих стручњака из ових научних области. С друге стране, расположиву археолошку и филолошку грађу испитали смо и упоредили са историјским и антрополошким подацима.

Сам лојам "славизација" крије у себи неколико слојева што се и у овој књизи јасно испољава. Да би се могло одговорити на питање о његовом ближем значењу потребна су обимна и разноврсна истраживања пресловенског и словенског доба. Зарад тога, изучавања су спроведена кроз две засбне целине:

1. Пресловенско доба, где смо покушали да прикажемо стнички састав у областима данашње Србије у време постојања Римског царства, чиниједну

целину. Уз историографску грађу пружили смо увид у до сада испитани антрополошки материјал.

2. Словенско доба, где смо хронолошким редоследом пратили раздобље од насељавања Словена у VII веку па до истека XI века када већ почињу да се називу обриси будуће српске државе. Таксфе, покушали смо да добијене закључке упоредимо са антрополошким показатељима славизације.

Пре него што се упустимо у даље излагање нека нам буде дозвољено да упозоримо на неколико појмова који захтевају ближе објашњење.

Пре свега потребно је појаснити сам појам "славизација", односно шта се у овој књизи под њим подразумева. Према нашем уверењу славизација је појава током које је на одређеном географском простору, у овом случају у области данашње Србије, дошло до изразите промене у саставу становништва. Та етничка промена јесте основно својство славизације али се она исто тако осећа на културном пољу и у свакодневном животу. Славизација, дакле, није искључиво процес генетске смене народа или племена на одређеном простору, већ се испољава и кроз пратеће промене у култури, језику, друштвеном поретку или привреди. Другим речима, славизација се јавља у свим видовима делања Словена, у нашем случају Срба, према затеченом становништву и утицаја који на њега врше.

Сам наслов ове књиге казује да смо славизацију истраживали на подручју данашње Србије. Међутим, како је државни опсег Србије у прошлости био променљив, поједине области које су у раном средњем веку биле насељене Србима и улазиле у састав првобитне српске државе (Захумље, Травунија, Паганија, Конавле и по свој прилици Дукља) остале су изван граница нашег рада. Ваља имати на уму, да предмет бављења ове књиге није политичка историја Србије у средњем веку, или пак, Срба у свим оним областима где су током раног средњег века живели. Наш превасходни задатак био је да пратимо токове славизације у оквирима данашње државе Србије, где су, у зависности од доба, живели различити народи, каткад сродни, а не ретко и потпуно различитог етничког порекла.

Књигом није обухваћен простор Војводине из разлога што за доба раног средњег века готово не постоје наративни историјски извори на основу којих би било могуће пратити токове славизације. Сами археолошки и антрополошки подаци могли би довести до могућих заблуда или погрешног тумачења. Ипак, за одређена раздобља потрудили смо се да искористимо антрополошка сазнања о скелетним остацима средњовековних становника данашње Војводине, тек утолико, да бисмо лакше пратили особине скелетних остатака приписаних раним Словенима и упоредили их са

налазима из Србије. С друге стране, доношењу ширих закључака о славизацији у данашњој Војводини, нисмо били склони.

Историјска врела доба којим се ова књига бави, неједнако су обрађена у домаћој историографији. Док су византијски извори углавном објављени и тумачени, дотле су латински извори за ово доба, у домаћој историографији, углавном остали запостављени. О самим изворима покушали смо да пружимо јаснију слику на почетку сваког поглавља које чини хронолошку целину.

Такође, археолошка истраживања појединих налазишта не пружају довољно података за потпунију слику о времену насељавања Словена. Требало би водити рачуна и о чињеници да су простране области средишње и западне Србије археолошки потпуно непознате. Број антрополошких налаза, приписаних Словенима, изузетно је скроман и просторно разуђен, тако да ни у овом случају не постоји могућност потпуног сагледавања размере или густине словенског насељавања у данашњој Србији.

Сходно свему напред изреченом, ова књига може бити тек почетак обимнијег научног рада који ће захтевати бављење појединим питањима која су, у оквиру различитих научних области - археологија, антропологија, филологија и необрађени наративни извори, делом наслућена или само дотакнута.

Велику захвалност за настанак самог магистарског рада, који је и послужио као основ за ову књигу, дугујемо пре свега ментору проф. др Живку Микићу који нас је упутио у антрополошку литературу и уопште претпоставио, да је на основу, како се на први поглед чинило, оскудних антрополошко-историјских података, могуће извршити опсежније просуђивање о токовима славизације на тлу данашње Србије. Посебно смо захвални проф. др Јованки Калић која нам је великодушно ставила своју драгоцену библиотеку на располагање и низом вредних напомена усмерила на она питања, често скривена у наративним изворима, о којима у први мах нисмо довољно дубоко просудили. Такође, речи захвалности дугујемо и проф. др Љубомиру Максимовићу чији су научни радови о овом раздобљу били од изузетног значаја а његове примедбе допринеле да боље искористимо и јасније изразимо размишљања о појединим битним питањима.

На послетку, реч захвалности упућујемо и колегама из Историјског института САНУ г. Душану Синдику, гђ-и Ружи Ћук и г. Ђури Тошићу, који су пажљиво прочитали рукопис и низом вредних напомена помогли да ова књига буде припремљена за штампу.

СТАНОВНИПГТВО ДАНАШЊЕ СРБИЈЕ У ПРЕДРИМСКО, РИМСКО И ДОБА СЕОБЕ НАРОДА

Простор истраживања

У географском смислу простор савремене Србије обухвата средишње области Балканског полуострва, омеђен на западу реком Дрином, на северу и североистоку Савом и Дунавом, на истоку брдовитим пределима Хомољских планина, док је на југу обележен државном границом између Југославије и Републике Македоније. Његовом средином протиче река Морава, дуж чијег тока се налазила једна од најважнијих саобраћајница Антикe - *Via Militaris*. Поред Мораве, са њеним притокама Ибром, Западном и Јужном Моравом, на североистоку овог подручја налазе се две веће реке - Тимок и Пек.

Пошто је намера да подручје Србије посматрамо кроз историју, сматрамо да ће бити целисходније уколико ближе разграничимо ову област према управној подели насталој у доба када је Римско царство господарило овим просторима и која је, унеколико измењена, потрајала током византијске владавине и доласка Словена, што ће у много чему олакшати даље излагање.

У погледу управе област данашње Србије је прошла кроз три раздобља. Прво, од најранијег помена племена насељених на овом простору до доласка Римљана, просторне целине називане су према имену народа који их је насељавао.¹ Друго раздобље почиње пред крај Августове

1 Поред Дарданаца и Миза који се први пут помињу у Илијади, *Homeri Ilias*, ed. G. Dindorf, Lipsiae 1896, XI, 286; 1894, XIII, 5, Херодот, *Herodote, Histories*, ed. Ph. E. Legrand, Paris 1961, V, 9,5-14 и Хекатеј, *Hekataios, Die Fragmente der Griechischen Historiker*, ed. F. Jacoby, Berlin 1923, frg. 92, помињу племена са средњег Дунава - Сигиноје и Кауликоје, о којима касније нема вести. Још само Аполоније Рођанин бележи Сигиноје и Кауликоје уз племе Синдоја, *Apollonii Rhodii Argonautica*, ed. R. Merkel, Lipsiae 1905, IV, 320-324.

владавине када је образована провинција Мезија, у чијем саставу је била и област средишњег Балкана. Треће доба, од владавине Јустинијана I (527-565) до досељавања Словена, када је задржана и делимично измењена стара царска подела на провинције.

Пространа провинција Мезија подељена је у Домицијаново време (81-96) на Горњу Мезију (*Moesia Superior*) и Доњу Мезију (*Moesia Inferior*). Тако би се област нашег занимања нашла у Горњој Мезији. Међутим, ово није била и коначна подела скоро освојених области. Римско царство је, ширећи своје границе, тежило сталним променама у управи које би олакшале владавину над тако великом и разнородном земљом.² У IV веку, за владавине Константина Великог (306-337) на подручју Горње Мезије настале су две провинције, Прва Мезија (*Moesia Prima*) и Дарданија (*Dardania*), док су Приобална Дакија (*Dacia Ripensis*) и Средоземна Дакија (*Dacia Mediterranea*) настале поделом Доње Мезије.³ При крају IV века (379-395) стварањем префектуре Илирик, настале су две дијецезе - Македонија (*Macedonid*) и Дакија (*Dacia*). У склопу дијецезе Дакије биле су провинције Горња Мезија, Приобална Дакија, Средоземна Дакија, Дарданија и Превалитана (*Praevalis*). Већ почетком VI века дијецезе као управне јединице не постоје, гасе се, и остају само провинције.⁴ Сходно

² У Диоклецијаново доба (284-305) Царство је бројало око 100 провинција. Истовремено, Диоклецијан је државу поделио на 12 дијецеза. У Дачкој дијецези су се тако нашле следеће провинције: Дарданија, Прва Мезија, Приобална Дакија, Средоземна Дакија и Превалитана; упор. *Историја српског народа I*, Београд 1980, 92 (М. Мирковић, у даљем тексту: *Историја I*). Доцније, под Константином Великим у Царству су извршена даља усавршавања, па су тако настале префектуре као највеће управне јединице. Постојале су четири префектуре: Источна, Италија, Галија и Илирик; видети: J. B. Bury, *A ffistory ofthe Later Roman Empirefrom the Death ofTheodosius I to the Death ofJustinian (395-565)* London 1923,1, 26-27 (у даљем тексту: Bury, *ffistory* /); такође: Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969, 55 (у даљем тексту: Острогорски, *Историја*); P. Lemerle, *Invasions et migrations dam les Balkans depuis lafln de l'epoque romainjusqu'au VIIIsiede*, Revue historique 211 (1954) 266, нап.1 (у даљем тексту: Lemerle, *Invasions*). Иако је Илирик потпадао под префектуру Италије (Италија, Илирик, Африка), издвојен је први пут под управом посебног префекта 357/358. године, краткотрајно за Јулијана (361-363) изнова подређен Италији, да би опет био издвајан као засебна префектура 364, 376. и 378. године (видети: *Историја I*, 94, М. Мирковић). Тако је ТОКОМ краткотрајног постојања засебне префектуре Илирик, у последњој четвртини IV века, она обухватала провинције: Дакију, Македонију и Грчку; упор. Bury, *History I*, 26.

³ Средоземна Дакија створена је од делова Дарданије и Тракије. За настанак ових провинција видети: A. Mocsy, *Gesellschaft und Romanisation in der Römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, 274 (у даљем тексту: Mocsy, *Romanisation*).

⁴ У Хиерокловом Синекдиму, који је настао у првим годинама Јустинијанове владавине, нема помена дијецеза. Видети: *tuendes Synecdemus*, ed. A. Burckhardt, Lipsiae 1893, гдесупобројаниградовиЦарствапремапровинцијама; упор. Љ. Максимовић, *Северни Илирик у VI вску*, ЗРВИ 19 (1980) 19, 31 (у даљем тексту: Максимовић, *Илирик*).

овоме, подручје нашег занимања можемо, у погледу управе, означити провинцијама Мезијом и Дарданијом, које би обухватале средишњи и највећи део овог подручја, затим провинцијама Приобалном Дакијом, на североисточној граници, као и западним подручјем Средоземне Дакије у правцу исток-југоисток према Сардици.

Предримско становништво

У предримско доба подручје средишњег Балкана, како сазнајемо од грчких писаца, пре свих Херодота и Тукидида, било је настањено племенима различите етничке припадности. Међутим, вести о овим народима, који су се углавном тек додиривали са грчком и каснијом хеленистичком цивилизацијом, веома су малобројне и оскудне. Разлог овоме највероватније ће бити у смањеном занимању Грка за подручја изванкруга њиховог привредног утицаја, односно, оних земаља које су се налазиле на ободима устаљених трговачких путева или даље од Егејског, Јонског или Црног мора. Стога, вести о Дарданцима, Мезима, Трибалима, Скордисцима и Аутаријатима,[^] племенима која су насељавала подручје данашње Србије, углавном се односе на крупнија политичка и војна догађања, која су потресала краљевину Македонију или, у доцнијем раздобљу, задрала у интересе римске Републике.

Трибали су између V и IV века п.н.е. захватили простор између доњег тока Јужне Мораве и Искера. Херодот каже да се река Ангро⁶, која тече из Илирије према северу, улива у Бронг⁷ у Трибалској равници, а да Бронг

У књизи ће често бити коришћен појам Илирик, али не само у значењу префектуре, управо из разлога што она и не постоји током читавог раздобља којим се бавимо (позна Антика и рани средњи век) већ и као замена за појмове Балканско полуострво, Балкан и Полуострво. Тако, израз Илирик, најчешће користимо као географски а не управни појам.

[^] F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969 (у даљем тексту: Papazoglu, *Plemena*). У овом раду полазимо од чињенице да је Ф. Папазоглу тачно одредила области наведених племена, па у питање њиховог распрострањања нећемо задрати прихватајући резултате њених истраживања.

6 Усвојено је мишљење да је Ангро највероватније Западна Морава; упор. К. Лиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 14 (у даљем тексту: Лиречек, *Историја I*). За старије мишљење, да је у питању Јужна Морава, видети: Ј. Драгашевић, *Археолошко-географска истраживања*, ГСУД 45 (1877) 14 (у даљем тексту: Драгашевић, *Истраживања*).

⁷ Данас преовладава уверење да је Бронг Велика Морава; упор. Лиречек, *Историја I*,

увире у Истар.⁸ Тукидид, опет, каже да су се Трибали, и то они слободни, граничили са Терранима и Тилатејанима који станују северно од горе Скомбра и допиру на запад до реке Оскија која извире из планине из које теку Нест и Хебро.⁹ Од Тукидида такође дознајемо да је Одриски краљ Ситалко заратио на Трибале исте године када је спартански краљ Брасида заузео Амфипол (424. год. п.н.е.) и да је у том сукобу поражен и погинуо.¹⁰ Током IV века, све до времена Александра IV Великог (335-323. год. п.н.е.), Трибали су били независни и по свему судећи суседи које су Македонци поштовали као достојне противнике. Године 376/75. п.н.е. извршили су велики поход на Абдери,¹¹ а 339 год. п.н.е. заратили на скитског краља Атеја који је у помоћ позвао македонског владара Филипа II (359-336 год. п.н.е.) са молбом да Трибале нападне током њиховог повратка из Скитије.¹²

Међутим, од времена похода Филиповог сина и наследника, Александра Великог, у унутрашњост Полуострва 335. год. п.н.е. Трибали се више не помињу на начин достојан великог и снажног племена. После смрти Александра Великог доспели су под власт Пердике (321 год. п.н.е.) и Антипатра (321-319 год. п.н.е.). Непосредно по томе, како пише Страбон, Аутаријати су "покорили" Трибале.¹³ Заправо, како се чини из доцнијих историјских догађаја, Аутаријати нису заузели читаву трибалску земљу већ један део, онај западни, јер је познато да су Келти, на свом походу 280. год. п.н.е. према Делфима, упутили један део војске који је опустошио земљу Трибала.¹⁴

Трибали, иако притиснути Аутаријатима, Скордисцима и Дарданцима, нису потпуно ишчезли све до у римско доба. Код Еутропија је забележено да је конзул Минуције Руф 109/108. год. п.н.е. ратовао у Македонији против Скордиска и Трибала.¹⁵ Такође, када су Бастарни 30/29. год. п.н.е. продрли у Мезију, зашли су у земљу Трибала и Дарданаца који су очигледно, као посебне племенске заједнице, још увек живели на овом простору.¹⁶ Иако су Трибали, како видимо, опстали као засебно племе све до почетка нове ере, они тада више нису представљали знатнију војну или политичку снагу. Чести

14. За раније мишљење, да је у питању Западна Морава, видети: Драгашевић, *Истраживања*, 14.

⁸ *Hemd.* IV, 49.

⁹ Thucydides *De bello peloponnesiaco, libri octo*, ed. I. Bekkeras, Berolini 1868, II, 96.

¹⁰ *Thucyd.* IV, 101,38.

¹¹ *Diodorus of Sicily*, ed. C. L. Sherman, vol. VII, London 1963, XV, 36.

¹² *M. Iuliani Iuliani Epitoma Historiarum Philippicarum*, ed. F. Rühl, Lipsiae 1907, IX, 3,13.

" *Strabonis Geographica*, ed. A. Meineke, vol. II, Lipsiae 1877, VII, 5,11. Овде се помиње и илирско племе Агријана.

¹ *Pausanias Descriptio Graeciae*, ed. I.H. C. Schubart, Lipsiae 1854, über X, 4 и X, 19,7.

[^] *Eutropi Breviarium ab urbe condita*, ed. H. Droysen, Berolini 1878, IV, 27.

¹⁶ *Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum quae supersunt*, ed. U. P. Boissevain, Berolini 1898, LI, 27.

ратови са Дарданцима, а потом и Скордисцима, проредили су Трибале, потиснули их из долине Мораве и знатно сузили њихову племенску област.

Стога, могли бисмо закључити да су се Трибали на преласку у I век нове ере постепено помешали са својим суседима, Дарданцима и Скордисцима, а ТОКОМ римске власти вероватно највећим делом романизовали. Што се тиче етничке припадности Трибала о томе антички писци углавном не прркају вести. Изузетак чини Страбон који изричито каже да су Трибали пореклом Трачани.¹⁷

*Дарданци*¹⁸ су по свему судећи обухватили простор омеђен на северу Западном и Јужном Моравом, на истоку линијом Куманово-Врање-Бела Паланка (односно до Нишаве) и на западу Ђаковица-Пећ-Нови Пазар-Ивањица-Чачак.¹⁹ Најранији помен Дарданаца налазимо код Јустина, који их наводи као једно од племена приморано да призна врховну власт македонског краља Филипа II.²⁰ Током борбе диадоба, у време када је Лизимах стварао своје краљевство 284-281 год. п.н.е, Дарданци су се изгледа отргли испод власти Македоније и веома брзо постали стална претња њеним северним границама. Појавом Рима 200. год. п. н. е. на подручју Илирије, Дарданци су се ставили на страну Републике заједно са Илирима и знатно ојачали према Македонији заузећем области Пеоније. Међутим, од 168. год. п.н.е, после пораза македонског краља Персеја, а поготово од 148. год. п.н.е. када је Македонија престала да буде независна, Дарданци, не желећи да се лише сталних пљачкашких прихода свога јужног суседа, морали су да се сукобе са Римом. Иако су их Римљани 73. год. п.н.е. жестоко поразили током Курионовог похода,²¹ Дарданци су изгледа сачували независност све до у Августово доба, управо до окончања мезијског рата 28. год. п.н.е. Међутим, нема места сумњи, да су и Дарданци, баш као и Трибали, током више столећа под римском влашћу, највећим делом били

¹⁷ *Strab.* VII, 3, 13 и III, 5,6. На овом месту Страбон такође помиње Скордиске и Тауриске.

¹⁸ За етничку припадност Дарданаца, посебно у доба римске власти, видети: Ф. Папазоглу, *Дарданска ономастика*, ЗФФ 8/1 (1964) 49-75; како се чини, источни део Дарданије, линија Скопље-Ниш-Ремесијана, био је настањен Трачанима, док је западни део, правац Приштина-Митровица-Призрен, био у етничком смислу илирски; за супротно мишљење видети: Z. Mirdita, *Encore ime fois sur le probleme d'ethnogenese des Dardaniens*, I Ииро-Трачки симпозијум - Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog Mora od eneolita do helenističkog doba, Sarajevo/Beograd 1991, 101-110 (у даљем тексту: Симпозијум), где је изнето мишљење о илирском пореклу Дарданаца али, како се чини, без убедљивих доказа.

¹⁹ Papazoglu, *Plemena*, 153, карта 3.

²⁰ *Iust.* VIII, 6, 2.

²¹ *Ammiani Marcellini Rerum Gestarum libri quisupersunt*, ed. V. Gardthausen, Lipsiae 1875, XXIX, 5, 22.

романизовани. За разлику од Трибала, Дарданци су нешто касније допали под потпуни римски културни утицај, односно романизацију, тим пре што су сразмерно дуго одолевали у одмеравању снага са Римом, али је крајњи исход био једнак као и код Трибала.

Једино, значајније, систематски истражено налазиште развијеног халштата у Дарданији је некропола у Доњој Брњици код Приштине. Некропола припада типу равних поља с урнама. До сада су откривене три групе гробова, већином појединачних, али има и неколико двојних и један породични. Сличне некрополе су познате и на неким другим местима.²²

Аутаријати су били, према Страбону, највеће и најмоћније илирско племе.²³ Према Ф. Папазоглу Аутаријати су захватили подручје између Таре и Лима допирући на југ све до Скадарског језера.²⁴ Њихови источни суседи били су Трибали које су током III века п.н.е. делимично и покорили заузевши им подручја у Поморављу. М. Гарашанин је претпоставио, на основу пронађеног илирског материјала у Мраморцу,²⁵ да су Аутаријати провалили у Поморавље, заправо између Мораве и Искера, крајем V или почетком IV века п.н.е. Као организована војна или политичка снага, са историјске позорнице нестају у првим деценијама III века п. н. е. То је уједно и могући показатељ да су остаци Аутаријата веома брзо по успостављању римске власти по свој прилици могли бити са лакоћом романизовани.

Мези су једино балканско племе поменуто у Хомеровој Илијади, што би могао бити значајан податак о величини и значају овог народа.²⁶ Што се тиче доцнијих историјских раздобља, вести о Мезима налазимо током рата против Рима, седамдесетих година I века п. н. е, а већ 29. год. п. н.е. они су покорени у знаменитом походу Марка Краса а њихова област постала део римског царства. Област Меза, према Птолемеју,²⁷ била је према реци Кијабру, док су Пикензи живели између њих и Трикорненза. Тако је јасно да је западна граница Меза била око реке Пек (Пикензи = *Pincum*- Пек).²⁸ Њихова источна граница били би око Тимока. Пошто су живели на простору који је, у војном погледу, био од животне важности за

²² Е. Чершков, *Municipium D.D. kod Sočанице*, Приштина, 1965, 3.

²³ *Strah.* VII, 5,11. Уопштено о илирским племенима на Балканском полуострву, видети, Јиречек, *Историја* 1,6-13.

²⁴ Papazoglu, *Plemena*, 83.

²⁵ М. Гарашанин, *Налаз првог гвозденог доба у Мраморцу и проблем Илира у Србији*, Музеји 2 (1949) 134-135.

²⁶ *Ilias*, XIII, 1-9.

²⁷ *Claudii Ptolemaei Geographia*, ed. C. Müllerus, Parisiis 1883, III, 9,2.

²⁸ Papazoglu, *Plemena*, 329.

Рим и где су боравиле знатне војне снаге Царства, Мези су врло рано ушли у поље римског културног утицаја, односно романизацију.

Скордисци - Јужно од Паноније простирала се област у којој су се, после пораза на Пелопонезу 279. год. п. н.е. населили Келти, где су основали племенску заједницу Скордиска. Она није обухватала само Келте, већ и ту затечене Трачане и Илире. Од средине II века п.н.е. Скордисци западно од Мораве називају се Велики а они источно - Мали Скордисци, који су живели понешани са Трибалима и Мезима. Последњи помен Скордиска односи се на источни Срем, где се у епиграфском материјалу, са краја I и почетка II века н.е. помиње *civitas Scordiscorum*.[^]

Огеновништво Србије у римско доба и у време сеобе народа

Посматрано са привредног гледишта, подручје Илирика било је изузетно примамљиво за Римљане. Значајна рудна богатства, пре свега, условила су отварање бројних рудника³⁰ као и најразноврснијих занатских радионица.³¹ У Илирику су се налазиле, извесно време, ковнице новца у Сиску и Сирмијуму који је у IV веку, истина не одвећ дуго, био и седиште префектуре.³² Велике државне радионице за израду штитова, оружја и оклопа, биле су у Сирмијуму и Салони.³³

²⁹ Н. Тасић, Б. Јовановић, П. Поповић, *Скордисци и староседеоци*, Београд 1992, 98; Z. Vinski, *Autohtoni kulturni element u doba doseljenja Slavena na Balkan*, posebna izdanja ANUBIH, XII, Sarajevo 1969, 193, сматра да је становништво римских провинција на Балкану потицало од илирско-келтске основе и није свуда било етнички јединствено, поготово не у градовима.

За етногенезу палеобалканских народа видети: М. Гарашанин, *Problemes de l'ethnogenese des peuples paleobalkaniques*, Simpozijum, 9-32; за антрополошка испитивања Илира видети: Ж. Микић, *Über Anthropologie der Illyrer auf dem Boden Jugoslawiens*, Simpozijum, 111-117.

³⁰ Рудника је било у околини Пријепоља, код Ужица, на Космају и Руднику, у долини Западне Мораве, Ибра, на Копаонику, код Кучајне, на Пеку и у Тимочкој крајини. Из ових рудника добијале су се углавном следеће руде: сребро, злато, цинк, бакар, гвожђе и олово; упор. *Историја I*, 87 (М. Мирковић). Видети, такође, O. Davies, *Roman Mines in Europe*, Oxford 1935, 214-223.

³¹ Од почетка II века н.е. свако веће насеље је имало своје занатске радионице; упор. *Историја I*, 87 (М. Мирковић).

³² Ковница у Сирмијуму радила је 324/325, а затим од 351. године до времена цара Аркадија (395-408); упор. F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 146 (у даљем тексту: Šišić, *Povijest*).

³³ *Notitia dignitatum*, ed. O. Seeck, Frankfurt am Main 1962, 145.18, 22.

Поред привредних услова, који су свакако утицали на појачано насељавање различитог становништва Царства у Илирик, постојао је и још један значајан чинилац романизације живља - римска војска. Пошто се лимес налазио на Дунаву, а легије боравиле у Сингидунуму и Виминацијуму, ислужени ветерани насељавани су у неким подручјима Илирика.³⁴ Имена ветерана са натписа пронађених у области *Skupiја (Scupi)*, *Аурелијанум-Акве (Aurelianum-Aqua)* и *Космаја (Aureus Mons)*, показују јасно неуједначен етнички састав становништва. Међу именима наилазимо на припаднике италског, галског, иберског, илирског, грчког, македонског и трачког племена. Овде се мора подвући разлика између области *Aurem Mons*, у коју потпада Космај, и истоименог насеља.³⁵ Насеље је било код ушћа потока Сеоне у Дунав, на месту данашњег села Брестовика, југоисточно од Гроцке.³⁶ Уз војску и развитак насеља свакако су ишли трговци и занатлије, који су најчешће били Грци, Сиријци или различити припадници народа из Мале Азије.³⁷

Постоје бројни примери који сведоче о насељавању Илирика становницима из других делова Царства. Римска војска, утаборена у Мезији, имала је у своме саставу најмање половину странаца, углавном из суседних провинција. Међу помоћним трупама било је мноштво источњака.³⁸ Такође, насељавање прекодунавских племена морало је имати утицаја на разређивање домаћег становништва и његову бржу романизацију. Тако Страбон помиње тракизацију и илиризацију Скордиска.³⁹ Исто тако Страбон бележи да је Елијус Катус у Августово доба населио у Мезију 50000 Гета.⁴⁰

Општи закључци о романизацији, до којих се дошло у историографији, нису уједначени. Истиче се да се домаће становништво није у већем броју укључивало у градски живот са изузетком домаћег вишег слоја, дакле племства, које је узимало учешћа и у градској управи још од III века.⁴¹ Већина становништва остала је на селима или на широј градској територији,

³⁴ Још је К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације ТОКОМ средњег века*, Зборник Константина Јиречека II, уред. Г. Острогорски, Београд 1962, 15 (у даљем тексту: Јиречек, *Романи*) истакао да су таборски и ветерански логори били средишта живља који је говорио латинским језиком; упор. *Историја I*, 79 (М. Мирковић); такође: *Monumenta Cartographica Jugoslaviae* /, Београд 1975, 44. За старија мишљења видети: Драгашевић, *Истраживања*, 18.

³⁵ Мocsy, *Romanisation*, 70, 124, 139.

³⁶ Упор. *Историја I*, 79 (М. Мирковић); такође, *Monumenta Cartographica Jugoslaviae I*, Београд 1975, 44. За старија мишљења видети: Драгашевић, *Истраживања*, 18.

³⁷ *Историја f*, 82, 86 (М. Мирковић).

³⁸ Упор. Мocsy, *Romanisation*, 154.

³⁹ *Strabo*, VII, 3,2, VII, 5,2.

⁴⁰ *Strabo*, VII, 3,10.

⁴¹ *Историја I*, 83 (М. Мирковић).

али његов укупан број "вероватно није био велики".⁴² Другачије мишљење је да је градско и сеоско становништво било аутохтоно и романизовано, нарочито у градовима, а да је у појединим планинским областима вероватно преостало нешто илирских енклава које су очувале особености своје културе.⁴³ Ф. Шишић је сматрао да је романизација римских провинција на простору Илирка била убрзана и институцијом верских зборова (*concilliarii*) на којима су се, између осталог, приносиле жртве богињи Роми и цару (*Romae et Augusta*). Временом су ове скупштине изгубиле своје изразито верско обележење и постале су заправо место окупљања римског провинцијалног племства.⁴⁴

Окосница окупљања становништва, покретач било какве друштвене делатности, јесте град. Антички град обједињавао је неколико значајних улога. Он је својим бедемима штитио грађане од варварских упада, а производима радионица снабдевао мања места и војне посаде при утврђењима.⁴⁵ Такође, град је у доба паганства био средиште духовног живота и расадник римске културе, а доцније, ширењем хришћанства у IV веку, када се црквено устројство утемељује по већим градским насељима, постао је још обједињавајући чинилац, са можда пресудним утицајем на брисање племенских и етничких граница.⁴⁶ Град, који представља Царство у малом, са сређеном управом, трупам, прозиводима својих радионица, храмовима или базиликама, био је пријатно и гостољубиво место, спрам дивљих и врлетних предела средишњег Илирика, који се баш и није одликовао бројношћу градова, а поготово не многољудним. Стога, све ово подразумева постојање етнички разнородног становништва, где је поред романизованих или хеленизованих староседелаца⁴⁷ било и припадника бројних западноевропских и малоазијских народа. На основу ширења романизације и хеленизације могу се одредити и подручја која су била више изложена латинском и она која су била изложена грчком језику.

Још је К. Жиречек повукао једну грубу границу која је означавала две области утицаја латинског и грчког језика. Ова језичка граница креће од

⁴² Исто.

⁴³ Тако, J. Kovačević, *Slaveni, i staro balkansko stanovništvo*, Materijali 9 (1972) 67 (у даљем тексту: Kovačević, *Slaveni*).

⁴⁴ Šišić, *Povijest*, 127-128.

⁴⁵ Овде мислимо пре свега на антички град какав је постојао пре сеобе народа; упор. G. Dagron, *Les villes dans l'Illyricum protobyzantin*, Actes du colloque organise par l'Ecole française de Rome "Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin", Rome, 12 -14 mai 1982, Rome 1984, 1-20 (у даљем тексту: Actes).

⁴⁶ C. Pietri, *La géographie de l'Illyricum ecclesiastique*, Actes, 21-62.

⁴⁷ О појмовима "хеленизација" и "романизација", видети, Ф. Папазоглу, *О "хеленизацији" и "романизацији"*, Глас САНУ 320, Одељење историјских наука, књ. 2, Београд 1980, 21-36, где је посебно истакнуто мишљење да хеленизација и романизација не доводе до етничке асимилације.

Љеша одакле на север иде дуж источне границе провинције Далмације а на југ до Македоније (доцније *Epirus Nová*); према истоку допирала је преко Дарданије и Скупија све до Ниша и Беле Паланке остављајући Сардику у грчкој зони. Од Ниша је латинска језичка линија ишла на север до Дунава и даље током ове реке образовала један узан "латински" појас све до ушћа Дунава у Црно море.⁴⁸ Несумњиво је ова језичка подела одиграла важну улогу у доцнијем процесу славизације јер је свакодневни говорни језик Византије био грчки а држава у којој се он говорио надживела је насељавање Словена, док је латински језик, пре свега језик војске и администрације, сломом западног римског царства заувек изгубио свој политички ослонац. Ово је приметио још Ј. Ковачевић, истичући да се услед аварско-словенских похода током VI века ова језичка граница распала јер је романско становништво Подунавља, Дакије и Дарданије продрло на подручје грчке језичке сфере све до Солуна.⁴⁹

Пошто простор који потпада под област нашег занимања обухвата провинције Горњу Мезију и Дарданију, а делимично Приобалну и Средоземну Дакију, градови од већег привредног значаја, али и као могућа жаришта романизације, били би:

Горња Мезија: Маргум, Виминацијум, Пинкум, Нове, Сингидунум, Хореум Марги.

Приобална Дакија: Аквис, Феликс Румулијана.

Дарданија: Улпијана.

Средоземна Дакија: Наис, Ремисијана, и доцније Јустинијана Прима.

Судбина ових градова ТОКОМ V и VI века одразиће се добрим делом на бројност и етничку припадност становника Илирика. Од III века н. е. отпочело је ново раздобље етничких промена у области средишњег Балкана. Под овим променама мислимо на улазак страног становништва међу романизовани живаљ Илирика. Мези, Аутаријати, Трибали, Скордисци и Дарданци, већ су више од два столећа били под римском влашћу и извесно је да су они током овог дугог раздобља добрим делом изгубили свој племенски осећај и да су се стопили у јединствену мешавину коју можемо условно назвати Романима.⁵⁰

⁴⁸ К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњег века*, Зборник Константина Јиречека II, уред. Г. Острогорски, Београд 1962, 16 (у даљем тексту: Јиречек, *Романи*).

⁴⁹ Kovačević, *Slaveni*, 63.

5° R Skok, *Dolazak Slavena na. Mediteran*, Split 1934, 22 (у даљем тексту: Skok, *Dolazak*), сматрао је да су Илири и Трачани који су запади под утицај латинског језика већином латинизовани. Једино је трачко племе Беса сачувало свој језик до VI века. Такође, П. Скок разликује два типа романства, континентални и приморски (Skok,

У III веку н. е, међутим, долази до значајних промена изазваних сеобом пре свега германских племена, која под ударима Хуна и других степских народа, почињу да врше појачани притисак на лимес.⁵¹

Када је цар Клаудије Готски (268-270) победио Готе 268. године, дозволио им је да се населе на простору који је обухватао Тракију, обе Дакије и Мезије те донекле Дарданију. Аурелијан (270-275) наследник Клаудијев, напустио је Дакију за коју је изгубио наду да је може успешно бранити, јер су цели Илирик и Мезија били опустошени.⁵² Римљане из Дакије настанио је у Средњој Мезији (*Moedia Moesia*). Цар Проб (276-282) наставио је политику Царства према варварима, претварајући их у федерате, па је тако населио Бастарне у Тракији. Константин Велики, такође, после победе над Готима 322. године, насељава их у Тракији и Малој Скитији (данашња Добруца).⁵⁴ Године 382. то чини и Теодосије I (379-395).⁵⁵ Према Амијану Марцелину, 374. године Квади упадају у Срем.⁵⁶ Доцније, током инвазије Хуна средином V века населиће се и Скири, који нестају из извора 453. године.⁵⁷ Остроготи, после смрти Атилине 455. године, постају федерати а цар Марцијан (450-457) их насељава у Панонији. Гепиди се под краљем Ардариком, користећи расуло код Хуна који су се, по Атилиној напрасној смрти, повлачили ка Подунављу, после знамените битке на реци Недао 454. године и хунског пораза, насељавају у границама Дакије.⁵⁸ Битком на реци Недао одлучена је даља судбина Хуна и они се 469. године, под краљем Ернаком, повлаче према Понту.⁵⁹

Северно од Саве и Дунава, населила су се бројна племена почев од Хуна, који се у Панонији задржавају и после Атилине смрти, затим Лангобарда који су се проширили после 490. године између Дунава и Тисе, замењујући власт Херула на простору Срема 495. године,⁶⁰ до Гепида, који су

н.д. 44) од којих се овај последњи развијао почев од VII века у словенском окружењу, што му је донело низ особености.

51 О овом питању, видети, уопштено, К. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, III, *Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diokletian bis Heraklios*, Wien 1928, passim (у даљем тексту: Patsch, *Beiträge*).

52 Patsch, *Beiträge*, 6.

53 *Eutropius Breviarum ab urbe condita*, ed. F. Rühle, Lipsiae 1901, IX, 15,1.

54 Patsch, *Beiträge*, 17-19.

55 P. Heather, *The Gothic Conversion*, Greek-Roman-and Byzantine studies 27/3(1986) 289-318.

56 *Amm. Marc. XXIX*, 6, 2.

57 Ј. Ковачевић, *Археологија и историја варварске колонизације јужнословенских области*, Нови Сад 1960, 14 (у даљем тексту: Ковачевић, *Колонизација*).

58 Границе области насељене Остроготима покушала је да појасни М. Мирковић, *Остроготи у Панонији после 455. године*, ЗФФ 10/1 (1968) 119-128. За сукоб Гепида и Хуна видети: Иордан, *Getica*, ed. E. 4. Скржинској, Москва 1960, 173 (у даљем тексту: *Getica*).

. Мркобрад, *Археолошки налази сеобе народа у Југославији*, Београд 1980, 10. Ковачевић, *Колонизација*, 26.

ојачавши у првим деценијама VI века, запосели Срем претворивши Сирмијум у средиште своје краљевине. Насељавање Херула, како познајемо од Прокопија, одиграло се у околини Сингидунума у провинцији Другој Панонији (*Pannonia Secunda*).⁶¹

Од средине VI века Гепиди и Словени настанили су се у суседним областима, о чему сведочи Јордан када пише да Словени живе од града Новиодунума на ушћу Дунава до језера које се зове Мурсијанско, односно до Мурсе (Mwr,ra=Osijek).⁶²

Панонија је, захваљујући географском положају и особинама тла, била природна спона између истока и запада. Пространа равница, између Карпата и Татри, чинила је, уколико изузмемо правац од Крима дуж обале Црног мора, преко Мале Скитије и даље кроз Тракију до Цариграда, једини непосредни правац за масовније надирање варвара према границама Царства. Управо из овог разлога на том простору су се смењивали, каткада и живели једни крај других, различити народи. Најбројнија су била, свакако, германска племена, Гепиди, Херули, Сармати, Лангобарди, а потом народи турског или монголско-турског порекла, Хуни у V веку и Авари од VI-IX века.

Од побројаних племена, Гепиди, који су дотукли остатке Хуна, готово су потпуно уништени од Авара и Лангобарда 568. године, иако су као посебна племенска скупина присутни на простору између Тисе и Дунава до IX века.⁶³ Међутим, изгледа сигурно да су временом изгубили своје племенско обележје и стопили се, по свој прилици, са Словенима. Херули, које помиње Менандар⁶⁴, престају да буду нека знатнија снага од средине VI века и углавном учествују као плаћеници у византијској војсци у Италији или као мањи одреди за борбу против Словена на Балкану.⁶⁵ Лангобарди су после рата са Гепидима, 568. године, свакако под притиском Авара, напустили Панонију и населили се у северној и средњој Италији.

Словенска племена на простору своје прапостојбине, северно од Карпата, западно од данашње Русије, у басену Припјета, затим између Дњепра и Дњестра, нису била захваћена овим племенским сеобама које су

⁶¹ *Procopii Caesariensis opera omnia, Bellum Persicum, B. Vandalicum, B. Gothicum, Historia Arcana, De aedificiis*, ed. J. Haury, vol. I-IV, Lipsiae 1962-1964, BG, II 15, 219.

⁶² *Getica*, 135.35-36.

⁶³ Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, I, Нови Сад 1957, 48. Такође, остаци Гота су се на Полуострву местимично задржали све до IX века, на пример у Томију на обали Црног Мора; упор. Skok, *Dolazak*, 43.

⁶⁴ *The History of the Menander the Guardsman*, ed. R. C. Blockley, Trowbridge 1985, frg. 5,4, 52.5. Вреди напоменути да Менандар провинцију Другу Панонију назива "Ἐλοῦρον τόραν"; у питању је данашњи Срем.

⁶⁵ *Procopii BG*, III 33, 44. Јустинијан I је послао 545. године Нарзеса у околину Сингидунума да врбује Херуле за рат у Италији.

запљуснуле Европу при крају Антике.⁶⁶ Пре ће бити да су се Словени спуштали према југу и истоку у земље напуштене од староседелаца, који су се, пред претњом Хуна, већ запутили према римским границама.⁶⁷ Током насељавања подручја средње Европе, која су староседеоци у већој или мањој мери напустили, Словени су већ у V веку доспели до Паноније и преко Карпата допрли до северног обода данашње Влашке.[^] Словени из Паноније тада још увек нису излазили на Дунав, јер до 567. године дуж ове реке су живели Гепиди⁶⁹ а после њих Авари. Само су слободни "влашки Словени"⁷⁰, почев од VI века, имали непосредну границу са Византијом на Дунаву.

Да бисмо расправили питање времена почетка словенског присуства на Балкану, а потом и самог тока славизације, јер само насељавање још увек не указује на потпуну замену староседелачког становништва са новим, морамо да осмотримо неколико основних чинилаца чије би разрешење могло бити од помоћи за стварање једне опште слике о словенском продирању на Полуострво. Пошто су историјски извори из пера

66 Најновија мишљења о прапостојбини Словена навео је I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995, 27 (у даљем тексту: Goldstein, *Hrvatski*),

67 За слично мишљење о мирном продирању Словена видети: R. Browning, *Byzantium & Bulgaria*, London 1975, 30-32 (у даљем тексту: Browning, *Byzantium*).

68 F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siecle*, Paris 1926, 2 (у даљем тексту: Dvornik, *Slaves*), сматрао је да Словени напредују од Карпата и да се већ од III века учвршћују у данашњој средишњој Мађарској. Према Ф. Дворнику, већ у VI веку они заузимају линију од Саве до Црног Мора и од Лабе до чешких шума и Алпа.

Мишљење Ф. Дворника, према коме су Словени већ у III веку присутни у средишњој Мађарској, не можемо прихватити. Наиме, да су Словени ту већ продрили у III веку, они би се свакако налазили средином V века у саставу хунског племенског савеза у време Атиле, што оновремени наративни извори не саопштавају. С друге стране, распадом Атилине "државне" творевине, међу независним племенима, која помињу савременици, нема ни слова о Словенима на овим просторима. Свакако, ово не значи да Словена уопште није било у првој половини V века у данашњој Мађарској, али ако их је и било у питању су мања племена или заједнице. Другим речима, главни словенски покрет од севера према југу одвијао се од средине V века, тачније нестанком хунске власти у Панонији.

Још израженији став о ранијем словенском присуству у Панонији заступа, S. H. Cross, *Slavic Civilization Through the Ages*, Cambridge 1948, 28-29, који сматра да су Словени у данашњој Мађарској можда били присутни још од I века, а сигурно од III или IV века. Међутим, С. Крос се на изврстан начин ограђује од овог размишљања, претпоставком да су ови Словени били мала острва међу бројнијим, другим становништвом.

Подробије о мишљењима о времену почетка словенске сеобе видети у поглављу ове књиге: "Доба борби дуж лимеса (530-602)".

⁶⁹ *Procopii BG*, IV 25, 623-625.15.

⁷⁰ Појам "влашки Словени" обележава Словене који су живели на простору данашње Влашке (јужна Румунија). Свакако, у то доба ова област није носила име Влашка, али је овај израз најприкладнији јер се њиме прави разлика између Панонских и Словена са доњег Дунава.

византијских писаца веома штури у пружању појединости о самом чину словенског насељавања Илирика, не преостаје ништа друго него да о томе изводимо закључке посредним путем из оних вести које би могле да укажу на његове особености. Међутим, могућности су и овде веома ограничене. Питање градова и градског становништва током VI века у Илирику, само је део слике стања у Илирику помоћу које сазнајемо нешто више о последицама словенских упада. Ту је и стара али до сада необрађена тема - Славиније. Напослетку, само проучавање збивања на војном пољу током VI века, посматрање праваца продирања Словена, уочавање области чешће погођених пустошењима, као и сви закључци који се могу наметнути проучавањем напред речених питања, могу пружити драгоцене податке у поимању општих особина словенског насељавања. Тек када разграничимо и поставимо у временске оквири почетке насељавања, можемо се позабавити и питањем славизације простора на који су Словени доспели.

Антрополошки састав становништва Србије у предримско и римско доба

На простору Србије постоји неколико скелетних налаза који у мањој или већој мери сведоче о антрополошким одликама становништва у предримско доба. У питању су следећи локалитети: Ромаја/Призрен, Глоговик, Бела Црква, Белотић, Крива Река, Пећине/Стари Костолац, Хајдучка Воденица, а на простору Војводине, Гомолава и Купиново.⁷¹

Бела Црква је локалитет датиран у старије гвоздено доба који је садржавао више хумки.⁷² Међутим, услед слабе очуваности скелетног материјала за антрополошку анализу може се издвојити само један скелет из гроба 12, хумка I, у којој се налазило укупно 25 гробова.⁷³ На основу примарних лобањских мера (1, 8, 9, 20 и 66, по Мартину) утврђен је лобањски индекс 73,19. Лобања је дуга и висока са заобљеним челом, док на окципиталном делу, повученом уназад, има приметну планокципиталију.⁷⁴

⁷¹ О скелетним налазима са подручја Србије видети: Ж. Микић, *Антрополошка структура становништва Србије*, Београд 1988, 16-17 (у даљем тексту: Микић, *Структура*).

⁷² М. и Д. Гарашанин, *Испитивање тумула у Белотићу и Белој Цркви*, Зборник јрадова Народног Музеја 1 (1958) 17-50.

⁷³ Упор. Микић, *Структура*, 64.

⁷⁴ *Исто*, 64.

Ж. Микић сматра, иако је у питању усамљен налаз, да се на основу профилације окципиталног дела са планоксипиталијом, може рећи да ова лобања припада нископрофилисаном динарском антрополошком типу.^{7^}

На локалитету Белотић, истраженом током 1959. и 1960. године, ископано је више хумки са слабо очуваним скелетним материјалом, датираних у раздобље пуног гвозденог доба.⁷⁶ За антрополошку обраду Ж. Микић је преузео налазе из гробова 6 и 7 хумке XV. Услед делимичних остатака лобање (код обе лобање недостаје фацијални део) материјал даје мало антрополошких података. То су углавном показатељи који указују на брахикранију и мезодолихокранију уз грацилну грађу лобања.⁷⁷

Недалеко од Беле Цркве, на локалитету Крива Река, из истражених тумула, Ж. Микић је обрадио пет скелета који потичу из тумула V - гроб А, тумула VI - гробови 1 и 4 и тумул VII - гробови 3 и 7.⁷⁸ Некропола је датирана у раздобље између VI и V века п. н. е.⁷⁹ Скелети из тумула VII су само делимично очувани, док скелет из гроба А чини лобањска калота без фацијалног дела и мандибуле. Скелет из гроба 1 такође има лобањску калоту и мандибулу, док скелет из гроба 4 има само лобањску калоту. За све скелете је уочљива слаба очуваност посткранијалног дела.⁸⁰

На основу расположивих лобањских мера Ж. Микић је закључио да је у питању изузетна дугоглавост (долихокранија) лобања што ову групу потпуно одваја од осталог становништва гвозденог доба са подручја Србије.⁸¹

Са локалитета Хајдучка Воденица, поред ђердапске групе налаза, потиче и 28 скелета из гвозденог доба. Антрополошки материјал је обрадио С. Живановић.⁸² Услед лоше очуваности лобања антрополошке мере нису могле бити утврђене, иако је С. Живановић закључио да се уочава сличност са појединим илирским лобањама из Босне и Херцеговине и да се највероватније ради о становништву илирског порекла.⁸³

У близини Сопоћана налази се место Глоговик, где су током археолошких радова 1976. године испитане три хумке са укупно 11 гробова, приближно датиране у VI век п.н.е.⁸⁴ Мушких скелета је 6 (54,54%), дејчјих 3 75 PJ_{сто} 65.

⁷⁶ М и Д. Гарашанин, *Испитивања тумула у комплексу Белотић-Бела Црква 1959 и 1960 године*, Зборник радова Народног Музеја, 3 (1962) 47-69.

⁷⁷ Микић, *Структура*, 65.

⁷⁸ Исто.

⁷⁹ М. Гарашанин, *Праисторија на тлу Србије*, Београд 1973, 470-481.

⁸⁰ Микић, *Структура*, 66.

⁸¹ Исто, 66. Ж. Микић је претпоставио да је ова различитост могла бити последица уплива или сажимања са неком другом, за сада антрополошки непознатом групом.

⁸² С. Живановић, *Остаци људских скелета из праисторијског налазишта на Хајдучкој воденици*, Старица 26 (1976); упор. Микић, *Структура*, 66.

⁸³ Микић, *Структура*, 66.

⁸⁴ Исто.

(27,27%) а женских 2 (18Д8%)⁸⁵; два скелета нису очувана а за један се не може утврдити пол.⁸⁶ Појединачна старост мушкараца се креће између 30 и 55 година а код жена између 15-20 година.⁸⁷

Између села Стари Костолац и Дрмно на локалитету Пећине, током 1981/1982. године, откривена је и истражена мања некропола из гвозденог доба датирана у крај IV и средину III века са 26 скелетних и 17 гробова са спаљеним остацима покојника.⁸⁸ Ову групу налаза антрополошки је обрадио Ж. Микић.⁸⁹ Закључено је да у оквиру ове скупине затичемо присуство два елемента - брахикраног и долихокраног, што може указати (долихокранија) на утицај новопридошлог келтског становништва и на висок степен сажимања са аутохтним брахикралним становништвом.⁹⁰

Што се тиче локалитета Ромаја код Призрена, истраженог 1970. и 1972/73, у антрополошком погледу готово да се ништа не може рећи. Укупно су откопана три тумула од којих је највећи назван "Ратнички тумул".⁹¹ У "Ратничком тумулу" побројано је укупно 38 гробова са три врсте сахрањивања: инхумација, кремација и гробови-кенотафи.⁹² Инхумирани гробови су најмалобројнији. У етничком смислу некропола се може приписати Аутаријатима, нарочито у фази II употребе.⁹³

Пошто расположиви остеолошки материјал са подручја Косова и Метохије није довољно добро очуван за антрополошку обраду, тако и не располажемо антрополошким подацима за време гвозденог доба.⁹⁴

Са подручја Војводине, које узимамо у обзир ради употпуњавања

%·> За процентуални рачун узето је у обзир 11 скелета (од укупно 14) за које се могло утврдити којем узрасту/полу припадају.

⁸⁶ Микић, *Структура*, 68.

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ Б. Јовановић, *Некропола на Пећинама и старије гвоздено доба Подунавља*, *Старинар* 36 (1985) 17, сматра да је ова некропола ипак могла настати уз неки важнији војни логор при крају IV или у првој половини III века п. н. е. који је касније могао прерасти у веће насеље. Дакле, није могуће утврдити да ли је ова некропола настала пре или после келтског похода на Делфе 279. п. н. е. Поред келтског материјала гробни прилози могу се приписати и аутохтоном становништву које према томе није било уништено већ Б. Јовановић сматра да су Келти ова племена потчинио и прикључили их као савезнике сопственим војним снагама: упор. Микић, *Структура*, 68.

⁸⁹ Ж. Микић, *Антрополошки профилактенске некрополе "Пећине" код Костолаца у источној Србији*, Посебно издање Антрополошког друштва Југославије 9/1, Нови Сад 1986, 91-108.

⁹⁰ Исто.

⁹¹ Н. Ђурић - Ј. Глишић - Ј. Тодоровић, *Праисторијска Ромаја*, *Dissertationes et Monographie XVII*, Београд 1975, 36 и даље (у даљем тексту: *Ромаја*); упор. Микић, *Структура*, 69.

⁹² *Ромаја*, 30.

⁹³ Исто.

⁹⁴ Микић, *Структура*, 69.

ионако оскудне слике антрополошког стања, како периода гвозденог доба, тако и познијих историјских раздобља, али и да би смо испоштовали методолошки приступ који ће бити од већег значаја када будемо говорили о најранијим словенским некрополама, имамо два локалитета - Гомолаву и Купиново.

На локалитету Гомолава још су 1954. године откопана 32 скелета, који тада нису антрополошки обрађени⁹⁵ али је колективни гроб II са 78 скелета, истражен 1971, обрадио антрополошки Ђ. Фаркаш (обрађено је 77 скелета).⁹⁶ Од прегледаног материјала 21 скелет је женски, 8 мушких а 45 су дечји. За три скелета није утврђен пол. Мађарски антрополог је закључио да се ради о долихокраној популацији, уског лица и високог раста (мушкарци 1630,6 мм а жене 1585 мм).⁹⁷ У највећем броју случајева код жена је лобања средње дугачка, узана и висока. Код мушкараца, преовладава дугачка и средње дугачка лобања, узана и висока.⁹⁸ Према овоме, антрополошко опредељење ове групе кретало би се између атлантомедитераноида, медитераноида и нордида, уз ограду да коначни закључци тек треба да буду дати."

Локалитет Купиново садржи само једну лобању која наводно потиче из латенског келтског гроба.¹⁰⁰ Мера бр. 1 по Мартину износи 165 мм а бр. 8 - 131 мм, што даје индекс од 79,3. Лобања има наглашену висину, усправно и глатко чело а лице јој је уско и дугачко. Такође, постоји затыљачна плано-кципитација.¹⁰¹ По наведеним карактеристикама В. Лебцелтер је ову лобању приписао динарском антрополошком типу.¹⁰²

Слика, добијена антрополошким проучавањем кранијалног и посткранијалног скелетног материјала датираног у раздобље римске власти на просторима Србије, закључно са V веком, пружа податке који могу бити употребљени за неке шире закључке, пре свега о кранијалним мерама становника овог подручја. Међутим, са изузетком велике некрополе Виминацијума, остали локалитети садрже далеко мањи број скелета тако да они не могу бити мерило за унутрашњи састав појединих антрополошких група, као и за потребна биостатистичка израчунавања. Именично, реч је о

⁹⁵ Исто, 63.

⁹⁶ Исто, 63; такође видети: Ђ. Фаркаш, *Извештај о испитивању антрополошког материјала из групне гробнице са локалитета Гомолава*, Рад војвуданских музеја 21/22 (1972/73) 125-129 (удаљем тексту: Фаркаш, *Гомолава*).

⁹⁷ Фаркаш, *Гомолава*, 127

⁹⁸ Исто.

⁹⁹ Исто, 129.

¹⁰⁰ Упор. Микић, *Структура*, 64.

¹⁰¹ Исто.

¹⁰² V. Lebzelter, *Ein Keltenschädel aus Kupinovo*, Wiener prähist. Zeitschrift 22/23 (1935); дело нам није било доступно, наведено према: Микић, *Структура*, 64.

следећим локалитетима: Сочаница, Улпијана, Виминацијум/Пећине и Виминацијум/Више гробаља.¹⁰³

Сочаница је локалитет удаљен 25. километара од Косовске Митровице познату археолошкој литератури и као "*Municipium*".¹⁰⁴ Антрополошке остатке, пет мушкараца и три жене, прегледао је Ж. Микић. Међутим, услед оштећености материјала примарне мере нису узете. Најпотпунији антрополошки податак до кога се могло доћи јесте израчунавање просечне висине. За мушкарце израчуната је вредност од 1 736 мм, а за жене око 1 577 мм.¹⁰⁵

На Улпијани је 1978. године, поред ранохришћанске базилике у селу Грачаница, археолошка екипа Музеја Косова, извршила ископавања 4 скелетна гроба чији је садржај обрадио Ж. Микић.¹⁰⁶ На основу археолошких налаза скелети су датирани у V век н. е.¹⁰⁷ Ж. Микић је закључио, на основу доступних лобањских мера, да су мушке лобање хипербрахикране а женске мезокране, док је мерењем посткранијалног скелета израчунао просечну висину за мушкарце од 1 766 мм, а за жене око 1 628 мм.¹⁰⁸

Иако су скелетни налази са Сочанице и Улпијане малобројни, тако да се не могу доносити значајни закључци о овој популацији, намеће се као сигурна чињеница да су мушкарци са оба локалитета изузетно високог раста, што важи и за жене из Улпијане.

За разлику од Сочанице и Улпијане, где је због малог броја скелета тешко рећи нешто више о телесним особинама њихових становника, Виминацијум/Пећине пружа далеко већи број података. Међутим, овај локалитет има једну важну особеност, а то је далеко већи број мушких од женских или дечјих скелета будући да је некропола пре свега војног карактера. Ж. Микић је обрадио остатке 267 скелетна и утврдио да су 49 (19,1%) деца (до 19 година живота), 144 (54,6%) мушкарци и 65 (22,7%) жене. Код девет скелета пол није могао бити одређен услед слабе очуваности материјала.¹⁰⁹

Мушке лобање са локалитета Виминацијум/Пећине показале су следеће вредности индекса: мекозкран, хипсокран, акрокран, хипсикефал, еуриметоп, средње високо лице, средње високе очне дупље, широки носни

¹⁰³ Микић, Структура 16-17.

¹⁰⁴ Исто, 75.

¹⁰⁵ Исто
¹⁰⁶ Исто ^76

¹⁰⁷ Исто.

¹⁰⁸ Исто

¹⁰⁹ Исто

отвор.¹¹⁰ Просечна висина раста била је између 1 672 мм и 1 680 мм.¹¹¹

Женске лобање су: ултрабрахикране, хипсикране, акрокране, ортокране, са средње високим лицем, средње високим очним дупљама и средње широким носним отвором.¹¹² Због лоше очуваности посткранијалног скелета нису извршена израчунавања просечне висине.

Пошто је мушки скелетни материјала боље сачуван, урађен је на основу 10 примарних лобањских мера дендограм, односно испитана је мултиваријабилна сличност/разлика, док за женске лобање ово није могло бити урађено. Добијени резултати показали су велику хетерогеност популације а коефицијент индивидуалног растојања пење се све до вредности од 7,00.¹¹³ Унутар истог дендограма издваја се само један добро груписан кластер са индивидуама 19,71, 139, 249, 270 и 503.¹¹⁴

Локалитет Виминацијум/Више гробаља, налази се око 15 км источно од Пожаревца, а некропола је датирана, најраније, у хронолошке оквире средине III века н.е. На некрополи је до 1984. године откривено више од 1 000 скелетних гробова и нешто мање од 1000 са спаљеним остацима покојника. За антрополошку анализу Ж. Микић је преузео 69 скелета, колико је било откривено до 1980. године и закључио да деци припада 29 (41,78%) мушкарцима 38 (40,3%) и женама 11 скелета (16,5%).¹¹⁵ Код једног скелета услед слабе очуваности није могао бити утврђен пол.

Мушке лобање показале су мезодолихокранију, хипсикранију, акрокранију, ортокранију са средње високим горњим делом лица, високо обликованим очним дупљама и узаним носним отвором. Просечна висина мушкараца кретала се од 1 667 - 1720 мм.¹¹⁶

Женске лобање су хипербрахикране, хипсикране, метриокране, хипсикефалне, са средње високим горњим делом лица, високих очница и средње широким носним отвором. Средња висина женског дела овог становништва износила је између 1 667 и 1626 мм.¹¹⁷

Ж. Микић је уочио да је заједничка карактеристика за обе некрополе Виминацијума прилично ниска вредност лобањског дужинско-ширинског индекса код мушкараца (76,3 одн. 76,1) насупрот вредностима добијеним за женски пол (90,29 одн. 82,47) са типичном брахикранијом.¹¹⁸

¹¹⁰ Исто.

¹¹¹ Исто.

¹¹² Исто.

¹¹³ Исто.

¹¹⁴ Исто, 79.

¹¹⁵ Исто, 81.

117

118 Исто.

Збирно посматрани, антрополошки резултати из предримског раздобља и они из римског доба, могу се сврстати у две целине. Једну групу представљали би налази из гвозденог, а другу они из римског доба. Прва целина показује мању хетерогеност, израженију брахикранију, са изузетком локалитета Крива Река где доминира долихокрани тип. У основи, становништво је у већини брахикрано и не ретко одговара динарском антрополошком тилу. У другој групи далеко је већа хетерогеност популације, што се најбоље читава на двома некрополама на Виминацијуму. Ова подела одговара и историјском стању ствари будући да су у римским легијама на простору Србије, служили војници из најразличитијих делова Царства, о чему најбоље сведоче епиграфски споменици.¹¹⁹ Међутим, иако је насељавање романског или романизованог живља из разних делова Царства у области Србије (Мезију, Дарданију, Приобалну Дакију, Средоземну Дакију) текло непрекидно лочев од краја I до почетка IV века, ипак није било могуће потиснути антрополошке особине домаћег становништва, које су, у крајњем исходу, преовладале стране утицаје. У том смислу посматрано, састав становништва у данашњој Србији у римско доба, ишао је, свакако, у корист домаћег живља.¹²⁰

*1" За епиграфски материјал где се могу наћи подаци о етничкој саставу римских легија и доцније насељених ветерана у данашњој Србији, видети: IMS, I-IV, VI; такође: Mocsy, *Romanisation*, 70, 124, 139 и даље.

120 Упор. А. Јовановић, *Римске некрополе на територији Југославије*, Београд 1984, 153-154, закључио је такође да на простору Горње Мезије није било знатније романизације, како на основу ретких гробних налаза (5% од укупног материјала са простора ове провинције) тако и на основу натписа где су бројнија имена аутохтоног становништва. Другим речима романизација је захватила само веће градове, насеља дуж комуникација и лимеса (стр. 143).

Међутим, уколико начин сахрањивања може да укаже на успорен ток романизације или чак њено одсуство на ширим просторима данашње Србије, дотле један веома важан чинилац показује потпуно супротно, а то је - одсуство писаног језика домаћег становништва. У процесу романизације домаћег живља погребни обичаји не могу бити узети као пресудно мерило развоја ове појаве, јер се погребни обичаји једног народа задржавају и стотинама година после преузимања културних тековина освајача или колонизатора - у овом случају Римљана. Романизација се далеко боље може схватити проучавањем архитектуре, свакодневног живота, привреде и посебно говорног језика домаћег становништва. Римске институције, успостављене по провинцијама широм Царства (војска, судство, чиновнички апарат, и слично) биле су изврстан и брз начин за романизацију староседелаца. Такође, мора се имати у виду и писање византијских историчара из доба позне Антике, који када пишу о становништву Илирика ретко користе илеменско име народа који су ту живели пре доласка Римљана. Напротив, обично је коришћен термин - Ромеји; видети нпр. *Procopii BGIII*, 40.

ОД ПРВИХ ДОДИРА СЛОВЕНА СА ВИЗАНТИШОМ ДО НАСЕЉАВАЊА НА БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО

О изворима

Пре него што започнемо ово поглавље где ће бити речи о односима Византије и Словена у VI веку, сматрамо да је пожељно изрећи неколико речи о писаним изворима овог времена. На ово наводе посебни разлози. Наиме, VI век, тако богат сачуваном писаном баштином, веома одудара од доба које следи, VII-VIII века, опет, веома сиромашног наративним изворима. Управо овакав несразмеран однос сачуване наративне писане грађе VI века и малобројних дела из раздобља VII - IX века, подстичу на размишљање о разлозима појаве такве празнине.

Шести век, обележен пре свега владавином Јустинијана I (527-565) доба је узлета Царства како у војном, привредном, тако и у културном погледу. Овај замах, праћен погледом савременика, морао је оставити на сваког иоле образованог Византинца снажан утисак. Једно велико време, испуњено бројним, по државу важним догађањима, нашло је своје приповедаче, умне људе вичне перу, који су бележили та збивања стварајући читаве *Историје*. Тако је једно значајно раздобље, обележене пре свега Вандалским, Персијским и Готским ратом, затим тешким борбама са Аварима и Словенима, добрим делом описано у књигама неколицине писаца.¹²¹ Видећемо да ова дела имају много тога заједничког.

Најзначајнији историчар позне Антике је Прокопије (умро око 565. године) родом из палестинске Цезареје, не само зато што су његова дела ризница драгоцених података о драматичним дешавањима током владавине Јустинијана I, већ и зато што је својим списима извршио снажан утицај на писце који су непосредно иза њега уследили, на пример Агатију или

¹²¹ Овде мислимо на Прокопија, Агатију, Менандра и Теофилакта Симокату.

Теофилакта Симокату.¹²² Образован правник, секретар прослављеног Јустинијановог војсковође Велизара, био је то човек близак водећим људима свога доба, често у жижи збивања и у могућности да своје дело пише на основу проверених података. Његово најзначајније дело, *De bellis*, где је од V до VII књиге *Bellum Gothicum*, несумњиво је незаобилазно за проучавање најстарије историје подунавских Словена и Анта између 530. и 551. године. У основи Прокопије је изузетан приповедач; служио се, без сумње, службеним списима (наредбе трупама, преписка са двором) којима је као Велизаров секретар имао приступ, било током бављења у ратном штабу у Италији, било у Цариграду. Такође, Прокопије је доста тога и сам видео или био учесник догађања. Поврх свега, красила га је вредна и важна особина - имао је одличан дар запажања.

Имајући све ово у виду можемо рећи да је Прокопије најпоузданији византијски писац VI века. Поред *Историје ратова* сачинио је и једну *Тајну историју* (*Historia arcanda*) у којој је изнео све оно што није могао или није смео док је Јустинијан био жив. Наравно, ово дело објављено је по пишечевој смрти. *Тајна историја* показује да је Прокопије у своме главном делу - *De bellis*, неке ствари приказао прећуткујући слабости Јустинијанове владавине, које је јасно осећао, па би се можда могло рећи да његова *Историја ратова* добрим делом има и доста панегиричког у себи, што ипак не умањује битно значај подацима које доноси. Треће Прокопијево дело, *De aedificiis*, односно *Спис о грађевинама*, од велике је важности за историју простора који ће доцније населити Словени. Штавише, после Приска и његовог извештаја из 447/448. године, овде налазимо прве податке о већим градовима средишњег и северног Илирика, где добијамо драгоцене чињенице, смернице за даља истраживања.

Агатија из Мирине (+ 580. године)¹²³ хронолошки се наставља на Прокопијево основно дело *De bellis*, што омогућава да без временског прекида пратимо историју Византије у VI веку. По образовању Агатија је, попут Прокопија, био правник, али по начину писања далеко заостаје за својим великим претходником. Иако је писао на основу исказа савременика, ретко према службеним списима, он је сасвим добар извор свога доба, тим пре што је и сам живео у време које описује. У своме делу, *Историја*, Агатија доноси неколико спорадичних вести о Словенима на служби у византијској војсци као и детаљан опис упада Кутригура из 559. године.

¹²² Упор. *Византијски извори за историју народа Југославије I*, Београд 1955, 17-21 (удаљемтексту: *ВИНЛ*); такође: *Речник грчких и латинских писаца антике и средњег века*, приредили: В. Бухвалд, А. Холвег, О. Принц, Београд 1984, 380-381 (у даљем тексту: *Тускулум*).

¹²³ Упор. *ВИНЛ*, 72-73; *Тускулум*, 23-24.

Менандар Протектор,¹²⁴ рсфен средином VI века у Цариграду, несвршени правник, саставио је *Историју*по узору на Агатију, обухвативши раздобље између 558. и 582. године. Управо, Менандар је прворазредни извор овог доба за проучавање словенско-аварских, аварско-византијских и византијско-словенских односа. Иако дело није сачувано у целини, они одломци који су до нас доспели, пружају неколико значајних података о подунавским Словенима, као и градовима Сирмијуму и Сингидунуму. За разлику од Агатије, коме су усмена предања чинила основно врело за писање, Протектор је користио и службене списе који су му, пошто је био на двору, сигурно били на располагању. Иако следи Агатију у језичком изразу, он је далеко трезвенији приповедач и описима које даје углавном можемо веровати. Једина невоља која се пред истраживача поставља при проучавању Менандровог дела јесте временска неодређеност сачуваних одломака. Добрим делом хронологију је могућно успоставити, али постоје делови који се просто не могу "уденути" у постојеће временске целине.

Веома учени Теофилакт Симоката,¹²⁵ пореклом из Египта, секретар цара Ираклија (610-641) написао је једну *Историју*која се опет настављала на дело Менандра Протектора и обухватала време владавине цара Маврикија (582-602). Симоката је за своје дело црпео податке из старијих, данас изгубљених књига, али и из дворских списа и сведочанстава савременика. Његова *Историја* у осам књига, углавном сачињена на основу поузданих података, најдрагоценији је извор за историју подунавских Словена - посебно оних са доњег Дунава (у данашњој Влашкој) али и за догађања у Панонији у време замашног византијског противудара на Аваре око Тисе (600-601) као и за проучавање односа Авара и Словена.

Поменутој четворици писаца заједничко је добро или одлично образовање, блискост са двором и могућност увида у службене списе. Све ово њихова дела чини убедљивим сведочанствима времена које описују, те стога пружају најчешће поуздане податке за проучавање најраније историје подунавских Словена. Међутим, постоји и једна важна примедба - сва четворица су живела и делала током једног значајног доба када се Царство, великим делом, простирало по областима које су некада потпадале под Западно римско царство. Сав тај узлет и привидан сјај Византије морао је на њих да остави снажан утисак, па су стога њихова дела, ако не по облику, онда по садржини - панегиричка. У суштини, њихове *Историје* величају доба током кога су живели и радили. Ту негде лежи и разлог услед кога у

124 Упор. *ВИНЛ*, 84; *Тускулум*, 307. Менандрово дело је сачувано у одломцима код Суиде и у *Excerpta de legationibus* Константина Порфиروجенита. (*Excerpta de legationibus*, ed. C. de Boor, I-II, Berolini 1903, I, 170-221; II, 442-477).

125 Упор. *ВИНЛ*, 103-105; *Тускулум*, 445.

наредном раздобљу (VII-VIII век) нема више великих *Историја*. Јер, време сјајних успеха Царства у великим ратовима на истоку и западу, затим одлучна одбрана Балканског полуострва, у VII и VIII веку припадају прошлости. У овом раздобљу, смењују се по Византију неповољна догађања на војном и политичком пољу. Арабљанска најезда, словенско насељавање Балканског полуострва, довешће до знатне празнине у византијској историографији. Писци потоњих времена не могу више да пишу велике *Историје* јер великих догађаја, који би потврђивали снагу Царства, нема. *Историје* су смењене *Хроникима*, које нажалост пружају далеко мање података, често половичних, сажетих и не ретко - нетачних, па су самим тим и дела слабије вредности.^{12^}

Доба борби дуж лимеса (530 - 602)

Почетком VI века Визг*тијlГје.издржавши половином претходног столећа упаде Хуна, а потом и покрстс немирних Острогота широм Балканског полуострва, задобила неколико\деценија мира, што ће јој, макар делимично, омогућити опоравак и обн^вљање разрушених тврђава и градова Илирика. Ово мирно раздобље, којсј је, грубо узев, отпочело 488. године, биће прекинуто 517. године^{12?} једним знатнијим упадом Протобугара до зицина престонице и дубље у унутрашњост Хеладе све до Термопила. Али ово доба, обележено у највећој мери владавином штедљивог цара Анастасија I (491-518) проћи ће, у суштини, без већих војних потреса.

Неколико је догађаја погодовало оваквом следу војно-политичких кретања. Први, Остроготи су под Теодорихом, а на подстицај Византије, кренули за Италију и тамо, 493. године, пошто су поразили Одоакара, основали своју краљевину, са којом ће Царство све до 535. године остати углавном у пријатељским односима. Други, нестанком хунског племенског савеза, ослобођено је њихове претње пространство северно од Саве и Дунава, где се осамостаљује неколико, углавном германских племена, неспособних да знатније угрозе границе Царства. У првом реду под овим племенима треба имати у виду Херуле, Лангобарде и Гепиде. Вештом

126 Оовом проблему "пада" византијске историографије биће више речи у поглављу "Словени у Србији од VII до X века".

¹²⁷ *Marcellinus comes ad. a 517.* ed. Th. Mommsen, MGH, AA, XI, Berolini 1894, 100.4.

дипломатијом Византија је ове народе успевала да држи подаље од унутрашњости Илирика, често користећи и саме варваре као своје савезнике. Трећи, Словени, како се чини, тек наступају спуштајући се из данашње северне Мађарске и Закарпатја дубље на југ у пределе северно од Саве и Дунава.¹²⁸ Такође, Словени управо тада насељавају мочварну и шумовиту област дуж доњег Дунава, односно данашњу Влашку¹²⁹

Међутим, већ од тридесетих година VI века положај Царства у Илирику постаје далеко сложенији и опаснији. Почетком Јустинијанове владавине, тачније у четвртој години од његовог ступања на престо, дуж доњег Дунава долази до озбиљнијег угрожавања лимеса, тако да одбрану

128 Упор. Dvornik, *Slaves*, 3; Л. Нидерле, *Словенске старине*, Нови Сад 1954, 40-41 (у даљем тексту: Нидерле, *Старине*) сматрао је на основу *Capitolinus Vita Marci*, где се налазе вести о великим покретима народа из Карпата, да је знатније кретање Словена отпочело у другој половини II века н.е.

129 Тачну годину, или деценију, насељавања Словена на самој граници са Царством дуж доњег Дунава, није могуће утврдити. Чини се да је најпоузданији показатељ за временски оквир од прве две деценије VI века, писање византијских историчара, пре свих Прокопија, где налазимо вести о борбама стратега Тракије, Хилвуда, против Словена, почетком Јустинијанове владавине. Пре 532/3. године Словени не узнемиравају границе Царства на доњем Дунаву, са изузетком 517. године када је могуће да се под именом Гета мисли на Словене. Стога, сматрамо да их у јужној Влашкој пре ових налета није ни било. Да је Словена било у V веку на просторима данашње Влашке, византијски писци би их, извесно је, макар поменули као племена која обитавају у суседству Тракије или Илирика. Таквог податка, међутим, нема. Упор. Јиречек, *Историја I*, 39; J. Ferluga, *Gli Slavi del sud ed altri gruppi etnici di fronte a Bisanzio*, Settimone di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo XXX, Spoleto 1983, 310 (у даљем тексту: Ferluga, *Slavi*); Г. Д. Баласчевт., *Наи-старата словенска држава на балканскџ полуостровт, през VII и VIII в. и неиних етнически став*, Софиј 1924, 3 (у даљем тексту: Баласчевт., *Наи-старата*) сматра да је до масовнијег насељавања Словена јужно од Дунава дошло у првим деценијама VII века, оградивши се да је процес отпочео крајем VI века. Такође, тезу да су Словени на Балканском полуострву присутни тек од почетка VII века, изричито је заступао Ст. Новаковић, *О јужним Словенима у VI, VII и VIII веку*, Глас СКА 80 (1909) 126 (у даљем тексту: Новаковић, *О јужним Словенима*); Ст. Новаковић, *Колонизација Словена на Балканском полуострву, Византија и Срби*, II, Нови Сад 1906, 5-6 (у даљем тексту: Новаковић, *Колонизација*); упор. Goldstein, *Hrvatski*, 28.

Међутим, постоји мишљење да су Словени пре Јустинијанове владавине били присутни на простору данашње Влашке. Тако, Нидерле, *Старине*, 42, сматрао је да су Словени присутни на доњем Дунаву већ одавно пре владавине цара Јустинијана I. Исто тако, на основу Присковог извештаја Нидерле мисли да су Словени већ у Атилино време настањени у данашњој Мађарској (половина V века). Још израженији став о раном словенском насељавању преко Дунава Нидерле је исказао у својој књизи: L. Niderle, *La race Slave*, Paris 1911, 148, где је изнео уверење да су Словени већ пре V века прешли Дунав али да до знатнијег насељавања није дошло пре V или VI века. Мишљење Нидерлеа о раном присуству Словена у данашњој Мађарској прихватио је и Ф. Баришић, *Приск као извор за најстарију историју Јужних Словена*, ЗРВИ 1 (1952) 22-51. У новије време М. и Ђ. Јанковић, *Словениу југословенском Подунављу*, Београд 1990, 13, такође се приклањају мишљењу да су Словени у Атилино време живели на простору Паноније под хунском влашћу.

овог дела границе Јустинијан поверава стратегу Тракије, Хилвуду. Хилвуд, који је пореклом био Ант,¹³⁰ истакао се током више успешних похода преко Дунава у земљу варвара, све док у једном од ових похода није нашао смрт. Тако Прокопије каже да од тог доба, од када је Хилвуд прешавши на варварско тле погинуо, Словени нелрекидно упадају у Тракију.¹³¹ С друге стране доба Јустинијана I обележено је великим ратовима које Царство води на истоку, против Персије (до 540. године када је купљен мир који је трајао до 562. год.) те Вандалским (533-534. год.) а посебно Готским ратом (535-555. год.) који ће знатно исцрпети Византију. Упућивање највећег дела војске у Италију, на запад, и према Персији, на исток, ослабило је, како се често истиче,¹³² отпорну снагу Царства на лимесу, односно Балканском полуострву.¹³³ Стога је, подизањем великог броја утврда и обнављањем

130 *Procopii BG*, III 14, 353.17-20. Прокопије не каже изричито за Хилвуда да је пореклом Словен или Ант. Доцнији опис догађаја око лажног Хилвуда (*BG*, III 14, 354.22-355.10) за кога Прокопије јасно каже да је Ант, отворило је могућност за претпоставку да је и прави стратег Хилвуд био пореклом Ант. Иако се у овој књизи нећемо бавити посебно питањем порекла Анта, желимо да истакнемо чињеницу да је Хилвуд, на основу Прокопијевих вести, Ант а не Словен, како се често наводи. Само име Хилвуд, у филолошком смислу, чини се пре германским него словенским.

¹³¹ *Procopii BG*, III 14, 354.15-17.

¹³² Тако: Острогорски, *Историја*, 90, сматра да за поселање обновљених и новоизграђених утврђења гарнизонима није било довољно војске; Максимовић, *Илирик*, 33, мисли да снага (за одбрану тврђава на Балканском полуострву) није било пошто су дејствовале на италијанском ратишту.

¹³³ У историографији често истицан закључак да није било довољно византијске војске у обновљеним градовима и утврђењима у Илирику, више је последица посредних закључака историчара него што је став поткрепљен историјским изворима овог доба. У опису упада Словена из 548. године, Прокопије вели да су варвари заузимали тврђаве јер су оне тада (εὐταύθα) сматране за сигурне па их стога нико није бранио. Како се чини, тврђаве нису брањене јер су биле у унутрашњости Царства која дуго пре овог похода није била угрожавана. Стога, ова вест пре усмерава на претпоставку да је први знатнији продор Словена у средишњи Илирик, где је како се чини уперен овај упад, био управо 548. године (*Procopii BG*, III 29, 423.8-10; *ВИНJI*, 38). Да је византијске војске било у Илирику сведочи Прокопије у наставку истог одломка када пише да је Словене пратила ромејска војска ујачини од 15 000 људи. Постоје бројни примери који потврђују да је ТОКОМ владавине Јустинијана I Илирик био брањен не само тврђавама већ и снажним војним снагама. Примера ради, приморски град Топир, који су Словени заузели 550. године, имао је знатну војну посаду (*Procopii BG*, III 38, 468.22-23; *ВИНJI*, 42); у јесен 551. год. када су Словени пустошили по Илирику, Јустинијан на њих шаље војску коју предводе између осталих и Германови синови (*Procopii BG*, IV 25, 623.24-25; *ВИНJI*, 45); у то време Гепиди и Лангобарди су се припремали за ратовање и "прибојавајући се ромејске силе" "...похиташе (Гепиди) да постану Ромејима пријатељи и савезници" (*Procopii BG*, IV 25, 625.1; *ВИНJI*, 50). Да византијске војске није било преко средњег Дунава, насупрот Гепидима, мало је вероватно да би се Гепиди прибојавали Ромеја. Укратко, сваки словенски упад описан код Прокопија, пролаћен је противударом знатнијих војних снага Византије.

У погледу градитељске делатности Јустинијана I, ваљало би истаћи да су обновљене античке/позноантичке утврде биле мањег обима; упор. М. Поповић,

запуштених старих кастела и градова, Јустинијан иокушао да одбраном по дубини заустави ширење варвара и на тај начин ублажи њихове ударе.¹³⁴ Такође, ова градитељска делатност Јустинијанова, најизраженија у околини Ниша, заснивала се такође и на потреби чувања главних саобраћајница и раскрсница.¹³⁵

Све до појаве Авара 567/68. године у Панонији, које Царство у почетку користи у борби против варвара који су, изгледа, често пустошили Тракију,¹³⁰ Словени ће бити, са изузетком спорадичних упада Кутригура (540. и 559. године) и упада Гота' 528/9. године у Мезију, од почетка владавине Јустинијана I једини варвари који ће угрожавати области Илирика. Међутим, у овом првом таласу упада од којих је најпознатија онај из 548. године, када пустоше све до Драча, Словени ће продирати на Балканско полуострво углавном ради пљачке и њихови насртаји на *Београдска тврђава*, Београд 1982,34. Ово би уједно значило да у том случају унутар бедсма нема места за становништво и да су зидине Јустинијанове обнове чиниле само градско језгро док се насеље налазило на отвореном простору. Супротно од М. Поповића, L. Vojoivac, *Le camp de la legion IV Flavia a Singidunum*, Roman limes on the Middle and Lower Danube, cd. P. Pelroviac, Beigrade 1996, 68, показао је да на подручју Калемегдана (парка) нсма утврђених остатака из времена Јустинијанове градње; упор. А. Ивановић, *Јужна каиција београдског горњег града*, Гласник града Београда 42 (1995) 17-44.

И. Микулчић, *Касноантичка утврђења у СР Македонији - покушај класификације*, Материјали 22 (1986) 108 (у даљем тексту: Микулчић, *Утврђен,а*) иако непосредно не говори о начину обнављања градова (кастели-градићи) у основи износи слично мишљење као и М. Поповић ("Ови градови током 5. и 6. века ни издалека нису личили на раније урбане центре, носиоце античке цивилизације.").¹³⁴ У Дарданији су изграђене четири нове тврђаве а обновљена је 61 (*Procopii De aedif.* IV 4,119.40-54; *ВИПЈ I*, 60-61); у околини Ниша подигнуте су 32 нове тврђаве а ооНүВјбСНО ссдам (*ВИПЈ I*, 62, нап. 138); у области Ремесијане објовљено је 30 утврђења (*ВИПЈ I*, 63-64); у области града Акве (*Ad Aquas*) обновљено је 37 утврђења и подигнуто једно ново. (*Procopii De aedif.* IV 4,122.15-124; *ВИПЈ I*, 64-65). Уочавамо да је највећи број новоподигнутих утврђења у околини Ниша што се може објаснити значајем тог града као раскрснице одакле су водила путеви, једним краком према Сардици, Једрену и Цариграду, а другим премајугу, долином Вардара према Солуну, а одатле опет према Драчу. У војном погледу, олет, ономе ко је држао Ниш пружала се могућност за надзирањем читавог средишњег Балкана. Нрваковић, *Колонизација*, 172, сматра да градови и утврђења која је подизао или обнављао Јустинијан нису била тако чврста и многобројна како је претстављено у "одвратно ианегиричком, спису Прокопијеву о Грађевинама".

О Нишу у време словенских упада видети: *Исгорија Ниша I*, Ниш 1983, 86 (поглавље: Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, 83-102).

¹³⁵ Упор. Максимовић, *Илирик*, 18.

¹³⁶ *Menandro*, frg. 8, 94.25. Аварско посланство, пристигло у Цариград 565. године, изнело је пред Јустином II (565-578) разлоге због којих хаган тражи годишње дарове које је још Јустинијан I давао. Измјену осталог, аварски посланик каже да су Авари уништили варваре у суседству (Византије) који су непрекидно нападали Тракију. Поређењем овог излагања са доцнијом причом о Давриту, разабиремо да се под варварима највероватније мисли на Протобугаре, Словене са доњег Дунава и хунска племена - >'гигурс, Сабнре и Залс.

земљиште под влашћу Царства окончаваће се повратком преко Дунава.

У историјској науци преовладава мишљење да Словени уопште нападају на Византију готово искључиво са доњег Дунава,¹³⁷ али управо овај упад из 548. године указује, како се чини, на правац продирања са средњег тока реке. Прокопије каже да је ова војска Словена прешавши реку Дунав починила страшна злодела над свим Илирима све до становника Драча.¹³⁸ За њима се кретала војска илиричких архоната¹³⁹ у јачини од 15 000 људи која није имала смелости да удари на нападаче. Из Прокопијевог сажетог приказа догађаја у Илирику 548. године, можемо закључити веома мало, иако је Ф. Шишић дошао до уверења да бисмо овај упад могли разумети као ране покушаје словенског насељавања Полуострва, што сматрамо за можда слободније тумачење извора.¹⁴⁰ Ф. Баришић исправно критикује Ф. Шишића, износећи мишљење да је на основу овог описа немогуће рећи нешто одређеније о овом упаду.¹⁴¹

Наш став је да се ипак може доћи до одређених закључака о правцу кретања и месту прелаза Дунава ових Словена који су пустошили Илирик 548. године. Наиме, у опису кретања нападача, Прокопије не помиње где су они прешли Дунав, али пошто не каже да су пљачкали Тракију, кроз коју су морали проћи да су упали са доњег Дунава, или је макар угрозити пролазећи њеним северним или западним ободима, изводимо закључак да су прешли Дунав негде другде, претпостављамо на средњем току реке, из правца Паноније.¹⁴² Да је овде реч о панонским Словенима сведочи и Прокопијев извештај о сукобу Илдига и Авдуина, када је Илдиг прешао

137 Упор. В. Grafenauer, *Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov*, Zgodovinski časopis 4 (1950) 34-35 (у даљем тексту: Grafenauer, *Nekaj vprašanj*) Под средњим током Дунава подразумевамо простор од ушћа Саве до Ђердапске клисуре.

138 *Procopii BG*, III 29, 423.3-7; *ВИНЈ I*, 38. Појам Илири који је овде искористио Прокопије не обележава изричито племенску припадност становника области погођене словенским упадом, већ се мора схватити да су у питању уопште становници Илирика.

139 По свој прилици под појмом "илирички ахонти" Прокопије мисли на византијске офицере, заповеднике мањих војних одељења или утврђења. Њихово истовремено укључивање и здружени покрет током овог словенског продора, по свој прилици показује да је у унутрашњости Балканског полуострва ланац утврђења половином VI века био чврсто у поседу Царства, као и да су ове утврде биле снабдеване војним посадама. Сразмерно брз одговор византијских војних власти на словенски упад, такође може да посведочи о брижљивом чувању главних саобраћајница и изврсној служби обавештавања, осматрања или извиђања у унутрашњости Полуострва.

140 Šišić, *Povijest*, 209.

141 *ВИНЈ I*, 38 нап. 64.

142 Упор. Ф. Баришић, *Византиски Сингидунум*, ЗРВИ 3 (1955) 8, претпоставља правац продора долином Мораве; Максимовић, *Илирик*, 39, такође верује да су основни правци надирања варвара у Илирик, почев од четрдесетих година VI века, били долином Мораве и Тимока.

Словенима користећи их у борби против РOMEЈА у Италији.¹⁴³

Још један Прокопијев опис словенског упада у Тракију из 550. године, иде у прилог мишљењу да су Словени 548. године упали у Илирик са средњег Дунава. Прокопије каже да су ови Словени пустошили и Тракију и Илирик, али из следа догађаја јасно је да је тежиште похода било према црноморској обали и Цариграду.¹⁴⁴ Стога, извесно је да су ови Словени наступали са доњег Дунава и да нису у вези са онима из Паноније и походом из 548. године. Али, упад из 550/551. године, свакако је повезан са панонским Словенима. Наиме, Прокопије вели, да док је Герман у Сардици прикупљао војску, прешавши Дунав провали велика маса Словена и стиже у околину Ниша. Од заробљеника Герман је сазнао да су ови кренули на Солун. Када су Словени дознали да је Герман у близини, одустали су од похода на Солун и запутили се ка Далмацији. Даље у тексту Прокопије не бележи шта се десило са овом групом Словена.¹⁴⁵

¹⁴³ *Procopius BG*, III 35, 455.17-456.22; *ВИНЛ*, 39-40. Излази да су ови Словени били на граници Гепидске и Лангобардске државе, дакле негде са леве стране Тисе према Дунаву. Тешко можемо поверовати да је Илдиг пребегао влашким Словенима; просто, не видимо који је њихов добитак у сукобу тако удаљеном од властите области. Стога, Илдиг се морао обратити за помоћ Словенима који су живели њему у суседству и са којима је и раније могао имати пријатељске односе.

¹⁴⁴ *Procopius BG*, III 38, 467.12-471.2; *ВИНЛ*, 41-44.

¹⁴⁵ Овај поход из 550/551. године тумачен је често као почетак насељавања Словена преко Дунава, на пример у Босни. Упор. F. Barisic, *Proces slovenske kolonizacije istočnog Balkana*, Posebna izdanja ANUBiH XII, 13 (у даљем тексту: Barišić, *Proces*). Чини се да нема места за ову претпоставку. Да су Склавиније постојале на Балканском полуострву већ током владавине Јустинијана I, понеку вест о њима могли бисмо засигурно наћи код потоњих писаца - Менандра или Симокате. Како онда објаснити Присков и Петров поход против Словена на доњем Дунаву (594. и 595/596. године) у тренутку када на самој територији Царства живе варвари? Чини се да би Византија прикупљене снаге пре искористила за повраћај изгубљених области него за краткотрајне походе на Словене преко Дунава. Сходно овоме, не слажемо се ни са тврдњом о постојању Склавинија у Македонији и околини Солуна већ од 584. године, о чему ће бити више изречено у наредном поглављу. Супротно, међутим, V. Popović, *Aux origines de la slavisation des Balkans; la constitution des premiers Sklavinies macedoniennes vers la fin du VI siècle*, Academie des inscriptions et belles lettres, Paris 1980, 230-257 (у даљем тексту: Popović, *Slavisation*). Такође, P. Charanis, *On the Question of the Slavonic Settlement in Greece during the Middle Ages*, *Byzantinoslavica* 10 (1949) 257, покушао је да докаже да су Словени присутни на Пелопонезу од краја VI века. Слично мишљење, о присуству Словена у северној Грчкој од 584. године, износи и A. Bon, *Le Peloponnese byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951, 31 (у даљем тексту: Bon, *Peloponnese*); упор. Dvornik, *Slaves*, 15. A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and His World*, London 1973, 72 (у даљем тексту: Toynbee, *Constantine*) сматрао је да Словени почињу да се насељавају на Балканско полуострво између 582. и 587. године. Слично, M. Corović-Ljubinković, *Odnosi Slavena centralnih oblasti Balkana i Vizantije od VII do X veka*, *Materijali* 9 (1972) 83-84 (у даљем тексту: M. Corović-Ljubinković, *Odnosi*). У новије време, Goldstein, *Hrvatski*, 86, приклања се мишљењу да су Словени крајем VI века прешли Саву и кренули дубље на југ.

Одакле су ови Словени ступили на територију Царства? Пошто су стигли у околину Ниша, а имајући у виду да је Герман са војском био у Сардици што они у први мах нису знали, изгледа сасвим могуће да су они до града дошли природним путем долином Мораве. Изгледа мало вероватно да су Дунав прешли на његовом доњем току па да су се враћали натраг према Нишу. Друго, да су се враћали према северозападу морали би проћи кроз област Сардике, где је, како смо рекли, већ био Герман, те никако не би ни стигли до Ниша, односно ишли би у сусрет знатној византијској војсци. Другим речима, Тракија и Доња Мезија биле су под ратним припремама које је вршио Герман, тако да Словени никако нису могли неопажено проћи до Ниша. Једини правац којим су се могли кретати а да остану непримећени, био би стога онај преко северног Илирика долином Мораве. Дакле, напад 550/551. године, уверени смо, извршили су панонски Словени.¹⁴⁶

У наставку описа овог догађаја, Прокопије каже да Герман није водио рачуна о овим Словенима који су стигли у Далмацију, већ је дао налог војсци да крене за Италију - с обзиром да му је десни бок, према Тракији и доњем Дунаву био безбедан. Герман је, по свој прилици, имао на уму да самим покретом војске у правцу запада, према Италији, потисне и ову скупину Словена а могао их је потиснути само тамо одакле су и дошли - према Панонији. Изнова тако долазимо до непосредног закључка да су продрли из Паноније и да је Герман намеравао да их присили на повлачење из Илирика наступајући против Гота.

Пошто је Герман изненада умро, његов наследник Виталијан повео је војску према Салони у намери да тамо презими а потом крене према Равени. Тада нови словенски ратници прелазе Дунав и придружује се првој поменутој скупини. Прокопије каже да је могуће да је Тотила послао ове Словене подмитивши их силним благом.¹⁴⁷ Уколико је Прокопијева претпоставка исправна, односно дата на основу њему познатих података, мало је вероватно да је готски владар ступио у преговоре са влашким Словенима који су предалеко од његове краљевине, већ је далеко извесније да је преговарао са Словенима из Паноније. Тако неколико чињеница указује да су походе 550/551. године, управо као и 548. године, извршили Словени из Паноније.

Обе сједињене групе Словена поделиле су се на три дела и рашириле

¹⁴⁶ Максимовић, *Илирик*, 35, сматра да су ови Словени Дунав прешли на плићацима испод кањона Ђердапа и одатле, долином Тимока према Нишу. Љ. Максимовић такође допушта могућност да је и напад из 548. године могао тећи овим правцем. Ово мишљење усваја и В. Ferjančić, *Invasions et Installation des Slaves*, Actes, 89.

¹⁴⁷ *Procopii BG*, III 40, 481.7-20; *ВИНЛ*, 47. Према, *Историја I*, 113 (Ј. Ковачевић) овај поход Словена може се посматрати кроз лангобардско-гепидски рат 550-551. године. Односно, кроз сукоб Илдига и Алдуина, што је врло могуће.

по "читавај Европи" (= Балканском полуострву) пљачкајући и пустошећи. Код Хадријанопоља су тешко поразили царску војску и упали у провинцију Астику, "неробљену од када се памти",¹⁴⁸ између Филипопоља и Хадријанопоља. Прокопијев израз за Астику, "неробљена од када се памти", прилично речито говори да ово подручје није дуго времена претрпело варварска пустошења, док би опустошено засигурно морало бити уколико су сви горе наведени словенски упади долазили са доњег Дунава.

Задогођаје из јесени 551. године, Прокопије пружа још једну вредну белешку: "Велико мноштво Словена проваливши у Илирик, неописива зла тамо починише." На повратку ове Словене Гепиди превозе преко Дунава уз накнаду од једног златника по глави. Претпостављамо и да су ови Словени продрли у Царство управо из Паноније.¹⁴⁹ Питање које следи јесте, где су стална станишта ових Словена који у јесен 551. године пљачкају Илирик? Претпостављамо да су живели источно од Гепида, тачније, северно од Дунава и источно од Тамиша - дакле, североисточни суседи Гепида. Само тако можемо да објаснимо сплаварину коју су платили Гепидима.

Долазак Авара у Панонију (567/8. године) значајно је изменио војне прилике на лимесу. Испрва ратујући за рачун Византије на Кавказу против Алана, а затим, око 560. године, озбиљно угрозивши Анте редовно им пустошећи земљу и одводећи заробљенике, како бележи Менандар,¹⁵⁰ они су постепено од савезника Византије веома брзо постали њен најснажнији противник у европским областима. После заједничког похода Авара и Лангобарда против Гепида, који је за последицу имао слом гепидске краљевине 567. године, Лангобарди одлазе за северну Италију а Авари, вероватно свесни своје нарасле моћи, окрећу се против Византије и већ 568.

¹⁴⁸ *Procopii BG*, III 40, 483.3-9; *ВИШ*, 48.

¹⁴⁹ *Procopii BG*, IV 25, 624.15-16; *ВИНЈ*, 49. Где су панонски Словени прелазили Дунав? Око 550. године Херули напуштају околину Сингидунума и ова област остаје под Гепидима као савезницима Византије. Тако, прелазак Словена код Сингидунума морао би бити примећен од Гепида. Међутим, између Сингидунума и Виминацијума постоји погодна места за прелазак преко Дунава - то је Маргум. Град, разорен током хунског похода 441/2. године остао је пуст и у рушевинама а ту су Словени могли, можда чак и неопажено прећи реку и напредовати према Нишу долином Мораве. Упор. Јиречек, *Историја I*, 40 где наводи два могућа прелаза која су Словени користили приликом препада на територију Царства, један код Видина а други код Сирмијума. Browning, *Byzantium*, 33 - сматра да су учесници похода на Тесалију, који се завршио чак код Термопила, ко год они били, продрли долином Мораве и Вардара.

¹⁵⁰ *Menandro*, frg. 5, 3, 50.18-20; *ВИНЈ*, 87. Рат између Авара и Анта изгледа да је био 562. године, а Анти су рачунали на помоћ Византије са којом су тада били у савезничким односима; видети: Т. Живковић, *Прилог хронологији аварско - словенских односа 559-578. године*, Историјски часопис 42-43 (1996) 231 (у даљем тексту: Живковић, *Прилог*).

године траже предају Сирмијума. Тада су Авари послали 10 000 Кутригура да пустоше по Далмацији, а сам хаган је, прешавши Дунав, боравио на гепидским границама.¹⁵¹ Тај први сукоб око Сирмијума завршио се, изгледа, 569. године. Два посланства која је хаган упутио византијском цару са захтевом предаје Сирмијума, изручења Усдибада¹⁵² и плаћање данка који је Византија пре доласка Авара давала Кутригурима и Утигурима, а који су сада подложни хагану, одбијена су. Тачније, хаганов посланик Таргитије боравио је у Цариграду у два наврата, 568. године¹⁵³ и 569. године,¹⁵⁴ оба пута са истим захтевима и оба пута испраћен са негативним одговором цара. Иако аварским тражењима није удовољено, затегнута ситуација између хагана и Византије, попустила је, па тако 578. године цар Тиберије (578-582) шаље посланство Бајану са молбом да Авари нападну на Словене са доњег Дунава. Иако у првом покушају није дошло до склапања договора, друго посланство је, под вођством Јована, за кога је још Е. Штајн претпоставио да је имао титулу *quaestor exerdus*¹⁵⁵ успело у првобитној намери.

Од тренутка доласка Авара у Панонију, па све до 578. године, нема података о било каквим словенским упадима у Илирик. Ово мирно раздобље у односима Словена и Византије, може се објаснити управо појавом Авара. Панонски Словени, за које смо утврдили да су у ранијим деценијама били управо они који су пустошили по Илирику више нису независни и покорени су од Авара.¹⁵⁶ Анти су знатно ослабљени борбама са Аварима, тако да остају још само влашки Словени као независна словенска снага која може угрожавати Царство. Будући да је Византија у миру са Аварима до 579. године она тражи од њих као савезника да нападну на влашке Словене што

¹⁵¹ *Menandro*, frg. 12, 5, 136. 94. "... των Γηπαδων δνέτριβεν орш". Blockley даје погрешан превод : "...in the territory of the Gepids", а исправан је "на гепидским границама", као што дају Крекић-Томић у *ВИНЛ*, 88.

¹⁵² усдибад је после пропасти гепидске државе прешао са групом ратника на земљиште Царства где је прихваћен и на неки начин заштићен од Авара. Ископавања на локалитету Светиња, недалеко од Виминацијума, уз леву обалу старог корита реке Млаве на око 600 метара од обале Дунава, показала су трагове кућа од плетера. Покретни материјал, лонци-пехари са печатним орнаментима, налажени су и у Панонији на некрополама приписаним Лангобардима и Гепидима. Хронолошки оквир датирања је 567-596. године. На поду куће 5 откривен је полуфолис Јустина II кован 575. године у Солуну. Други полуфолис, ковница Никомедија, из 571/2. године, нађен је у кући 4. Видети: М. Поповић, *Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму*, Старице 38 (1987) 11.

¹⁵³ *Menandro*, frg. 12, 6, 138.6-8.

¹⁵⁴ *Menandro*, frg. 12, 7, 142.1-3.

¹⁵⁵ E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reichs vornemlich unter den Kaisern Justinus II und Tiberius Constantinus*, Stuttgart 1919, 105, 167.

¹⁵⁶ За односе Авара и Словена видети: W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. chr.* München 1988, са наведеном литературом; Такође, видети: Живковић, *Прилог*, 235, где је изнето мишљење да су панонски Словени покорени између 571. и 578. године.

хаган и чини 578. године. Походом Авара остварени су одређени успеси, ако не одлучујући онда бар делимични, који су били довољни да за извесно време задрже влашке Словене на њиховој страни Дунава. Претпостављамо да су тада влашки Словени успели да сачувају независност али их је близина Авара и стална претња њихових казнених похода, спречавала од даљих насртаја на Царство.¹⁵⁷

Међутим, погоршање односа између Авара и Византије, које ће отпочети сукобом око Сиримијума, имаће свој врхунац у избијању рата 579-582. године, током кога ће и Словени, после више од две деценије готово потпуног мировања, бити укључени у ратне токове. Византијски извори заиста не помињу неки већи упад Словена између 559. и 579. године.¹⁵⁸ Према Менандру, док су Византинци и Персијанци преговарали 578. године о окончању рата, "...прикупио се у Тракији народ Словена, до 100 000 људи да би опљачкао Тракију и многе друге земље."¹⁵⁹ Међутим, Менандар изричито не каже да су ови Словени заиста и упали у Тракију.

Словенски упади до краја VI века нису више чести. Године 585, изгледа под утицајем Авара, "Влашки" Словенису упали у Тракију и стигли

157 Упор: Ferluga, *Slavi*, 312. Ј. Ферлуга сматра да Словени са доњег Дунава, у раздобљу 579-582. године, независно од Авара, нападају на Царство. Да су "Влашки" Словени независни од Авара, претпоставио је још, Новаковић, *Колонизација*, 178.

Бајанов удар на "Влашке" Словене није био искључиво плод савезничке помоћи Византији. Још пре но што је византијско посланство доспело до хагана, група аварских изасланика запутила се влашким Словенима захтевајући покорност и плаћање данка. Том приликом Словени, у чије име је говорио њихов всфа Δαυριτας, разљућени аварским захтевима, побили су посланике, што је хаган другим путем дознао. (*Menandro*, frg. 21, 194.35-43; *ВИНЛ*, 91-92). На овом месту, у одговору словенског старешине Даврита, налазимо и на једини помен мача код Словена: "...μῆχοι πόλεμοι τε ὡς καὶ ξίφη". Blockley преводи ξίφη погрешно као "weapons" - "оружје", иако је дословно и једино могуће значење "мачеви", како је исправно преведено и у *ВИНЛ*, 92.

158 *Malalae Chronographia*, ed. L. Dindorf, Bonn 1831, 490; *ВИНЛ*, 84. Тако, *Menandro*, frg. 25, 2, 224.34-36. каже да је аварски посланик на путу од Цариграда до Бајановог седишта, био убијен негде у Илирику од Словена који су туда пљачкали. Пошто је ово посланство боравило у Цариграду 579. године, ово је први помен после 559. год. да су Словени присутни у некој од области Илирика. За хронологију словенских упада 579-584. године видети: Љ. Максимовић, *О хронологији словенских упада на византијску територију*, ЗРВИ 8/2 (1964) 263-271. Податак о убиству аварског посланика од стране Словене може бити значајан за проучавање односа Авара и влашких Словена после Бајановог похода 578. године. Ово убиство показује да је постојао сукоб између Авара и Словена а уједно је и потврда напред изнетог мишљења да су влашки Словена остали независни од Авара - иако под сталном претњом њихових казнених похода.

159 *ВИНЛ*, 96; упор. *Menandro*, frg. 20, 2, 190.153-155. Овај фрагмент превод је двојак: 1. Излази да су Словени опустошили Тракију; тако Blockley, "...devastated Thraciae..."; 2. Такође, може се превести оптативом тако да реченица има намерно значење; "да би опљачкали Тракију", као што је схваћено у *ВИНЛ*, 96.

све до Дугог зида, угрозивши цариградска предграђа. Међутим на реци Ергинији их је војсковођа Коментиол жестоко потукао а потом и једног од њихових вођа, Ардагаста, негде око Хадријанопоља.¹⁶⁰ Такође, у спрези са Аварима, "Влашки" Словени учествују у хагановом походу дуж доњег Дунава 586. године, када је и закључен мир, пошто су Авари поражени код Хадријанопоља. Међутим, 588. године, Словени пустоше Тракију независно од Авара.¹⁶¹ Авари ће, с друге стране, остати у миру са Византијом све до 597. године, са кратким прекидом 593. године, и управо у овом раздобљу следе византијски походи против "Влашких" Словена 594. и 595/596. године, под вођством стратега Приска односно царевог брата Петра.

Ова три узастопна похода Византије, која су уследила после склапање мира са Персијом 591. године, говоре доста речито о стварању једног снажног племенског савеза у данашњој Влашкој чија је претња Византији толико нарасла да је Царство водило три велика похода остајући у миру са Персијом и Аварима.¹⁶² Оног тренутка када је хаган увидео да су влашки Словени ослабљени византијским узастопним походима, отпочео је рат против Византије 597. године, пустошећи по Далмацији.¹⁶³ Доказ о потпуном слому племенског савеза влашких Словена јесте и византијски прекид мира са Аварима склопљеног 599. године, када Приск 600. године прелази у напад преко Дунава и Тисе у Панонију и задаје Аварима неколико узастопних и тешких пораза. Византијски војсковођа је ово могао да учини само у случају да су влашки Словени током претходних похода војно сузбијени и за дуже време онеспособљени за нападе ширих размера.

¹⁶⁰ *Theophylacti Simocattae Historiae*, ed. P. Wirth, Stuttgartiae 1972; I 7, 53. 2-5; *ВИНЈ*, 107-108.

¹⁶¹ *Simocattae ffist.* III 4, 116.26-27; *ВИНЈ* /, 110.

¹⁶² Под појмом "државна творевина" овде имамо у виду снажнији племенски савез на чијем челу је био *гех* и где је постојала хијерархија поглавара. Током првог Присковог похода 594. године, тако богатог појединоцима изложеном код Симокате, Византинци су успели да убију Мусокија, *краља*, али су их већ следеће ноћи нападе веће словенске снаге и умало потпуно разбиле. Наставак отпора после смрти Мусокија, чини се да прилично јасно указује на постојање одређене хијерархије и уређења ове области. Такође, током првог Петровог похода 595. године, византијска војска бележи у почетку знатне успехе, чак јој полази за руком да убије и словенског вођу Пирагаста, али већ сутрадан бројне словенске снаге потпуно разбијају Ромеје. Изнова наилазимо на тренутак када после погибје вође, отпор и даље постоји. Све то наводи на закључак о постојању веома снажног и добро организованог племенског савеза, уколико не и неке државне организације у зачетку - условно речено, "краљевине". Подробније о овом питању видети: Т. Живковић, *О племенском уређењу и војној снази подунавских Словена у VII веку*, ЗРВИ 35 (1996) 102-103, нап. 33. Такође, W. Pohl, *Osnove hrvatske etnogeneze, Avari i Slaveni*, Etnogeneza Hrvata, ed. N. Budak, Zagreb 1995, 89, претпоставља да су се крајем VI века на доњем Дунаву јавили зачеци словенског војничког краљевства под Давритом, Ардагастом и Мусокијем.

¹⁶³ *Simocattae ffist.* YП 12, 265.5-7; *ВИНЈ*, 121.

Раздобље 527-602. године јесте време када Словени врше упаде у области Илирика. До 567/8. године, када Авари запоседају панонски басен, на европске делове Царства подједнако насрћу и панонски и влашки Словени. Појавом Авара панонски Словени губе независност (између 571. и 579. године) али несумњиво учествују у борбама против Византије у склопу аварске војске. Влашки Словени успели су да сачувају независност према Аварима и највероватније до 586. године прелазе Дунав било као аварски савезници или следећи сопствене циљеве. Они, како се чини, од 588. године делују потпуно самостално и неvezано за ратна деловања Авара.

Силовити удари Византије 600. године на Аваре, као и Словене годину дана касније, указује да у војном погледу крајем Маврикијеве владавине Царство никада није стајало боље, почев од доба Јустинијана I, и да је Балканско полуострво остало чврсто у поседу Византије. Спорадични напади на Солун 584. и 586. године не ремете битније ову општу слику, јер их пре свега морамо посматрати као део аварско-византијског рата 584-586. (са кратким примирјем 585. године када Словени, усмеравани од Авара врше притисак на Тракију). За ову књигу од посебног су занимање последице упада панонских Словена у Илирик. Пустошења илиричких градова, пре свега Сингидунума, Ниша, Виминацијума, Јустинијане Приме,¹⁶⁴ Улпијане, као и исељавање ромејског становништва са ових простора, створила су предуслове за насељавање Словена а самим тим и за почетке славизације.

164 О положају града *lustiniana Prima* расправљало се безмало 300 година (од XVII века). Бројну литературу о овом питању тешко је и побројати. Стога овде наводимо само новија дела. *Caričin grad I*, ed. Noel Duval et Vladislav Popović, Belgrade-Rome 1984; В. Кондић - В. Поповић, *Царичин град - утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд 1977. Извесно је да можемо прихватити претпоставку да је Царичин град недалеко од Лебана заправо Јустинијана Прима; тако: В. Bavant, *La. ville dans le nord de l'Illyricum*, Actes, 273; такође, Максимовић, *Илирик*, 27. На могуће место Јустинијане Приме сасвим добро је указао: Ф. Баришић, *Досадашњи покушаји убикације града Јустинијана Прима*, ЗФФ 7/1 (1963) 140 (у даљем тексту: Баришић, *Покушаји*) који је, пре свега на основу вести Јована Антиохијског, закључио да је Бедеријана, родно место Јустинијана I, *φρούρια Bederiana*, у Средоземној Дакији, подаље од Ниша и да у близини нема веће тада познате вароши (стр. 140).

Судбина ромејског становништва у време словенских упада

Византијски наративни извори, који пружају вести о судбини ромејског становништва у доба словенских упада у средишњи и северни Илирик током VI века, веома су оскудни. Уколико у њима и налазимо вести о областима дубље у унутрашњости Полуострва, оне најчешће нису довољно јасне или изричите када је реч о насељима или живљу овог простора. Стога, било би упутно да истраживање започнемо догађајима из претходног столећа, из времена хунског пустошења великих градских насеља, да бисмо, тражећи сличности у понашању варвара према затеченом становништву, могли доћи, уколико он уопште постоји, до одређеног образаца у односу варвара према ромејском живљу.

Иако су Хуни и Словени на први поглед народи различитих животних навика, а вероватно и састава друштва, суштинске разлике нису велике. Хуни сукоњаници, номади, док су Словени углавном земљорадници. На челу хунског племена био је хаган, дакле једини врховни поглавар, док код Словена знамо да је било више племенских старешина. Самим тим, хунски племенски савез тежио је ка успостављању чврсте средишње власти над покореним племенима; дакле, њихово унутрашње уређење кретало се према стварању неког раног облика државе. С друге стране, подунавски Словени су, до пред крај VI века, још увек живели у оквиру независних племена у којима је врховна власт једног старешине била, по свој прилици, веома ограничена. Такав однос Словена према средишњој власти успорио је и донекле онемогућавао настајање ширих племенских савеза и предупредио могуће брже успостављање ране државне организације.

То су основне разлике између ова два народа. Међутим, постоје и одређене сличности. И једни и други трајно су настањени дуж леве обале Дунава и даље на север у дубину Паноније. Такође, оба народа, Хуни у V а Словени у VI веку, пљачкају Илирик да би се затим вратили у своја станишта. Слика Хуна, дивљих ратника-номада, коју је створио Амијан Марцелин, оставила је снажан утицај на модерну историографију, али та представа са краја IV века нема много заједничког са цртама Хуна из V века.¹⁶⁵ Стога мислимо да поређење понашања Хуна са понашањем Словена

¹⁶⁵ *Amm. Mare. XXXI, 2,2.* У новије време R. Frakes, *The Impact of the Huns in the Balkans in Late Antique Historiography*, Migrations in Balkan History, Beigrade 1989, 39-46, веома убедљиво је показао да Хуни које је Амијан Марцелин описао немају много сличности са Хунима из V века.

према Ромејима, може да буде прилично сигуран пут за поређење односа варвара према становницима Илирика у V и VI веку.

Године 441. Хуни су у налету заузели Виминацијум и Маргум.¹⁶⁶ ^{оком} истог похода разрушени су Сирмијум и Ниш.¹⁶⁷ Шта се десило са становништвом? За Виминацијум знамо само то да је заузет и да је до времена Јустинијана I остао у рушевинама. Међутим, за Маргум имамо податаквише. Наиме, како каже Приск, пошто су Хуни заузели град "снага варварасеповећала".¹⁶⁸ Шта је заиста Приск имао на уму када је написао да се снага варвара по паду Маргума повећала, тешко је рећи, али изгледа да се овај појам може применити искључиво на становништво, грађане. Не верујемо да се Приск послужио овим појмом имајући на уму привредну снагу варвара, пошто је град разорен. Такође, уколико је на уму имао плен који су Хуни опљачкали, опет не би могао да употреби израз "снага". Стога, могуће је претпоставити да је становништво одведено у области под сталном влашћу Хуна, односно северно од Дунава у Панонију.

У случају Ниша, сам Приск каже да је то био многољудан град и добро утврђен.¹⁶⁹ О размерама хунског пустошења не знамо много али када је Приск 448. године пролазио поред овог града, на путу према хагановом седишту, дознајемо да је био потпуно порушен и напуштен, са изузетком болесника који су боравили у рушевинама храмова.¹⁷⁰ Изнова, не знамо каква је судбина задесила становништво.

Међутим, на основу вести о паду Сирмијума,¹⁷¹ могли бисмо да претпоставимо шта се дешавало са становницима опустошених градова. Наиме, још пре пада града, епископ Сирмијума разматрао је могућност откупа суграђана од Хуна, уколико град не одоли опсади. Новац за откуп требало је да прибави писар Констанције продајом црквеног посуђа. Констанције није урадио оно што је договорено и становништво је заробљено, а онда, највероватније, задржано код Хуна у Панонији. Замисао епископа Сирмијума да новцем откупи грађанство, морала је имати ослонац у одређеном, по свој прилици устаљеном, варварском односу према заробљеницима. Другим речима, могло је постојати учестало кретање

¹⁶⁶ О овом походу видети: *Pncsus*, frg. 2, 280.20-281.6; *ВИНЈИ*, 10. На основу налаза новца на локалитету *Horreum Margi* примећује се престанак оптицаја новца око 450. године; упор. М. Васић, *Налази римског бронзаног новца IV и V века из муниципијума Horreum Margi*, Београд 1990, 46. Такође, исто датирање се примењује и за Виминацијум.

¹⁶⁷ *Priscus*, frg. 8, 291.9-15; *ВИНЈИ*, 9,11.

¹⁶⁸ *Pncsus*, frg. 8, 291.9-15, превод према: *ВИНЛ*, 11.

¹⁶⁹ *Priscus*, frg. 1b, 278.22-280.2; *ВИНЛ*, 12.

¹⁷⁰ М. Васић, *Приск о Нишу из 448. године*, *Старинар* 12 (1961) 20, износи занимљиво мишљење да су се ови болесници окупљали у зградама око извора Нишке бање.

¹⁷¹ *Priscus*, frg. 8, 302.14-21; *ВИНЈИ*, 9-10.

ромејског становништва северно и јужно од Дунава. Заробљеници, одвођени у Панонију, могли су тако бити откупљени и вратити се својим домовима, или бар своме завичају, пошто су градови били разрушени.

Prema *Miracula s. Demetrii* II, где јасно стоји да је аварски хаган "целокупно" становништво обе Паноније, Дарданије, Мезије, Превалитане, Родопе и Тракије, одвео у задунавски крај према Панонији,¹⁷² очигледно је да је велики део ромејског живља насилно пресељен у Панонију. Тако је однос према заробљеном становништву, коју су започели Хуни, њихово одвођење у области под својом сталном влашћу и могућност откупа ових од стране византијских чиновника или црквених великодостојника, настављена и у време аварског господарења Панонијом.

Такође, велики историчари из доба VI века, пре свих Менандар, нису залазили у појединости описујући судбину житеља из оних подручја угрожених варварским упадима. Стога, лако је могуће да су и преживели чланови породица, пошто би непосредна опасност прошла, могли покушавати да дођу до својих ближњих одведених преко Дунава, остварујући личне везе са Хунима, Аварима или Словенима. О таквим догађајима, судбинама обичних људи и њиховим напорима у тежњи да поново окупе породицу, наши извори ћуте, а ми само можемо претпостављати да је таквих случајева било.

Дакле, средином V века, када су Хуни извршили рушилачки поход према Илирику, пострадали су градови Сирмијум, Виминацијум, Маргум и Ниш, док је становништво одведено преко Дунава. Пошто су градови северног Илирика страховито разорени, односно живот у њима потпуно замро, извесно је да је 441/2. године дошло до великог, насилно спроведеног, исељавања из северног и средишњег Илирика.¹⁷³

Свакако, градско становништво није чинило већину житеља северног и средишњег Илирика, па се стога морамо запитати шта се десило са сеоским становништвом? Чини се да је сеоски живаљ преживео хунску најезду из ових година, што може да појасни следећи догађај. Наиме, Атила је 447/8. године послао цару Теодосију II (408-450) посланство са захтевом да Ромеји престану да обрађују земљу коју су Хуни заузели копљем и то, од Паноније па током Дунава до трачког града Нове (*Novae*) по дужини, а у ширину, пет дана хода. Овим захтевом, граница се помера од Сингидунума

¹⁷² *Les plus anciens recueils des miracles de saint Demetrius*, ed. P. Lemerle, I-II, Paris 1979, II, 5, 229; *ВИШІ*, 211-212.

¹⁷³ Упор. Максимовић, *Илирик*, 24; Јиречек, *Историја I*, 28; Lemerle, *Invasions*, 281, износи мишљење да је до знатнијег исељавања становништва Илирика дошло и пре великих инвазија због привредних разлога - "...l'insécurité n'était pas la véritable cause, et le phénomène est antérieur aux grandes invasions."

до Ниша.¹⁷⁴ Уколико је Атила тражио да Ниш буде граница између Хуна и Византије, а северно од Ниша све до Сингидунума се налази ромејско становништво које обрађује земљу, онда то очигледно значи да је на простору северног и средишег Илирика било Ромеја староседелаца, сељака, који су опстали у прилично пространој области која је већ 6-7 година била под влашћу Хуна. Овакво стање потрајало је, највероватније, све до смрти Атиле и распада хунског племенског савеза.

На основу сачуваних одломака код Приска, долазимо до закључка да је приликом хунског упада 441/2. године, пострадало углавном градско становништво, док је сеоски живаљ углавном остао на просторима где је и раније живео.¹⁷⁵ Тако можемо рећи да северни и средишњи Илирик није претрпео знатније губитке у броју житеља. Истина, градско становништво, окосница привредне моћи, било је уништено, и у том смислу је хунска најезда била погубна за Илирик, али већина становништва, сеоски живаљ који је и био најбројнији, сматрамо, остала је и даље на овим просторима. С друге стране, сеоске породице, после пропасти хунске државе, отпочињу селидбу према некадашњим већим насељима и заиста, тада отпочиње убрзано пропадање илиричких градова, затирање оних особина које су једно веће насеље и чиниле градом, што је посведочено и у археолошким налазима.¹⁷⁶ Ово опадање илиричких градова било је вишезначно и није се испољило само кроз крах привреде, већ се одразило и у другим видовима живота сломом духовног, културног и управног наслеђа позне Антике.

¹⁷⁴PräcMs, frg. 7, 286.31-281.7; *ВИНЛ*, 12-13.

¹⁷⁵ Укупан број житеља Илирика у V и VI веку тешко је тачно одредити. J. C. Rüsel, *Late Ancient and Medieval Population*, Philadelphia 1958, 78, размишљао је да је становништво Балканског полуострва око 540. године (без Грчке) бројало око 2 милиона људи. Тешко је поверовати у чудесних 12 милиона становника читавог Балканског полуострва крајем IV века, како је веровао Андреадес; видети: A. Andreades, *Lapopulation de l'Empire byzantin*, Actes du IVe congres international des etudes byzantines, septembre 1934, ed. B. D. Filov, Nendeln/Liechtenstein 1978, 125.

Приклонимо ли се Раселовом мишљењу можемо претпоставити да је број житеља Дарданије, Мезије и Приобалне Дакије био око 800 000. Градска насеља, у основи скромна у обиму, нису имала више од 10 до 15% укупног броја житеља ових провинција. Бројем житеља, пре хунског похода из 441/442. године, предњачили су Сингидунум, Наис и Виминацијум, који су могли имати између 15 000 и 20 000 становника. Остала градска насеља бројала су по неколико хиљада грађана. Стога, требало би очекивати да је сеоски живаљ на простору данашње Србије могао бројати око 600 000- 650 000 душа.

¹⁷⁶ Упор. V. Popović, *Desintegration und Ruralisation der Stadt im Ost-Illyricum vom 5. bis 7. Jahrhundert n. Chr., Palast und Hütte*, Tagungsbeiträge eines Symposiums der Alexander von Humboldt-Stiftung Bonn-Bad-Godesberg veranstaltet vom 25-30. November 1979 in Berlin, Mainz 1982, 555-556. У Гамзиграду, на пример, после 441. године, живот се наставља у измењеној средини. Куће које се граде сада су од блата и лошег материјала.

Пре но што су Словени започели знатније упаде на простор Илирика (посебно 548, 550. и 551. године) ова област се нашла, почетком владавине Јустинијана I, у средишту ратног сукоба завађених германских племена. Гепиди и Херули заједно су покушали, 528. године,¹⁷⁷ да преотму Готима Сирмијум али су, поражени од Амалсвинтиног војсковође Витига, прешли, у повлачењу, Саву и Дунав. Гонећи непријатеља, Готи су продрли у Горњу Мезију и опустошили је све до града Грацијане (*Gratianiana*). Када је Мунд 529. године постао *magister militum per Illyricum*, одбрана Горње Мезије од Гота је учвршћена, али већ наредне године, када су Гепиди сазнали да је Мунд погинуо у Далмацији, они поново пустоше ове области.¹⁷⁸ После упада Протобугара 540. године у Илирик, Тракију и Хеладу, Јустинијан I отпочиње замашне градитељске радове у Илирику.

У ово време Јустинијан обнавља Сингидунум,¹⁷⁹ како град тако и утврђења,¹⁸⁰ такође, недалеко од кастела Октавијума (*Octavium*) изградио је изнова и стари град Виминацијум. Велики градови Илирика, Виминацијум и Сингидунум, који су лежали у рушевинама још од страшних разарања Хуна 441/2. године, сада су обновљени и опасани снажним бедемима.¹⁸¹ Међутим, којим становништвом су они насељени, одакле оно долази?

Почетке овог доба "сеоског" живота града В. Поповић датира, према налазима новца, у доба цара Лава I (457-474) а насеље наставља да постоји све до 569-570. године. Основна Поповићева мисао је да сеоско становништво насељава разрушене градове и прилагсгава их своме начину живота.

Пример Гамзиграда погодан је за проучавање судбине становништва после хунске најезде 441/442. године. После разарања града проћи ће више од деценије док нови становници не насеље развалине. Стога, овај временски размак показује да није у питању градско становништво које се рурализовало, већ управо сеоско становништво које врши пауперизацију града. На основу трајања овог новог начина живота у граду, начина који се не мења безмало читаво столеће, излази да се старо градско становништво више никада није вратило. Пример Гамзиграда тако би могао да буде сликовит показатељ за слична или приближна збивања у другим градовима Илирика разрушеним током хунске инвазије.

¹⁷⁷ Датирано према: E. Stein, *Histoire du Bas Empire*, II, Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949, 307.

¹⁷⁸ *Procopii BG*, III 33, 443.10-13.

¹⁷⁹ Ф. Баришић, *Византиски Сингидунум*, ЗРВИ 3 (1955) 4, сматра да је још цар Анастасије, око 510. године, обновио Сингидунум, али без убедљивог доказа. Наиме, Теодориково освајање Срема 504. године и византијско-готски уговор из 510. године, Ф. Баришић сматра као догађаје од пресудне важности за обнављање Сингидунума. Самим тим, Прокопијеву вест да је тек Јустинијан I обновио Сингидунум оцењује тек као делимично тачну.

¹⁸⁰ *Procopii De aedif.* IV 4, 122.15-129.4; *ВИНЛ*, 66.

¹⁸¹ Већ смо обратили пажњу на појаву која је чини се особена за Јустинијанову градитељску делатност. Наиме, стари, велики градови Илирика, попут Сингидунума, Наиса и Виминацијума, имају смањен обим зидина што непосредно утиче и на бројност житеља. Заправо, становништво сада остаје делом ван заштите градских бедема што засигурно не потпомаже пораст броја становника; видети нап. 134.

Судбина ромејског становништва

Прокопије, који веома пажљиво бележи ток изградње и обнове кастела и градова по Илирику, уопште не каже ништа о становницима. Да су оближња насеља близу поменутих градова била потпуно пуста, цар би морао вршити пресељавања становништва из удаљених области државе, нпр. из Азије у Европу, што налазимо у доцнијем времену, али о таквим великим подухватима нема података. Стога, сматрамо да насилног насељавања Илирика у време Јустинијана I није ни било. Дакле, становници ових обновљених градова морали су, по свој прилици, потицати од житеља сеоских насеља која су била најближа Виминацијуму и Сингидунуму. На исти начин могли су бити насељени и новоизграђени градови Јустинијана Прима (*Iustiniana Prima*) и Јустинијаполис (*Iustinapolis*), кад и Улпијана (*Ulpiana*) обновљена под именом Јустинијана Секунда (*Iustiniana Secunda*).

Јустинијана Прима је, како Прокопије пише, била потпуно нова варош, саграђена недалеко од села Таурисијума (*Taurisium*) које је претворено у кастел, највероватније насељена становницима околних места, можда пре свих оним из Таурисијума. Пошто је град био многољудан те постао средиште читаве области постао је и архиепископско седиште.¹⁸² Недалеко од Улпијане, коју је из темеља обновио и назвао Јустинијана Секунда, подигао је Јустинијан и град Јустинополис. Надаље, између Сардике, Ниша, Германије (*Germania*) и Пауталије (*Pautalia*)[^] саградио је три мања града (πολίχνια) - Кратискару (*Crariscara*),¹⁸⁴ Квимедаву (*Quimedava*)^{^185} и Ремисијану (*Remesiana*)[^]

Ова градитељска делатност изражена у троуглу Ниш-Сардика-Јустинијана Секунда, издваја се по броју новосаграђених градова и вароши од других области Илирика. Док се Јустинијан задовољио тиме што је северни Илирик војно учврстио, пре свега обнављањем Сингидунума и Виминацијума као две најважније odporне тачке на средњем Дунаву, дотле је, изгледа, далеко више пажње посветио средишњем Илирику. Поред нових градова које смо побројали оспособио је он за одбрану, у Дарданији, 61 тврђаву а изградио осам нових. Тако је један широки појас од Сардике на истоку, преко Ниша па до града Јустинијана Секунда на југозападу, у војном

¹⁸² *Procopii De aedif.* IV 4, 116.6-117. 10; *ВИНЛ*, 56.

¹⁸³ Германија (Γερμανίη) је родно место војсковође Велизара (*Procopii Bell. Vand.* I, 11, 21) данас Сапаревска бања код Дупнице (упор. *ВИНЛ*, 57 нап. 123). Пауталија је средњовековни Велбужд, данашњи Ћустендил у Бугарској (упор. *ВИНЛ*, 57. нап. 124).

^{^184*} Ово место не може се поистоветити ни са једним познатим насељем или археолошким локалитетом.

¹⁸⁵ Претпоставка да се под овим градићем мисли на кастел истог имена у близини града Ремисијане тешко је одржива, пошто Прокопије каже да је у питању градић а не утврђење.

¹⁸⁶ Данашња Бела Паланка; упор. *ВИНЛ*, 58, нап. 127.

погледу снажно заштитио, док се са друге стране, у привредном смислу, постарао да ова област постане најзначајнија покрајина читавог Илирика.

Ова делатност имала је за последицу и бољу насељеност поменуте области. Иако Прокопије хвали Јустинијанове неимарске напоре и истиче да је сам цар родом из Дарданије, не смео значај који он даје овом подухвату посматрати искључиво као панегирички однос према василевсу или пак прећи преко њега као преко сшиса осталих градитељских прегнућа у Илирику. Посматран на географској мапи, овај неимарски подухват, добија праве размере тек када ову област упоредимо са северним Илириком и градитељском прегалаштву које се тамо у далеко мањој мери одвијало.

Можемо, дакле, закључити, да је средишњи Илирик, почев од 40-тих година VI века, привукао далеко већу пажњу, у смислу одбрамбене и привредне политике, него његов северни део.¹⁸⁷ То може бити од значаја за оцену догађаја у VII веку када отпочиње трајно насељавање Словена на овим лросторима.¹⁸⁸ Јер, уколико је Дарданија и суседне јој граничне области, биле боље насељене, што произилази из Прокопијевог описа градитељске делатности Јустинијана I, онда је и ромејско становништво овог подручја, будући да је било многобројније од оног ближе лимесу, могло да се одржи под притиском придошлица дуже времена.¹⁸⁹ Свакако, о овом важном питању прозборићемо више у наредном поглављу.

Прокопијев извештај о упаду словенске војске (Σκλαβηνών στρατεύμα) у Илирик 548. године пружа посредним путем податак да та област дуго није била лустошена јер је сматрана за сигурну, али на основу његовог писања не можемо готово ни претпоставити које је подручје у питању. У сваком случају, одређене, по свој прилици веће просторне целине Илирика, избегле су све до средине VI века претходна хунска, готска и бугарска (протобугарска) пустошења. Тако можемо са приличном сигурношћу рећи да је тамошње становништво избегло судбину оних Ромеја из северног и средишњег Илирика.¹⁹⁰

Аварски хаган је, 584. године, погазио мировни уговор склопљен са

¹⁸⁷ Упор. Максимовић, *Илирик*, 39.

¹⁸⁸ Епископски градови могу бити одличан показатељ наглих промена које су захватиле Илирик почетком VI века. Последњи епископ Јустинијане Приме је *antistes* Јован, коме је 602. године упућено писмо папе Гргура I (590-604). После ове године преписка се прекида; упор. Баришић, *Покушаји*, 127.

¹⁸⁹ К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, Зборник Константина Јиречека, I, уред. М. Динић, Београд 1959 (у даљем тексту: Јиречек, *Војна цеста*) 120, такође је сматрао да су илирски, трачки и романски сељаци и пастири углавном остали у својим сеоским насељима и да су се, највероватније, придружили Словенима.

¹⁹⁰ Претпостављамо да је реч о областима према Далмацији, дакле деловима источне Босне и Херцеговине.

Византијом непосредно по освајању Сирмијума 582. године. Први град који се нашао на удару Авара био је Сингидунум.¹⁹¹ Излагање византијског историчара Теофилакта Симокате, који пружа подробне вести о овим догађајима, занимљиво је због помена ромејског становништва града. Наиме, напад је затекао већину грађана на њивама, пошто је било време вршидбе, што пружа основа за потврду раније изреченог мишљења о рурализацији односно пауперизацији града. Бројни грађани Сингидунума имају, дакле, имања ван градских зидина и сами их обрађују. Чини се да Симокатино излагање сасвим јасно говори о сеоском становништву које је до скоро живело на селу а преселивши се у град задржало старе навике. У том смислу можемо говорити о пауперизацији града.¹⁹²

Пропадање византијских градива у Илирику, чије разлоге ваља пре свега тражити у честим рушилачким походима Авара и Словена, није се одиграло напрасно и у једном трену. Налети варвара на Илирик пресудно су утицали на опадање градског становништва, али се оно, упркос свим недаћама, жилаво одупирало неминовној судбини - потпуном нестанку.¹⁹³ О овој истрајности ромејског живља, да се одржи на просторима Илирика, сведочи податак дубровачког Анонима, који вели да је Епидаур био мета

¹⁹¹ *Simocattae Hist.* I 3-4, 46-47; *ВИНЈИ*, 106.

¹⁹² Ромејско становништво Сингидунума, од времена када је Јустинијан I обновио град 40-тих година VI века, присутно је у граду тек једно или два колена па је везаност за земљу потпуно схватљива узмемо ли у обзир да је обновљени град највероватније био насељен становницима околних села. Пошто Симоката истиче да су бројни житељи Сингидунума били на њивама када их је затекао изненадни аварски напад, нема сумње да је у то време привреда овог града била највећим делом усмерена према пољопривреди а самим тим и занимање становника је одређено - ратарство или виноградарство. Упор. А. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989, 28 и даље. Супротно мишљење износи Г. Острогорски, *Византијски градови у раном средњем веку*, Из византијске историје и просографије, Београд 1970, 87. Острогорски истиче да је рурализација градова била општа појава у средњем веку и да то није мимоишло ни Византију. Чак и у највећим градовима један део становништва бавио се обрађивањем земље и виноградарством.

Уколико прихватимо мишљење да је реч о рурализованом градском становништву а не о сеоском живљу који је пауперизовао град, онда би то значило да се позноантички град није у много чему разликовао од оног у време III века, када су ветерани и муниципална аристократија сами и уз помоћ робова обрађивали земљу (видети: *Историја* I, 83-84, М. Мирковић). Од III до VI века друштвени састав града знатно се променио. Старо градско становништво је ТОКОМ бројних варварских насртаја делом пострадао или одведено преко Дунава, а делом се одселило, док је могло бити замењено управо у време градитељске делатности Јустинијана I, мештанима из околних села.

¹⁹³ о утицају староседелаца на Словене, врло уопштено, Ђ. Мано - Зиси - М. Гарашанин - Љ. Ђоровић - Љубинковић, *Етногенеза Јужних Словена у раном средњем веку према материјалној култури*, Београд 1950, 1-17; Ковачевић, *Slaveni*, 65, сматра да културни континуитет Илири-Словени треба свести на праву меру, "na postojanje izvesnih ilirskih enklava u moru romanizovanog stanovništva."

арабљанског налада.¹⁹⁴ Пошто арабљанских најезди на источну обалу Јадрана није било пре 840. године, извесно је, према Анониму, да су становници Епидаура опстали и после драматичних збивања у првим деценијама VII века, када је, према Константину Порфирогениту, основан Дубровник управо од преживелих житеља Епидаура.¹⁹⁵ Таксфе, живот у Нарони није прекинут нагло, већ се, напротив, постепено гасио. О овоме сведоче налази византијског новца који датирају све до почетка VII века.¹⁹⁶ Други пример, који још јасније показује поступно одумирање неких од позноантичких градова, јесте Незакциј, који се гасио све до првих година IX века.¹⁹⁷

Свакако, судбина илиричких градова у доба аварско-словенских налета, није била једнака у унутрашњости Полуострва или у Далмацији. Градови на јадранској обали имали су више изгледа да се одрже, пошто су у привредном погледу били окренути мору. С друге стране, не може се успоставити образац о разлозима или брзини пропадања градова у унутрашњости Илирика. Дужина трајања зависила је од њиховог положаја и величине. Положај им је одређивао привредни значај али и изложеност непријатељским нападима (чворишта битнијих саобраћајница, рударска насеља, рељефни склоп земљишта) док им је величина, односно бројност житеља, омогућавала бар постепено гашење или довољно времена за промене које би омогућиле да се насеље у смањеном обиму задржи. Тако је, на пример у унутрашњости, Сардика, иако смањена у обиму и по особинама ближа селу него знатнијем градском седишту, што је раније била, остала сразмерно дуго у рукама Царства - све до 809. године, када су је Бугари коначно заузели. Сингидунум, ако је приповедање Константина Порфирогенита тачно, био је последњих година Ираклијеве владавине (610-641) још увек запоседнут византијским трупама.¹⁹⁸

¹⁹⁴ *Annales Ragusini Anonymi*, ed. Sp. Nodilo, Zagreb 1883, 11; упрор. Goldstein, *Hrvatski*, 65.

¹⁹⁵ *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, ed. R.J.H. Jenkins- Gy. Moravcsik, Washington 1967, 32 (у даљем тексту: *DAI I*; за другу књигу коментара: *DAI II*); *DAI I*, 29.222-230; *Византијски извори за историју народа Југославије II*, приредио Б. Ферјанчић, Београд 1959, 20 (у даљем тексту: *ВИНЛГ*). О оснивању Дубровника од стране избеглица из Епидаура пише и Иван Равенјанин (*Hystoria Ragusii*) који је био дубровачки канцелар 1384-1387; упор. Јиречек, *Романи*, 33.

¹⁹⁶ Goldstein, *Hrvatski*, 121.

¹⁹⁷ *Исто*, 122.

¹⁹⁸ *DAI I*, 32.19-20; *ВИНЛГ*, 49.

Словенско друштво У I века

Мало тога је остало записано о обичајима, начину живота и веровањима Словена из Подунавља. Наша је намера да овде саберемо извештаје оних византијских писаца који су живели и делали током VI века а самим тим били савременици збивања и сведоци словенских упада на Полуострво. Такође, поменућемо и неколико старијих за чије описе варвара се обично сматра да се односе на Словене. Оно што ће овде бити изречено послужиће као основа за поређење са доцнијим извештајима о Словенима, стицањем општег утиска о друштву и његовом саставу, односу међу племенима и свим оним питањима која могу бити од значаја за боље разумевање читавог питања славизације средишњег Балкана.¹⁹⁹

Од византијских писаца, први опис Словена пружио је Псеудо-Цезарије у своме делу *Caesarii Dialogi*. У питању је наиме одговор на 110. питање: *"Склавини и Фисонци који се називају и подунавцима, радо ждере женске дојке јер су пуне млека и при томе одојчад разбијају о стене као штакоре. Склавини судивљи, слободни и без поглавара, пошто своје вође и старешине стално убијају било на гозби било на путу и хране се лисицама, дивљим мачкама и вепровима и међусобно се дозивају као вукови кад завијају."*²⁰⁰

Пошто је ово дело настало на основу списка других црквених писаца из V века, а настало је средином VI столећа у Киликији, у доба, дакле, када тек долази до првих додира између Словена и Ромеја, како на нижем нивоу између обичног света, тако и на вишем, између ромејске државе и словенских племена, тешко да можемо поверовати у веродостојност ових навода и прихватити их као чињенице. Стога, овај одломак из *Дијалога* има значаја искључиво због помена имена Словена и њиховог смештања негде у Подунављу, али нема вредности у смислу стварног приказивања обичаја ових племена, иако податак о непостојању средишње власти и честим променама старешина одговара оним наведеним код Прокопија и Псеудо-Маврикија. Предложак за овај спис могла су бити дела Григорија из Нисе, у Кападокији, црквеног писца, испрва ретора а потом и епископа, затим Кирила из Јерусалима, Василија Великог (330-379) из Цезареје у Кападокији, такође ретора и старијег брата Григорија Ниског, као и других

¹⁹⁹ О особеностима словенског друштва, видети, Новаковић, *Колонизација*, 190-195.
²⁰⁰ *Caesarii fratris Gregorii Theologi Dialogi. quattuor*, ed. Migne, PG 38 (1862) col. 851-1190; превод према: *ВИНЛ*, 3-6.

књижевних стваралаца из III и IV века.²⁰¹

Хронолошким редом гледано следећи византијски писац који можда пружа податке о словенским племенима у непосредном суседству Византије, јесте Приск. Наиме, у опису посете византијског посланства Атили, као и самог тока путовања, Приск помиње народ који прави моноксиле, пије медос и храни се, између осталог, просом, на основу чега су у историјској науци неки научници препознали у овом народу Словене.²⁰² Присков извештај, по веродостојности, има далеко већи значај од *Дијалога* самим тим што га доноси човек близак двору и вичан дипломатији. Такође, за разлику од писца *Дијалога*, Приск је и сам био у додиру са појединцима из описаних племена.

Моноксيلي, чамци издубљени из једног дебла, заиста се код византијских писаца VI и VII века, често помињу као уобичајено пловило код Словена.²⁰³ Просо, као храну коју Словени радо користе, помиње и Псеудо-Маврикије.²⁰⁴ За медовину, међутим, не налазимо потврду код

²⁰¹ За време настанка *Дијалога* видети: L. Dujčev, *La versione paleoslava dei dialoghi dello Pseudo-Cesario*, Medioevo Bizantino-Slavo II, Roma 1968, 193, где као време стварања овог дела стоји средина VI века. Другачије, међутим, Ф. Баришић, *Када и где су написани Псеудо-Цезаријеви Дијалози*, ЗРВИ 1 (1952) 29-49 дошао је до закључка да су *Дијалози* написани почетком V века у источној Киликији.

Мишљење Дујчева, да су *Дијалози* настали средином VI столећа, можемо, уз одређене оgrade, прихватити, али исто тако и Баришићеву тврдњу о месту настанка - источну Киликију. Иако је писац *Дијалога* за своју књигу користио различита дела из IV или V века, како смо у тексту већ навели, подаци о Словенима могу му заиста бити савремени. Пошто су вести о Словенима у наведеном одломку прилично уопштене и делом чудесне, то показује да су вести до којих је аутор дошао пристигле до њега на основу приповедања из друге или треће руке. Нејасна представа о Словенима, у овом делу, тако посредним путем помаже тачније датирање његовог настанка. Тако ће извесније бити да су Д#;алозинастали не средином VI века, већ две или три деценије раније, односно, у оно време када Хилвуд на самом почетку владавине Јустинијана I води походе преко Дунава против Словена у данашњој Влашкој, када и долази до првих подробнијих сусрета између РOMEЈа и Словена. Стога, мислимо да су *Дијалози* настали око 530. године.

²⁰² *Pnscus*, frg. 8, 299.33-300.12; *ВИНЈ* 1, 15. О овом извештају Приска видети: Баришић, *Приск*, 52-63. Упор. I. Поповић, *Quel eta.it le peuple pannonien qui parla.it меџос et strava*, ЗРВИ 7 (1961) 201, налази да је израз *српава*, забележен код Јордана, чисто словенског порекла. Међутим, А. Стипчевић, *Илири*, Загреб 1974, 91-92, мисли, на основу писања Псеудо-Аристотела, да је медовина пиће Илира. Тако Стипчевић и овај Присков опис панонских племена која справљају медовину сматра као потврду Псеудо-Аристотеловог писања. Такође, Стипчевић наводи пример да су Илири правили моноксиле, позивајући се на археолошке налазе два оваква пловила из Доње Долине које је објавио Ћ. Трухелка 1901. и 1904. године у Гласнику Земаљског музеја.

²⁰³ *Simocattae Hist.* VI9, 237.10; *ВИНЈ*, 115. *Chroni.conpa.scha.le*, ed. L. Dindorf, Bonnae 1832. 724.10- 725.8; *ВИНЈ*, 148-149; *Georgii Pisidae Expeditio persica, Bellum avancum, Heradias*, ed. L. Bekker, Bonnae 1836, *Bellum Avancum*, v. 403-412; *ВИНЈ*, 156; *Analecta avarica*, ed. L. Sternbach, Cracoviae 1900, 14.40-15.20. *ВИНЈ*, 166-167.

²⁰⁴ *Mauricn Strategien*, ed. G.T.Dennis, Wien 1981, XI4, 372.18-19; *ВИНЈ*, 131.

византијских историчара VI и VII века. У целини посматране ове три особине Подунавца које описује Приск, не морају се посматрати као искључиво словенске. Тим пре, што само подручје где ова племена обитавају, својим географским особеностима, намеће одређене животне навике. Бројне реке захтевају умешност у изградњи мањих пловних објеката а само земљиште у спрези са климом условљава употребу одређених житарица.

Штавише, када бисмо дословно прихватили Присков извештај и поистоветили варваре из његовог описа са Словенима, дошли бисмо до закључка да су они већ тада живели на самој обали Дунава па чак можда и на десној, ромејској страни реке.²⁰⁻⁵ Међутим, склонији смо мишљењу да се горе наведени примери могу применити на било које друго племе, са изузетком Хуна, које је било у саставу хунског племенског савеза. Знамо да ти варвари нису ни Хуни ни Готи, да имају посебан језик и да им грчки језик није близак, док теже да науче латински уколико долазе у додир са Римљанима. О уређењу ових племена Приск такође не даје никаква обавештења. Стога, на питање да ли је Приск у своме опису путовања на Атилин двор видео Словене у Панонији, можемо одговорити - највероватније није.

Писана баштина за раздобље VI века, из пера Прокопија и Псеудо-Маврикија, једини је поуздан извор о друштву Словена из Подунавља. Значај њихових вести је већи пошто су оба писца била савременици збивања и у додиру са Словенима - Прокопије је видео словенске најамнике у византијској војсци док је боравао са Велизаром у Италији, док је Псеудо-Маврикије, као виши официр, свакако у више наврата био у могућности да се подробније упозна са Словенима који су живели дуж доњег Дунава. У суштини, иако Прокопије и Псеудо-Маврикије, пружају на први поглед готово истоветне вести о Словенима, њихови описи су независни један од другог и управо се одлично допуњују. Прокопије вели да Словенима и Антима не владаједан човек већ да од давнина живе у демократији где се

205 *Priscus*, frg. 8, 292.1-9; *ВИНЈИ*, 13-14. Путујући од Ниша, за који писац каже да је сасвим опустео, ромејско посланство наставља према Дунаву где их варвари - скелеције превозе на другу обалу. Приск каже да су чамције биле ту тобоже јер је Атила желео да пређе Дунав лова ради, а заправо сматра да су они ту да би уопште превозили варваре. Већ смо поменули да је 447. године Атилино изасланство боравило у Цариграду са захтевом да се граница од Дунава помери до Ниша, па тако излази да је читав простор јужно од средњег Дунава, односно Паноније, до Ниша, био заправо под Атилином влашћу. Отуда је јасно присуство варвара на десној обали реке. Такође, Приск вели (*Priscus*, frg. 8, 292,-7) да су скелеције превозиле варваре које је посланство срело на путу до Дунава. Све ово говори у прилог претпоставки да је, бар са тачке гледишта Атиле, *de facto*, граница између Хуна и Византије Ниш а не Дунав, док за Византинце, *de jure*, остаје Дунав.

на заједничким скуповима свршавају повољни и неповољни јавни послови.²⁰⁶ Псеудо-Маврикије, међутим, каже да Словени и Анти живе на исти начин, имају исте обичаје, слободни су, не допуштајући да буду поробљени или да се њима влада, нарочито не у њиховој земљи.²⁰⁷ Иако на први поглед једнаке, ове две вести се разликују.

Прокопије говори о унутрашњем уређењу ових племена, док Псеудо-Маврикије бележи вести о њиховом борбеном, непокорном духу и ратничким навикама. Удаљењем пису Словена, Псеудо-Маврикије напомиње да код њих о важним пословима владају супротна мишљења и да тешко постижу договоре - што можемо схватити у оном значењу које износи и Прокопије. Али, то је закључак до кога долазимо посредним путем.

Словени и Анти живе у колибама, раштркани једни од других и често мењају насеља.²⁰⁸ Настањени су углавном око река, по мочварама и при језерима.²⁰⁹ Станишта су им тешко приступачна и добро заштићена природним особинама земљишта. Насеља имају по неколико излаза да би избегли пропаст услед опкољавања која их често задешавају.²¹⁰ Врховни бог је творац муње, господар света, али поред њега обожавају и друге богове, нимфе, реке, нижа божанства а свима приносе жртве по којима врачају.²¹¹

Странце госте и указују им велику част, стављајући се у њихову заштиту.²¹² Заробљенике не држе у ропству неограничено време, већ им после извесног времена омогућавају да се уз извесну откупнину врате у своју земљу или остану међу њима као слободни људи.²¹³ Жене, уколико остану удовице, својевољно се задављују.²¹⁴

²⁰⁶ *Pmcopii BG*, III 14, 357.9-13; *ВИНЈ*, 26.

²⁰⁷ *Strategicon*, XI 4, 381; *ВИНЈ*, 130.

²⁰⁸ *procopii BG*, III 14, 358.1; *ВИНЈ I*, 28. Сматрамо да они живе раштркани једни од других, дакле у насељима разуђеног типа, што би одговарало сточарско - земљорадничком друштву. Псеудо-Маврикије (*Strategicon*, XI 4, 382. 165-166; *ВИНЈ I*, 139) сасвим јасно каже да села Словена и Анта леже на рекама једно до другог и у узајамној вези, тако да међу њима нема размака вредног помена. Тако, изнова потврђујемо напред изречено мишљење да Прокопије заправо говори о типу насеља (разуђеном) а не о насељима удаљеним једно од другог. Честа промена места пребивања може се објаснити примитивним начином ратарства при чему се земља после 3-4 године исцрпи, те сељак тражи згодније парче за обрађивање.

²⁰⁹ *Strategicon*, XI 4, 372.17-18; *ВИНЈ I*, 131. Псеудо-Маврикије саопштава да у Словена има обиље стоке и припремљених (ускладиштених) житарица, највише проса и хељде. Дакле, и овај одломак указује на ратарско-сточарско друштво.

²¹⁰ *Strategicon*, XI 4, 372.24-25; *ВИНЈ I*, 132.

²¹¹ *Pmcopii BG*, III 14, 357.25-26; *ВИНЈ*, 27.

²¹² *Strategicon*, XI 4, 372.13-15; *ВИНЈ I*, 131.

²¹³ *Strategicon*, XI 4, 372.13-14; *ВИНЈ I*, 131.

²¹⁴ *Strategicon* XI 4, 372.20-22; *ВИНЈ I*, 132.

У погледу физичког изгледа Словена Прокопије каже да су високи и јаки, док су им теникосарије боје (υπέρυθροι).²¹⁵ Псеудо-Маврикије допуњује овај Прокопијев исказ речима да су Словени и Анти издржљиви и да лако подносе жегу, студен, голотињу и оскудицу хране.²¹⁶

Посматрана у целини, ова два извода, хронолошки раздвојена најмање са три деценије, углавном су сагласна и међусобно се допуњују. Међутим, непристрасно посматрани они не казују много, тим пре што се могу тумачити на више начина.²¹⁷ Стога, пажњу ћемо поклонити свим оним местима код византијских писаца која могу бити од користи у тражењу одговора на питање племенског уређења код Словена, а изгледа да таквих примера има довољно и да на основу њиховог испитивања можемо доћи до драгоцених закључака.

Теофилакт Симоката, сигурно један од најпоузданијих извора за последње две деценије VI века, саопштава у своме делу имена тројице словенских првака. То су: Ардагаст, Мусокије и Пирагаст. За Ардагаста Симоката не наводи одговарајућу византијску титулу, иако је по свој прилици он био поглавар знатније групе Словена.²¹⁸ У случају Пирагаста Симоката пружа подробније податке о његовој титули, али овде, опет, наилазимо и на недоумице. Симоката Пирагаста назива филархом (φύλαρχος) али такође и таксиархом (ταξιάρχος) што у ово доба и није био висок војни чин у византијској војној организацији према којој се Симоката свакако управља када бележи титуле варварских вођа.²¹⁹ Напоследку, за Мусокија Симоката изричито каже да је *rex* на језику варвара, иако не наводи или не зна изворни назив овог чина.²²⁰

Пре но што се позабавимо овим титулама, упоредићемо Симокатино

²¹⁵ *Procopii BG*, III 14, 358. 27; *ВИНЛ*, 29.

²¹⁶ *Strategien*, XI4, 372. 5-7; *ВИНЛ*, 130.

²¹⁷ Често навођени, ови одломци из Прокопијевог и Псеудо-Маврикијевог дела, различито су схватани. Тако на пример Новаковић, *Ојужним Словенима*, 145, вели да су Словени плави, уместо риђи како Прокопије тачно каже; Станојевић-Ђоровић, *Одабрани извори за српску историју*, Београд 1921, 3, превод да Словени "...мењајући сви често место насеља...", па тако излази да се читава племена често пресељавају, уместо да то схватимо као сеобе појединаца о чему смо већ говорили а што посредно указује на начин живота; Grafenauer, *Nekoј vpra.sa.nj*, 102, тумачи Псеудо-Маврикијев вест да Словени живе у насељима са неколико излаза, као "...prebivajo v siromašnih kočah, ki imajo po več ishodosv", односно грчки термин преводи као "кућа" уместо "насеље"; исто, Јиречек, *Историја* 1, 43.

²¹⁸ *Simocattae Hist.* VI7, 233.1; *ВИНЛ*, 113. На основу Симокатиног излагања изгледа да је Ардагаст био не само владар одређене групе Словена, већ и војни заповедник те области.

²¹⁹ *Simocattae Hist.* VII4, 252.26 (филарх); VII4, 253.13 (таксиарх). О чину таксиарха видети: J. F. Haidon, *Byzantine Praetorians*, Bonn 1984, 394.

²²⁰ *J Simocatlae Hist.* VI 9, 236. 21 " ...Μουσώκιον τον λεγόμενον ρήγα...."

излагање о другим варварским вођама којима он такође даје одређене чинове или звања. Тако за Албуина, краља Лангобарда, каже да је рекс.²²¹ Хозроја, персијског цара, назива василевсом.²²² Дакле, Симоката прави разлику између племенских главара, господара варварских држава и владара над области која је по значају одмах до или иза Византије, попут Персије. На основу Симокадиног излагања може се рећи да су Ардагаст и Пирагаст били војни заповедници под врховним заповедништвом *рекса*. У случају Ардагаста знамо да је његов господар Мусокије, док за Пирагаста не знамо име могућег рекса, из разлога што су Византинци на овом походу били потучени непосредно пошто су прешли Дунав па тако и нису доспели до непријатељске главнине.²²³

Менандар такође пружа вести вредне помена које се односе на уређење словенских племена. За Менандра, који описује сусрет аварског посланства и Словена са доњег Дунава, Даврит (Δαυρίτας) је највероватније хегемон, иако то изричито не каже, али за оне који су одмах по власти до њега користи управо овај израз (ηγέμονες).²²⁴ Потврду овог мишљења можемо наћи у претходној реченици када за хагана, који је по војној моћи и власти ипак изнад словенских првака, такође каже да је хегемон (ηγέμονες).²²⁵ Албуину, за разлику од Симокате који га назива рексом, приписује титулу монарха.²²⁶ Дакле, византијски историчари VI века, праве знатне разлике у хијерархији варварских вођа. Нису случајно одабрани термини *филарх*, *хегемон*, *рекс* и *монарх*. Приписана титула морала је одговарати одређеном степену власти или пак, политичком утицају и значају неког од варварских првака у односу према Византији али и према суседним племенима. На основу титула словенских вођа, долазимо тако до непосредног закључка да су Словени, негде од краја седамдесетих година VI века, стасали из друштва које је имало обележја војне демократије,²²⁷ до заједнице племена, да ли лабавије или чвршће повезаних, која је стајала под

²²¹ *Simocattae Hist.* VI 10, 241.8.

²²² *Simocattae Hist.* III 18, 148. 20-21. За византијске историчаре једини владар мимо византијског који може да носи титулу василевса увек је и искључиво персијски цар. ²²³ Читав сплет догађаја око ове тројице словенских првака односи се на Присков (594. године) односно Петрове походе преко Дунава 595. и 596. године. Пошто се деловање византијске војске одвијало далеко од области која је у оквирима нашег занимања, задовољићемо се само тиме да наведемо титуле и покажемо њихов међусобни однос.

²²⁴ *Menandro*, frg. 21, 194.39.

²²⁵ *Menandro*, frg. 21, 194.37.

²²⁶ *Menandro*, frg. 12, 1, 128.1 (μὼναρχος).

²²⁷ Појам "војна демократија" помало је незграпан и неодређен. Међутим, бољег не видимо. Упор. Јиречек, *Историја I*, 41, иако не налази одређен назив за уређење Словена претпоставља да им владају наследни кнежеви или краљеви а да о свим важнијим питањима одлучују сви слободни људи.

врховном влашћу једног човека - *рекса*. Друго, само тако можемо да објаснимо значајне војне успехе Словена према Византији, које би остали можда нејасни, да нису постигнути управо захваљујући одређеној војној и племенској организацији. О начину окупљања војске, избору ратника,²²⁸ одабиру војних комананата, војним припремама, не знамо ништа.

У погледу друштвених односа код Словена упућени смо такође на неколико штурих вести. Већ смо поменули Псеудо-Маврикијев белешку да Словени не држе дуго заробљенике и да им уз малу откупнину дозвољавају да се врате у своју земљу или да остану међу њима као слободни људи. Ово доста речито говори о непостојању робовласничког система код њих, али и о одређеном степену привредног развитака - у основи веома ниском. На тако претпостављеном ниском степену развоја не треба очекивати да они користе новац што је, како изгледа, у супротности са следећим двома вестима византијских писаца.

Прокопије пише да су Словени на повратку из Илирика приликом преласка Дунава плаћали Гепидима један златник по глави.²²⁹ Новац којим су плаћали сплаварину потекао је, нема сумње, из нетом завршеног плачкашког похода по Илирику, а самим тим што су номизме отимали значи да су познавали његову употребну вредност.

Другу вест пружа Теофилакт Симоката и односи се на догађаје око Сингидунума 593. године.²³⁰ Приликом повлачења словенски одред је опљачкао 2 000 златника, позлаћен сто и хаљину. Ово је изузетно драгоцен податак јер налазимо три различите појединости које могу да послуже као основа за разјашњавање друштвених односа код Словена. Прво, види се да им је стало до новца, односно, по свој прилици им је позната његова употребна вредност. Друго, позлаћен сто може да говори о израженијем раслојавању унутар племена, па и о утицају благодети византијске цивилизације. Треће, хаљина, вероватно скупочене израде чим је Симоката

228 *ггосорц BG*, III 38, 467-471; *ВИНЛ*, 41-44. У опису упада Словена у Тракију 550. године, врло богатом појединостима, Прокопије пружа једну посебно занимљиву вест. Наиме, иако је у питању била мала група варвара, 3 000 људи подељених у два одреда - 1800 и 1 200, размере њиховог пустошења биле су страховите. Поред освајања бројних тврђава, па и утврђеног и војном посадом брањеног града Топира, ове две групе су нанеле неколико значајних узастопних пораза царским командантима, од којих издвајамо онај који је задесио кандидата Азбада негде у Тракији, вероватно недалеко од Цурула. Овај пораз је за Византинце утолико страшнији јер су посаду у Цурулу чиниле елитне коњичке трупе. Уколико су Словени били достојни противници овим најбољим византијским јединицама, долазимо до тога да су ове словенске снаге биле у војном погледу боље, одабраније, па самим тим и ближе неком моделу професионалних војника. Дакле, пре похода, очигледно је извршен одређен одабир ратника.

²²⁹ *Procopii BG*, IV 25, 624.15-16; *ВИНЛ*, 49. Реч је о походу из 551. године.

²³⁰ *Simocatae Hist.* VI 4, 226.11; *ВИНЛ*, 112.

помиње као део плена, такође иде у прилог уверењу да Словени крајем VI века већ корачају према развијенијем типу друштва. Међутим, опште узев, ове две вести не дају довољно показатеља за неко подробније извођење закључака и пре могу послужити као предлог за претпоставке.

Горе наведене две вести издвојили смо управо због тога што се знатно разликују од оних уобичајених које налазимо код осталих византијских писаца, пре свих Прокопија.²³¹ Док Прокопије даје збирни израз за сву опљачкану имовину РOMEЈА, дотле код Симокате стоје тачно наведене ствари из плена. Извесно је дакле да су Словени били у плачки заинтересовани за стоку али и за све друго што је имало вредности, почев од заробљеника, који су откупом доносили новац, па до домаћих животиња. Скрећемо пажњу на још једну чињеницу. Рекли смо да Словени највероватније не живе у робовласничком систему, али ипак одводе заробљенике. Један од могућих одговора налазимо код Псеудо-Маврикија - да би за њих добили откупнину. Значи, постоји још један разлог више да верујемо да Словени познају и користе новац. С друге стране то је такође посредан доказ да је ромејско становништво могло бити одвођено преко Дунава али и да се могло враћати у своја стара станишта. Тако, долазимо до оне поменуте претпоставке, да је могло постојати готово непрекидно кретање ромејског становништва северно и јужно од Дунава и да Прокопијев податак од 200 000 побијених и заробљених после сваког варварског упада у Илирик, не можемо потпуно одбацити.²³²

Словенско друштво VI века, на основу оно мало писаних извора којима располажемо, развијало се током две основне етапе. Прва (530-551) она коју описује Прокопије, показује знаке једне добро развијене војне демократије у оквиру племена где не постоји чврста власт појединца, иако не искључујемо могућност постојања истакнутих старешина које су могле имати и чвршћу

²³¹ Као најчешћи израз за све што су Словени опљачкали Прокопије користи израз *χρῆματα*. Ово може да се односи на новац, материјална добра, али и робове, стоку и уопште имовину; (*Procopii BG*, 11138,470.1; *BG*, III 29, 423.7; *BG*, III40, 482.10).

²³² *Procopii Hist. arc.* 18, 115.1-2; *ВИНЈ I*, 52. Већ је истицано да Прокопије највероватније претерује износећи податак о овако високом броју пострадалог ромејског живља, у европском делу Царства, после сваке веће провале варвара; упор. Јиречек, *Истрија I*, 31. Међутим, можемо овај податак тумачити и другачије. Прво, Прокопије на уму има простор од Паноније и Хеладе, у правцу север-југ и до Цариграда и Јонског мора, у правцу исток-запад, што је заправо подручје од око 400 000 квадратних километара. Друго, после узастопних упада варвара, нпр. 548, 550. и 551. године, следила су раздобља мира од по неколико година, када је могло долазити до повратка дела заробљеника и до природног обнављања становништва. Број од 200 000 побијених и заробљених највероватније јесте претеран, али не мислимо да је чудесан, пошто се део заробљених временом враћао кућама. Стога, допуштамо могућност да је број оних који су приликом великих упада били побијени или трајно расељени био 30 000 -50 000, док је број угрожених заиста могао бити и до 200 000.

власт. Али, у овом раздобљу, то је пре изузетак него правило. У ово време Словени долазе ближе у додир са ромејском цивилизацијом; они служе као најамници у византијској војсци у Италији²³³ и Персији;²³⁴ усавршавају војну вештину и почињу да схватају цивилизацијске вредности великог Царства у чијем су суседству живели. Већ тада се појединци, који су доспели у службу Царства, најчешће као војници или нижи официри, преобраћају у хришћанство а њихова деца добијају грчка имена. Истина, ово су били тек спорадични случајеви али су они били довољни да назначе почетак дугог пута прихватања византијске културе код Словена.

Друга етапа припада у целини другој половини VI века. То је време распадања заједнице равноправних војника - земљорадника.²³⁵ Као последица честих пљачки византијских провинција долази до издвајања појединих ратника и образовања група угледнијих и богатијих сељака - ратника. Новац, такође, почиње да заузима значајнију улогу а самим тим јавља се и занимање за предмете финије занатске израде. Тада се стварају први племенски савези, зачеци државне организације, наравно на најнижем нивоу, а самим тим повећавају се могућности за шире и осмишљеније деловање против Византије.

Ток успостављања средишње власти једног поглавара над више племена, код Словена, који је замах добио у последње две деценије VI века, није византијским походима преко Дунава био угашен. Напротив, словенско племенско устројство наставило је да се развија, било код оних племена која су живела у непосредном суседству Византије било код оних која су живела дубље у унутрашњости источне Европе и која нису имала додира са Царством, да би почетком VII века на историјску позорницу Полуострва ступила два сасвим уређена ратничка племена са наследним владарима из једне владарске породице на челу. Били су то Срби и Хрвати.

²³³ *Procopii BG*, I 27, 130.13; *ВИНЛ*, 34-36, где се говори о Словенима и Антима као коњаницима приликом одбране Рима 537. године. Такође, *Procopii. BG*, III 22, 394. 16-24; *ВИНЛ*, 37, о Антима који бране теснац у Луканији.

²³⁴ *Agathiae Myrmaei Historiarum libri quinque*, ed. R. Keydell, Berolini 1967, 111.21, 111.27; *ВИНЛ*, 75-76, где се помиње таксиарх Дабрагеза. Дабрагезин син зове се Леонтије што говори о хеленизацији ове словенске породице. Извесно је да су словенски најамници већ тада могли примити хришћанство. Упор. Јиречек, *Историја I*, 45, сматра да су сви словенски најамници били хришћани "јер се поганици нису више трпели у царској војсци". Појединци који су ступали у византијску војску самостално вероватно су и примали хришћанство. Али, у случају када варвари бивају укључени у великом броју у ромејске снаге, као на пример у Италији њих 1600, тешко да су претходно морали бити преобраћени.

²³⁵ Можда овај израз ближе одговара значењу раније у тексту коришћеног појма "војна демократија".

СЛОВЕНИ У СРБИЈИ ТОКОМ VII - X ВЕКА

О изворима

Византија је ТОКОМ VI столећа углавном са успехом бранила и одбранила своје северне границе коју су у више наврата угрожавали Словени а потом, почев од 568. године и Авари. Византијски одбрамбени појас дуж лимеса и отпорне тачке у унутрашњости Балканског полуострва, показале су се као јака брана нападачима. Међутим, упркос свим напорима Византије, почетком VII века долази до наглог опадања одбрамбене моћи Царства у Илирику и Тракији, па тако Словени започињу трајно насељавање на подручју читавог Полуострва. У историографији се дуго одржало мишљење да је процес словенског насељавања јужно од Дунава отпочео већ од краја Маврикијеве владавине (582-602)²³⁶ а да је окончан током Фокиног царевања (602-610). Ипак, византијски писци не доносе вести које би могле потврдити овакво стајалиште. Штавише, извори тог времена ништа не казују о судбини већих градова на простору северног и средњег Илирика - Сингидунума, Виминацијума, Наиса, Јустинијане Приме, Јустинијане Секунде или Јустинополиса. Реч је о великим градским насељима, неки од њих су седишта епископа, па опет, Ускршња хроника на пример, састављена између 630. и 640. године не пружа податке о наведеним градовима, нити се њиховом судбином бави неко друго дело које износи

236 Новаковић, *Колонизација*, 174-175; Н. Ditten, *Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen, Byzanz im 7. Jahrhundert*. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus, Berlin 1978, 95; такође: Поповић, *Slavisation*, 256-257, сматра да је образовање првих македонских Склавинија отпочело после опсаде Солуна 586. године а последицаје похода започетог 578. године. Тако је изложено славизацији широко подручје Ахаје, Хеладе, Тесалије, оба Епира и Македоније; слично мисли и Von, *Peloponnese*, 31. Супротно, међутим, Ф. Баришић, *Цар Фока (602-610) иподоунавски Аваро-Словени*, ЗРВИ 4 (1956) 73-88.

догађаје за ово раздобље, нпр. Теофан или цариградски патријарх Нићифор. За Чуда Димитрија Солунског, дело које се бави прошлости унапред одређене и по обиму мале области, јасно је из самог наслова услед чега не приказује збивања у другим деловима Илирика, иако неколико одломака може да упуту на одређене закључке о судбини неких градова у средишњем Илирику. У погледу наративних извора, VI век је богат, чак пребогат у поређењу са писаном заоставштином VII и VIII века. Откуда толика разлика?

Патријарх Нићифор и Теофан Хомологет, први писац Историје а потоњи једне Хронике која се у много чему по књижевним особинама приближава историји, у својим делима обухватају VII и почетак VIII века, користили су данас изгубљене изворе - тзв. Μέγας χρονογράφος²³⁷ и хронику Трајана Патрикија који је живео за време цара Јустинијана II (685-695, 705-711). Дело Трајана Патрикија досезало је до 713. године и вероватно чинило језгро тзв. *Επιτομή*. Ова је служила као узор за хронику Симеона Логотета, Лава Граматичара и Теодосија Мелитена.^{238**}

Опажа се знатна разлика између писаца VI и VII века. Док Прокопије, Симоката, Менандар и Агатија пишу праве *Историје*, заокружене целине догађаја којима су потпуно или делимично савременици, по узору на старије велике историчаре античког света, пре свих Тукидида, дотле аутори из VIII века прибегавају другачијем књижевном облику - *хроници*. Хронике, у односу на Историје имају врло одређену особеност - догађаји су приказани сажето, штуро и често су подаци које доносе непоуздани. С друге стране хронике су писали људи из цркве, најчешће слабијег образовања него ли учени писци VI века, што се морало одразити и на укупну вредност самог дела. Оно што иде у прилог хроникама јесте језик који је углавном једноставнији и лакши за читање, али и хронолошко ређање догађаја из године у годину, у поређењу са, на пример, Симокатом, чији је стил тежак а излагање хронолошки недоследно.

²³⁷ У новије време Манго је покушао да покаже да Нићифор и Теофан нису користили тзв. *Megas Chronographos* и Хронику Трајана Патрикија; видети: *Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History*, ed. C. Mango, Washington 1990, 15, 18. Манго посебно истиче да је *Megas Chronographos* била компилација настала не раније од средине IX века, па тако никако није могла да буде један од извора Нићифора. С друге стране, Хроника Трајана Патрикија није почињала пре 668. године јер ни Теофан ни Нићифор немају вести о догађајима између 641-668. године.

Међутим, то што Теофан и Нићифор не бележе вести у поменутом раздобљу, не мора да значи да је и њихов узор писао о збивањима из тог доба. Посебно то не мора да буде случај уколико се посматра подручје Илирика. Другим речима, *Megas Chronographos* можда и није садржавала обавештења о стању у Илирику, из простог разлога што је царска власт у највећем делу ове области престала да постоји.

²³⁸ *Тускулум*, 455.

Обично се претпоставља да су ширење монаштва, иконокластички покрет и уопште друштвене промене које су захватиле Византију утицале на обликовање основног књижевног израза раздобља VII и VIII века - хронике.²³⁹

Постоји још један разлог услед кога су догађаји у Илирику VII и VIII века једноставно "прескочени" код Теофана или Нићифора. До краја VI века Царство се, упркос ратовању на више страна, показало довољно снажним да изнесе све борбе победоносно. У наредном раздобљу Византија се нашла у одбрамбеној улози, пре свега према Арабљанима, а потом и према Бугарима, што је морало имати утицаја и на савременике од пера. Док Прокопије, Симоката и Агатија, заправо проносе славу војних успеха Царства, а Псеудо-Маврикије потврђује њену војну надмоћ над варварима, дотле познији аутори немају више тако захвалних догађаја за описивање. Њихово доба је време опадања, војних пораза и дословно борбе за опстанак Царства. Стога, можда и у овом светлу, бројних пораза, можемо посматрати недостатак писаних извора за период VII - VIII века. Недаће, у виду снажних спољних непријатеља, које су задесиле Византију, свакако су утицале на друштвене промене у држави. Снажење монаштва и иконокластичка криза само су последице опште слабости Царства.

С друге стране, борба против остатака паганства, која се између осталог испољила и у затварању појединих знаменитих високих школа,²⁴⁰ умањила је могућност бољег образовања људи у унутрашњости, а самим тим и читав интелектуални живот усмерила према престоници. Последица овога је било опадање броја добро образованих писаца. Зарад тога, пера су се латили они који су желели да опишу знаменитости свога родног града или краја, односно недаће кроз које је њихова варош пролазила. Тако су настали

239 Chronicle (χρονιόν), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1, Oxford 1991, 443 (у даљем тексту: *ODB*). Ова одредница не пружа довољно јасан одговор на питање које нас занима. Штавише, примерима које наводи чини се да одбацује устаљено мишљење о разлозима појаве хронике (ширење монаштва, иконоклазам) будући да усваја Беково мишљење према коме су само трећину од 21 познате хронике овог времена писали монаси. Такође, L. Breje, *Vizantijska civilizacija*, Beograd 1976, 320 (у даљем тексту: Breje, *Civilizacija*) не прави битну разлику између хронике и историје, поводећи се при томе тумачењем језика и друштвеног положаја Нићифора и Теофана. Међутим, говорећи о *историји* у Византији, Бреје вели (*н.д.* 317) да се она ослања на Тукидида, Ксенофонта и Полибија. Поистовећивањем историје и хронике, Бреје на посредан начин успоставља везу између великих историчара Антике и византијских хроничара VII и VIII века.

240 Јустинијан I је 529. године затворио неоплатонску школу у Атини и филозофску и правну школу основану још у V веку. Такође, забранио је школовање свим јеретцима, Самарићанима и паганима: као универзитетски центри остали су Цариград, Бејрут и Рим. Међутим, Бејрут је 551. године готово потпуно уништен земљотресом а самим тим и његов Универзитет, док је Тотилиним заузећем Рима (546-554) затрпа свака школска установаа у том граду; упор. Breje, *Civilizacija*, 410-411

Монемвасијска хроника, Чуда светог Димитрија или нешто познији спис (почетак X века) Јована Каменијата о Солуну. Ови писци немају слуха за потребу да опишу опште стање у Царству, већ искључиво прате догађаје из свога непосредног окружења. Из овог круга слабо писмених хроничара, одскачу Нићифор и Теофан својим вишим образовањем, познавањем језика али и израженим осећајем да сагледавају политичка збивања у Царству пратећи свеукупне догађаје. Опадање наставе, затварање универзитетских средишта и забрана рада појединим професорима, довело је до смањења броја студената а самим тим и могућности за појавом неког изузетног писца. До истека VI века криза у интелектуалном животу још увек се није осећала, али од VII века она добија на замаху и траје све до обнове наставе у IX и X веку, што се подудара и са снажењем Византије према спољним непријатељима.

Збуњујуће је што у Теофановој Хроници и Нићифоровој Историји не налазимо податке о великим градским седиштима северног и средњег Илирика. Овај недостатак описа догађања у северним областима Византије можда можемо објаснити претпоставком да су већ почетком VII века илирички градови били разрушени и напуштени, те да је испод власти Византије читав Илирик био потпуно истргнут, са изузетком источних обала данашње Грчке и уже околине Солуна, као и неколико мањих градских средишта дуж далматинске обале. Одсуство занимања код Теофана и Нићифора за судбину Илирика може убедљиво показати да је северни и средишњи Илирик био потпуно одсечен од царске управе, што се уосталом читава, потврђујући наведено, археолошким налазима.

Чуда Димитрија Солунског I и II такође су веома важан извор за најранију историју Словена, нарочито за простор непосредног залеђа Солуна.²⁴¹ Прва збирка Чуда настала је најкасније до 620. године и обухвата доба владавине царева Маврикија (582-602), Фоке (602-610) као и део Ираклијевог царевања (610-641). Писац збирке је солунски митрополит Јован који је, са изузетком прве и друге приче, савременик збивања.²⁴² Друга збирка Чуда дело је човека који је живео у другој половини VII века и који се у приповедању ослањао на сећања савременика о догађајима са почетка Ираклијеве владавине, а делом је и сам био сведок дешавањима, посебно за другу половину VII века. Име писца остаће, по свему судећи, прекривено забором.

²⁴¹ *Miracula s. Demetrii 7и II*, превод према *ВИНJI*, 173-175 и 185-186; упор. *Le plus anciens recueils des miracles de saint Demetrius*, ed. P. Lemerle, Paris 1979; таксфе: Ф. Баришић, *Чуда Димитрија Солунског као историски извори*, Београд 1953 (удаљем тексту: Баришић, *Чуда*).

²⁴² *ВИНJI*, 173-175, 185-186; *Тускулум*, 512.

Ова два извора, иако се односе на ограничену област, од ванредне су важности за проучавање односа Словена са староседелачким становништвом и могу бити од велике користи за поређење Словена VII века који су били настањени у Грчкој и оних на простору средњег Балкана.

Такорећи, једини наративни извор за Словене који су населили Балканско полуострво северно од Македоније, јесте спис *De administrando imperio* цара Константина VII Порфирогенита (944-959). Расправа о вредности овог списка у историјској науци ни до данас није окончана.²⁴³ Међутим, сматрамо, што ћемо покушати и да покажемо у наредним поглављима, да је ово дело углавном поуздан извор. Једини недостатак је у томе што његов писац, учени цар Константин VII Порфирогенит, пише о досељавању Срба и Хрвата са временским размаком од око 300 година, па су самим тим и подаци које доноси, у поглављима 29-36, подложни помнијем изучавању.

De administrando imperio је спис настао на основу обавештења царских чиновника који су боравили у непосредној близини описаних племена или у областима где су односи између варвара и Ромеја били редовно одржавани, као и на основу службених списка из цариградских архива.²⁴⁴ Стога, тешко да му се може одрећи веродостојност или приписати покушај да *"zaobide historijsku istinu"* како је то тврдила Н. Клаић.²⁴⁵ Састављен као поверљив спис, који је царевог наследника и сина требао да упуту у сложене односе Византије и околних варвара, у њему није било места за искривљивање тока историјских догађаја или лажног приказивања византијских суседа.²⁴⁶

²⁴³ Овде ћемо поменути схватања јужнословенских аутора који су у целини или делимично оспаравали веродостојност дела Константина Порфирогенита: F. Rački, *Ocijene/, starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega veka.*, Književnik 1 (1864) 36-77; V. Jagić, *Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen*, Archiv für Slavische Philologie 17 (1895) 47-87 (у даљем тексту: Jagić, *Ein Kapitel*); V. Klaić, *Povijest Hrvata*, Zagreb 1899, 30 и даље); Šišić, *Povijest*, 241-265; Јиречек, *Историја I*, 61-62; N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 36 и даље (у даљем тексту: Klaić, *Povijest*); Н. Радојчић, *Проучавање српска Константина VII Порфирогенита у српској историографији*, ЗРВИ 6 (1960) 1-14; L. Margetić, *Konstantin Porfirogenei i vrijeme dolaska Hrvata*, Zbornik historijskog zavoda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 8 (1977) 5-88.

²⁴⁴ Упор. Б. Ферјанчић, *Далмација у спису De administrando imperio - врела и нулеви сазнања*, ЗРВИ 29/30 (1991) 20.

²⁴⁵ Klaić, *Povijest*, 36. Међутим, за одређене делове списка *О народима*, ова Клаићкина тврдња прилично је тачна.

²⁴⁶ Свакако, Порфирогенитов спис *О народима* није ни издалека потпуно поуздан. Међутим, у поглављима која се баве насељавањем Срба, основа његове приповести је тачна: Срби долазе за време Ираклија и признају врховну власт Царства. С друге стране, ранији догађаји о којима Порфирогенит пише, највероватније нису потпуно верно описани. Царева основна намера је била да што верније пренесе вести о народима који су у његово време живели на границама Царства и са којима ће, како је он сам мислио, његов син и наследник морати да сарађује. Стога, подаци у спису *О народима* који се односе на Порфирогенитово време углавном су тачни, док су они за ранија раздобља сасвим сигурно понекад и пристрасно приказани.

Словени и Склавиније

У уводном делу овог поглавља већ смо истакли да је упадљиво одсуство занимања византијских хроничара и историчара VII и VIII века за збивања северно од Македоније, дакле за простор којим се ова књига бави. Стога, упућени смо да испитујући вести о Словенима поменутим код Теофана, Нићифора и у Чудима светог Димитрија, тражимо сличности и налазимо претпоставке за стање, у етничком и политичком смислу, на простору данашње Србије. Овакав методолошки приступ у себи крије читав сплет могућих решења, управо због тога што отвара могућност за многе претпоставке али не доноси довољно чврстих чињеница на којима се те претпоставке могу заснивати. Стога, питање Склавинија на простору данашње Србије, осетљиво је и потпада великим делом у подручје домишљања. Ту негде лежи и највећа опасност за истраживача.

За проучавање етничке припадности становништва средишњег Балкана у периоду VII-X века важно је напоменути да је оно олакшано и самим избором речника византијских писаца. Наиме, хроничари и историчари овог доба, када говоре о Бугарској, Србији или балканским областима под византијском влашћу, праве разлике међу племенима или народима. Тако знамо да Словена има у Бугарској и Македонији. Таксфе, захваљујући овим тачним етничким појмовима не западамо у недоумице који народ насељава одређено подручје. Већ за време XI века овај образац се не може дословно применити и наше недоумице о овом питању прерастају у основну недаћу.

"SKLAVINIA (Σκλαβηνία), a region occupied by the Sklavenoi; a stronghold, whether small or large in area, of the frontier military type."²⁴⁷ Ово одређење појма Склавинија, забележена у оксфордском речнику Византије, по нашем дубоком уверењу, није довољно изричита и не појашњава довољно њено значење. Штавише, чини се да такво тумачење оставља могућности за веома широко тумачење појма "Склавинија".

Тумачећи појам Склавинија у делу Константина Порфирогенита, Ђ. Моравчик таксфе износи уопштено мишљење претпостављајући да се он односи на области Балканског полуострва насељене Словенима, али допушта шире значење овог појма за било које подручје насељено Словенима.²⁴⁸

²⁴⁷ ODE III 1910-1911.

²⁴⁸ Ш///, 35.

У Византијским изворима за историју народа Југославије I, учињен је већи напор да се разјасни значење израза Славинија, иако се чини да ни овај покушај није дао задовољавајуће резултате.²⁴⁹ Ј. Ферлуга сматра да је појам Славинија, са становишта ближег одређивања посебности племена или дела неког народа, намерно неодређен. Термин је неодређен и у погледу државног састава и у погледу граница. Даље, исти аутор сматра да је битна разлика између архонтија и Славинија, те да су архонтије виши степен у развоју најранијих држава код Јужних Словена.²⁵⁰ У једном ранијем раду исти аутор такође наглашава да се Славиније не могу убрајати у државе већ "...пре у формације које су под одређеним условима могле прерасти у државе."^{2^1} п. Харанис је веровао да су Славиније, поменуте код Теофана, пре свега подручја Царства насељена Словенима, али не претпоставља ништа о могућем политичком значењу тог појма.^{2^2} Можда је још онајближе одређење Славинија пружио Г. Острогорски који их је посматрао као области ван домаћаја византијске власти али које још немају сопствене државне организације.^{2^3}

²⁴⁹ *ВИНЈ I*, 222 нап. 7; у овој напомени дато је неколико тумачења појма Славинија, али опет без одлучујућег закључка. Наведени су примери да је Славинија посебан израз византијских писаца за Македонију и околне области откад су их у VII веку веома густо населили Словени; такође, изнето је мишљење да је царска власт над Славнијама фиктивна, итд.

²⁵⁰ Ј. ферлуга, *Византијско царство и јужнословенске државе IX-X века*, ЗРВИ 13 (1971) 86. Да би се у потпуности разумело тумачење Ј.Ферлуге о питању односа појмова славинија-архонтија, потребно је претходно тачно одредити значење појма државе, односно, како аутор схвата појам "унутрашње структуре" (државе). Још мање је одређен Баласчевт., *Нау-старата*, 3, који под називом Славинија, за раздобље VII до X века, посматра област између Задра, Солуна и Родопа, односно на простору позноантичких провинција Прве и Друге Македоније, Дарданије, дела Мезије, Новог Епира и Тесалије. Далеко јаснији став заузео је S. Cirkovic, *Slavi occidentali e meridionali*, Storia d'Europa III, Medioevo II, Torino 1995, 549-550 (у даљем тексту: Cirkovic, *Slavi*) који на Балканском полуострву јасно увиђа мноштво Славинија, нпр. Севераца, Мораваца, Тимочана, Захумљана, Травуњана, итд.

^{2^1} Ј. Ферлуга, *Византија и постанак Јужнословенских држава*, ЗРВИ 11 (1968) 56.

^{2^2} R Charanis, *On the Capture of Corinth by the Onogurs and its Recapture by the Byzantines*, Speculum, 27/ 3 (1952) 345. Такође, P. Charanis, *Nicephorus I, the Savior of Greece from the Slavs (810 A.D.)*, Byzantina-Metabyzantina, I/1 (1946) 78, сматра Славиније земљом Словена, али под управом Царства. О Славинијама и њиховом потчињавању Царству, видети: Lemerle, *Philippe et la Macedoine Orientale*, Paris 1945, 115-116 (у даљем тексту: Lemerle, *Philippe*).

^{2^3} Г. Острогорски, *Византија и Јужни Словени*, Југословенски историски часопис 1 (1961) 10; упор. *ВИНЈ II*, 16, нап. 24. Недоумица која остаје, прихвати ли се мишљење Г. Острогорског, проистиче из односа Византије према појединим Славинијама. Неке од њих су заиста биле ван домаћаја царске власти и по свој прилици нису имале обележја државне творевине. Такође, посебно током VIII и IX века, може се наслутити да су неке од Славинија биле потпуно независне од Царства, а да им је унутрашњи састав могао бити показатељ да је у њима већ био зачет развој према првобитном облику државе. Међутим, током овог истог

Шта зе заиста крије под појмом Склавинија? Будући да нема готово никаквих података о стању у северном и средњем Илирику током VII, VIII и IX века, са изузетком *DAI*, сматрамо, уколико правилно растумачимо значење Склавинија код Симокате и Теофана и одредимо њихово унутрашње уређење, да ћемо доћи до одређених сазнања о томе како се могао развијати ток славизације на просторима данашње Србије. Намера је, дакле, да македонске и бугарске Склавиније истражимо колико то оскудни извори допуштају, па да тако добијене резултате суочимо са антрополошким и археолошким материјалом из области Србије, у нади, да ћемо стићи до каквих ваљаних закључака.

На први помен Склавинија налазимо код византијског историчара и царског секретара Теофилакта Симокате, који је у опису другог похода царевог брата и стратега Петра преко Дунава у лето 602. године, искористио овај израз да би описао станишта Словена на левој обали доњег Дунава.²⁵⁴ Превод грчког извора гласио би да је Петар кренуо против "...мноштва из Склавиније..." па ако дословце прихватимо овај израз долазимо до закључка да је преко доњег Дунава земљиште било под влашћу једне Склавиније. У том смислу Склавинија би означавала просторну и политичку целину насељену једним или више племена, свакако сродним по пореклу.²⁵⁵ Царева

раздобља, неке од Склавинија су биле потчињене средишњој византијској власти, а управљали су им најчешће домаћи кнежеви постављани од царских чиновника. О томе ће бити више речи у овом поглављу.

Такође, I. Dujčev, *Les Slaves et Byzance*, Etudes Historiques I (1960) 31-77, иако не помиње непосредно појам Склавиније, говори о првим политичким творевинама балканских Словена VII века као о државама ("... im Etat parmi les Slaves de Mesie et jde Thrace sont autrement complexes...", стр.36). На исти начин Дујчев посматра и Самову државу ("L'Etat de Samo...", стр. 34).

П. Мутафчиев, *Историја на бугарски народ (681-1323)* Софин 1986, 98 (у даљем тексту: Мутафчиев, Историја) мислио је да је Склавинија: "земи на славинските книжества".

²⁵⁴ *Simocattae Hist.* VIII 5, 293.2 "...κατά της Σκλαυηνίας πληθύος..."; такође, VIII 6, 293. 24 "...Πέτρον εν ταῖς τῶν Σκλαυηνῶν χώραις..." Поредимо ова два одломка да бисмо указали да Склавинија означава пре свега област насељену Словенима, јер, писац каже да се Петар задржао у земљи Словена. Али, из свега излази да је Склавинија подручје насељено Словенима, политички организовано и настало на земљишту које, у овом случају, никада није улазила у састав Византије. Наравно, све напред изречено важи за почетак VII века. Касније ће овај појам (Склавинија), како се чини, претрпети промену.

²⁵⁵ Навешћемо, поређења ради, како западни писци тумаче појам Склавинија, пошто се он користи и код народа западне Европе. *Adami Gesta Hamburgensis ecclesiae pontificum*, MGH, SS, VII, ed. G. Pertz, Hannoverae 1846, 311.10-13: "*Sclavinia igitur, amplissima. Germaniae provincia, a Winulis incolitur, qui olim dicti sunt Wanda.li. Deci.es maior esse fertur quam nostra Saxonia, praesertim si Boemiam et eos qui trans Oddaram sunt Polanos...*". Овде се под Склавинијом подразумева огроман простор и не наводе се никакве посебне особености које би могле да укажу на политичку организованост поменутог подручја осим имена племена. Међутим, на основу бројних

наредба да Петар крене у поход против мноштва из Славиније указала би у том случају да северно од доњег Дунава постоји област обједињена под једним племеном или влашћу једног главара, која је у потпуности насељена Словенима.²⁴⁶ С друге стране, овај поход Петров на Славиније преко доњег Дунава посредно указује на неодрживост мишљења о постојању Славинија на Балканском полуострву на просторима данашње Босне или Македоније већ од средине VI века.²⁵⁷ Јер, уколико Византија отпочиње снажне војне походе против Словена, када већ прикупља војску за разрачунавање са варварима, она би је, вероватно, пре искористила за рашчишћавање прилика у оквиру својих граница, а не би је одашиљала у напад преко Дунава на непознато земљиште против противника за чија насеља византијски војни заповедници нису ни знали где се тачно налазе.²⁵⁸

података код франачких хроничара сасвим је јасно да су области где живе Словени политички организоване. Тако, *Herimanni Augiensis chronicon*, MGH, SS, VI, ed. G. Pertz, Hannoverae 1844, 102, наводи да се 817. године одметнуо војвода Ободрита Славомир ("*Sclaomir dux Abodritarum rebellat*"); такође: *Iohannis Diaconi Chronicon Venetum*, MGH, SS, VII, ed. G. Pertz, Hannoverae 1846, 16.40, пружа податак да су Неретљани, око 823. године, примили хришћанство и склопили мир са Венецијом ("*Circa. ha.ec tempom missus Sclavorum de insula Narrentis ad domnum Iohannem ducem veniens, ab eo ba.ptiza.tus est, pacem cum eo instituens, licet minime perdurasset.*"). На послетку, можемо навести и пример који налазимо код Ајнхарда, где се, под 789. годином, изричито наводи титула и име поглавара Срба (у питању су Срби са Лабе): *Einhardi Annales*, MGH, SS, I, ed. G. Pertz, Hannoverae 1826, 174, "*Fuerunt etiani Sclavi cum eo, quorum vocabula. sunt Suurbi, nec non et Abodriti, quorum princeps fuit Wilzan*"; такође, у истом делу, стр. 193, помиње се и војвода Срба са горње Лабе - Милидух: "*Karlum filium suum in terram Sclavorum qui dicuntur Sorabi, et sedent super Albium fluvium, cum ex.erci.tu misit, in qua expeditione Miliduoch Sclavorum dux interfectus est...*"

256 *Simocatae Hist.* VIII 5, 293.16 "...ὁπρος το των Ἀντών διολέσσειεν ἔθνος..." Хаган, у исто време када Петар креће на Словене, шаље војсковођу Апсиха да уништи народ Анта, пошто су ови били савезници Византије. О појединостима уређења антске племенске заједнице не знамо много, али можемо, посматрајући податак да су савезници Византије, закључити да имају сразмерно чврсту средишњу власт, чим је такав озбиљан споразум могао бити постигнут. Такође, Јордан, који бележи вести о Антима, сасвим јасно каже да код њих постоји владар и истакнуте старешине; упор. *Getica*, 170.247 "...in Antorum fines movit procinctum, eosque dum adgreeditur prima congressione su.pera.tus, deinde fortiter egit regemque eorum Boz nomine cum filiis suis et LXX primatibus in exemplum terroris adfixit..." Из овог одломка сасвим је јасно да су Анти у последњим деценијама IV века имали изграђену друштвену организацију где се поред владара издваја и владајући слој. Када говори о Петровом походу на Словене Симоката заправо говори о њиховом политичком јединству а самим тим да је Славинија која је постојала за време Мусокија 594. године, вероватно издржала претходне нападе Византинца и одржала се до 602. године.

257 Тако, Barišić, *Proces*, 17.

258 Симоката је доста опширно описао недаће византијске војске током првог Петровог похода на Словене са доњег Дунава 595. године (*Simocatae Hist.* VII, 4-5, 252-254; упор *ВИНЈ I*, 118-120). Тако на основу Симокатиног излагања можемо сасвим јасно да видимо колико је византијска војска била неупућена у прилике које су владале преко Дунава. Нити је познавала земљу (чак су и водичи залутали) нити су византијски извиђачи имали било какву представу о насељима Словена (сви су

У истом смислу може се указати на неодрживост претпоставке о Склавинијама у околини Солуна већ у последњим деценијама VI века.^{2^}

Хронолошки гледано Теофилакт Симоката доноси прву вест о Склавинијама под 602. годином, али је он сам писао о овом Петровом походу у другој половини Ираклијеве владавине (око 630?) дакле, у време када се израз Склавинија већ одомаћио у Византији и означавао тачно одређен појам.

Митрополит солунски Јован, бележи појам Склавинија који се датира у 586. годину, у време велике словенско-аварске опсаде Солуна.²⁶⁰ Новије издање *Чуда*, које је приредио и исцрпним тумачењима пропратио П. Лемерл, доноси овај одломак у битно измењеном значењу, тако да смо склонији мишљењу да је овде реч о словенским племенима а не о племенима из Склавинија. Да се овде ради о словенским племенима, а не о Склавинијама,²⁶¹ у прилог иде и наше напред изречено гледиште да су влашки Словени независни од Авара и да између 586-593. године, стварају снажнију политичку творевину која би се могле назвати Склавинијом. Отуда *Чуда* у овом одељку и не могу познавати појам Склавинија, који у ово доба,

похватани пошто су прешли реку). Колико заправо Византинци нису имали тачну представу о просторствима северно од доњег Дунава и племенима која тамо живе, сасвим лепо показује догађај из времена првог Присковог похода из 594. године, када византијски заповедник није ни знао да се пространа област северно од реке Хелибакије (дан. Јаломница) налази под влашћу рекса Мусокија.

Тоунбее, *Constantine*, 639, такође се пита да ли је могуће да Маврикије шаље византијске трупе у земљу Словена, преко Дунава, док на византијском тлу већ постоје њихова насеља. Међутим, он сматра да је то био сасвим очекиван ток догађаја, јер је Маврикије нападом на словенска прекодунавска станишта у данашњој Влашкој, желео да спречи нове словенске упаде у Тракију. Иако овакво сагледавање делања византијске војске северно од Дунава изгледа врло примамљиво, овоме се штошта може приговорити. На пример, да ли би цар слао изузетно бројне византијске снаге преко Дунава оставивши несрећене прилике у позадини те исте војске? Поход таквих размера, какви су без сумње били они које су предузели Приск и Петар, захтева изузетну позадинску припрему - допремање хране, уређење зимовника, надзирање путева у унутрашњости, итд. Са Словенима који слободно пустоше по унутрашњости Полуострва, тешко да би ово било остварљиво.

²⁵⁹ Роповић, *Slavisation*, 256-257; слично: Баришић, *Чуда*, 52. J. A. Fine, *The Early Medieval Balkans*, Michigan 1993, 29 (у даљем тексту: Fine, *Balkans*) изричито износи мишљење да су се Словени на Полуострво населили у касним седамдесетим и раним осамдесетим годинама VI века.

²⁶⁰ *Miracula I*, 13, 117, 134. 14 "...την ἀλασσαν των Σκλαβινών." па тако излази да је хаган прикупио племена Словена. Суротно, међутим, *Miraculorum s. Demetrii martyris Über I*, ed. C. Vyeus, PG 116 (1891) col. 1285. 88 "...την ἀλασσαν των Σκλαβινιών θρησκειάν" на основу чега је у *ВИНJI*, 177, преводено да је хаган позвао себи "сву неверу из Склавинија"; овде ћемо се држати изворног текста онако како га доноси П. Лемерл. Дакле, није реч о Склавинијама него о Словенима.

²⁶¹ Баришић, *Чуда*, 63.

како ми схватамо мора означавати независну политичке целину (или са високим степеном самосталности у случају када је реч о Словенима настањеним у Хелади, Македонији или Пелопонезу) из једноставног разлога што још увек нису образоване. Тако, Теофилакт Симоката, остаје усамљени византијски писац који користи појам Склавинија између 628-638. године, када је писао своју *Историју*, а сам податак се односи на 602. годину. Писци Чуда Димитрија солунског I и II овај израз не познају. Тек код Теофана наилазимо на чешћи помен појма Склавинија и могло би се рећи да он у речник византијских писаца улази тек од друге половине VI века.

Теофанов опис похода Констанса II (641-668) на Склавиније, из 658. године, први је случај помена оваквих политичких целина које су се налазиле на земљи коју Царство још увек сматра својом. Наиме, те године, пошто је задобио кратак предах у рату са Арабљанима, Констанс II окреће се западним областима своје државе и ударом на Склавиније покорава делом ове области.²⁶² Овај поход Констанса II био је изгледа уперен, иако Теофан то не каже, у околину Солуна, како дознајемо из других извора.²⁶³

Међутим Солун овом ограниченом војном акцијом Царства није ослобођен непосредне словенске опасности и град је заправо и даље остао грчко острво у словенском мору, још увек одсечено од Цариграда. Доказ да словенска племена из солунског залеђа остају независна и после Констансовог похода, пружају догађаји изнети у *Miracula s. Demetrii II*, о великој опсади града 677. године коју предузимају Дрогувити, Сагудати, Ринхини и остала племена из суседства Солуна.²⁶⁴ Стога, стварање теме Македоније²⁶⁵ неће бити могуће још више од једног столећа што јасно

²⁶² *Theophanis Chronographia*, ed. C. de Boor, Lipsiae 1883, 347.6; *ВИНЛ*, 222.

²⁶³ *Elias Nisib. Script. Syri VII*, 64 и Аноним у *Corpus Script. christ. orient. Chr. min.* 1903, 55. (наведено према *ВИНЛ*, 221, нап. 8). Новаковић, *Колонизација*, 40-41, датира овај поход Констанса II у време "око 649 год." и сматра да се одвијао у крајевима између Струме и Вардара.

²⁶⁴ *Miracula II*, 4,257,215.11-17; *ВИНЛ*, 205. Писац Чуда бележи да су напад на град повела племена Стримоњана, Ринхина и Сагудата, али и остала којима не зна имена. Може се претпоставити да је поред крупнијих Склавинија Стримоњана, Ринхина и Сагудата, постојало у околини Солуна још неколико мањих племенских заједница које су изградиле своје Склавиније независне од Царства и околних већих племена. Имена ових племена не налазимо у другим изворима и она ће, не појави ли се какав нови извор, заувек остати непозната. Упор. V. Tăpkova-Zaimova, *La. ville de salonique et son Hinterland slave (jusqu' a au Xe siecle)*, Actes du IIe congres international des etudes du sud-est europeen, t. II, Histoire, Athenes 1972, 358 (у даљем тексту: Tăpkova-Zaimova, *La ville*).

²⁶⁵ Тема Македонија, створена је пре 802. године, када је први пут помиње Теофан, али је првобитно обухватала западне области Тракије. Време њеног настанка може се ставити у раздобље између 789. и 802. године; упор. Острогорски, *Историја*, 198 нап. 2. Доцније, како се византијска власт учвршћивала и област под македонским стратегом се ширила.

говори да је Царство 658. однело тек прву победу над македонским Словенима. Словенски владар Првуд, због кога је наводно и дошло до сукоба,²⁶⁶ рекс Ринхина, био је очигледно особа која је уживала изузетан углед међу свим Словенима из околине Солуна а не само међу његовим Ринхинима. Ухваћен је у Солуну, где је тада боравио, говорио је грчки језик, стекао утицајне пријатеље чак на царском двору.²⁶⁷ Све ово говори о личности која се уздигла далеко изнад свог варварског порекла и која је од стране грађана, па и цара, посматрана као особа од које зависе добросуседски односи између Словена и града. Првуд је ухваћен и доцније погубљен под оптужбом да је спремао заверу против Солуњана са крајњом намером да заузме град.²⁶⁸

После погубљења Првуда, комешање и ратне припреме Стримонаца охваћене су у Цариграду као побуна против царске власти.²⁶⁹ Дакле, Византинци су Словене из непосредног залеђа Солуна посматрали као

²⁶⁶ *Miracula* //, 4, 231, 209.1-4; *ВИНЈ I*, 199. Првуд је био пред царем оптужен од префекта града Солуна (ἐπαρχότητος). Чини се да је писац убеђен да је Првуд неправедно оптужен (упор. *ВИНЈ I*, 198, нап. 31) и да би читав сукоб могли можда посматрати као лични сукоб префекта града и владара Ринхина.

²⁶⁷ *Miracula* II, 4, 234, 209. 23-28; *ВИНЛ*, 201; царски тумач који је Првуду помогао да избегне из Цариграда и који га је склонио на своје имање у Тракији, по свој прилици је од раније могао да познаје ринхинског кнеза.

²⁶⁸ *Miracula* II, 4, 241, 211.7-11; *ВИНЛ*, 202, пружају занимљив податак о Словенима у солунском залеђу. Наиме, пошто је Првуд ухваћен на тумачевом имању и доведен пред цара, изјавио је, да би по повратку међу своје одмах заратио на Ромеје. Штавише, у рат не би повео само своје Ринхине већ и околна племена. Такође, Првуд вели да ниједног хришћанина не би оставио у животу. Првудово сведочанство, уколико је макар делом верно пренесено у *Чудима*, потврђује да је у околини Словена постојала неколико Склавинија, међу којима се по величини издвајала она Ринхина. Такође, податак о намеравању постојања хришћана, уколико није смишљено убачен у спис, а чини се да није, показује да су Словени из околине Солуна, иако су већ седам деценија боравили у непосредној близини града, још увек пагани. Што је још занимљивије, њихов најистакнутији поглавар Првуд, иако је чак говорио грчки и носио се на ромејски начин, такође је остао паганин.

²⁶⁹ *Miracula* //, 4, 278, 220.12-20; *ВИНЛ*, 210; реч је о догађајима који су се одиграли неколико година после 677. године.. Наиме, цар је покренуо војску из Тракије и насупротних области јер Словени нису устали само против града, већ против врховног ауторитета. Другим речима писац *Miracula* посматра устанак Словена са Стримона као побуну против царске власти, што значи да су Стримоњани и околна племена која су позвали у помоћ, признала врховну власт Царства после 658. године. Међутим, ова вест из *Чуда*, која је према *ВИНЛ*, 210, датирана око 680. године, само је делимично тачна. Наиме, Теофан (*Theophanes*, 364.5-10; *ВИНЛ*, 226) и Нићифор (*Nicephori*, 36.17-20; *ВИНЛ*, 241) доносе, по свему судећи, опис истог догађаја као и *Чуда*, али под 688. годином. Стога, вест из *Чуда* требало би датирати у 688. а не око 680. године. На основу приказа похода Јустинијана II из 688. године, јасно је да тада покорени Словени са Стримона раније нису признавали царску власт. Стога, вест Теофанову о походу Констанса II на Склавинију, можемо да доведемо у везу са привременим потчињавањем словенских племена са Ринхина. У том случају Првуд је био архонт Склавиније Ринхина који је признавао врховну власт цара.

потчињене Царству. Другим речима, Склавиније које су се простирале источно и западно од града св. Димитрија биле су, са становишта Византије, у одређеном зависном положају.

У време догађања око Првуда и словенске опсаде Солуна од јула 677. године²⁷⁰ у борбама против града учешћа нису узели Велегезити, насељени у Тесалији, који су живели око Тебе и Деметријаде.²⁷¹ Они су остали у добрим односима са грађанима, штавише трговали са опседнутима житом када су ови били на измаку намирница. Другим речима, Велегезити нису потпадали под власт Првуда и имали су највероватније своју засебну организацију. Питање које је од велике важности јесте да ли су Сагудати, Ринхини, Стримонци и Дрогувити заиста живели у својим Склавинијама или су заправо боравили на царској земљи? Док Теофан под годином 658. изричито каже да је цар заратио на Склавинију, дотле у *Miracula II*, 4, писац говори о словенским племенима која су се заправо побунила испод средишње власти. Другим речима, једна Склавинија, највероватније Ринхина, изгубила је независност 658. године задржавши извесну самосталност која се испољавала у личности племенског главара. Стога, могли бисмо закључити да су 677. године побуњени Словени из околине Солуна живели на царској земљи политички уређени као Склавинија са одређеном самосталношћу. Ово се пре свега односи на Ринхине, док су Сагудати и Дрогувити могли бити потчињени после похода Јустинијана II 688. године, највероватније задржавши самосталност сличну оној коју су уживали Ринхини.²⁷²

Словени су се трајно населили у околину Солуна између 602. године, када пада Петров поход на Склавиније преко доњег Дунава, и 614. године, када Дрогувити, Сагуцати, Велегезити, Вајунити, Верзити и друга словенска племена нападају на Солун.²⁷³ *Miracula II*, где налазимо овај податак доносе подробен опис ратних дешавања на основи којих можемо доћи и до закључака који се тичу стања у северном Илирику.²⁷⁴ Међутим, овде ћемо само указати на једно од питања око досељавања Словена у Македонију. Већина историчара посматра ове Словене као већ насељене у околину Солуна, па им сходно овоме одређује и географска станишта.²⁷⁵ Ми

²⁷⁰ *Miracula. II*, 4, 255, 214.29; *ВИНЈ*, 205.

²⁷¹ *Miracula II*, 4, 254, 214.11-12; *ВИНЛ*, 204.

²⁷² Вреди поменути писање Георгија Монаха о овом догађају. Наиме, Георгије вели да је Јустинијан II једне Словене (у западним покрајинама) покорио ратом, а друге је примамео себи речитошћу. Стога, можда се под овом речитошћу мисли на склапање каквог уговора који је ња собом носио признавање врховне власти цара али и задржавање извесне самосталности.

²⁷³ *Miracula II*, 1, 179, 175.5-6; *ВИНЈ*, 187.

²⁷⁴ О овоме ће више бити рећи у наредном поглављу.

²⁷⁵ Lemerle, *Philippe*, 115, нап. 5, Сагудате смешта на Халкидику а део племена

ову вест посматрамо са другачијег становишта.

Наиме, чини се да одговор на питање, да ли 614-616. године Словени живе у околини Солуна или не, ваља потражити управо у именима наведених племена. Поређење овог одељка из *Miracula II*, 1 са *Miracula II*, 4, намеће закључак да су Словени поменути у *Miracula II*, 1 (Дрогувити, Сагудати, Велегезити, Вајунити, Верзити) тек однедавно пристигли из својих задунавских станишта. Називи племена овде поменутих заправо су њихова права имена, она изворна којим су ови Словени сами себе називали. У *Miracula II*, 4, пак, Словени насељени око Солуна лопримили су имена по хидронимима из суседства (Ринхини, Стримонци).²⁷⁶

У вестима које пружају *Чуда*, а које се односе на збивања 614-616. године, речено је да су ови Словени опустошили и највећи део Илирика.²⁷⁷ Друго, писац наводи да су ова племена пристигла са породицама.²⁷⁸ Намера нападача, према писцу *Чуда*, била је да се у граду населе па отуда и њихове породице са њима.

На основу ових неколико вести закључујемо да је реч о Словенима који први пут долазе до Солуна управо 614. године и да о македонским Склавинијама може бити говора тек после ове опсаде.²⁷⁹ Тако, посматрамо ли Склавинију из источног солунског залеђа, могли бисмо рећи да је она постојала од 614-658. године. После 658. године ова племена су признала врховну власт византијског цара, са изузетком Стримонаца против којих Царство води рат 688. године.²⁸⁰

западно од Солуна, између Верије и Солуна; за Велегезите и Вајуните видети: M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, 108, 20 (у даљем тексту: Vasmer, *Slaven*); за Дрогувите, *ВИНЛ*, 186, нап. 3. Такође, видети: Tärkova-Zaimova, *La. ville*, 357, која за Дрогувите и Сагудате сматра да су живели западно од Солуна; Верзите смешта у Пелагонију, Ринхине и Стримонце источно од Солуна, а Вајуните јужно од овог града.

276 Губљење имена појединих словенских племена која учествују у опсади Солуна 614-616. године, не значи да су ова племена нестала са историјске позорнице; ћутање доцнијих извора можемо протумачити претпоставком да су нека од тих племена сразмерно брзо ушла у састав племенских заједница које се касније јављају под именима Ринхинци, Стримоњани, Смољани. Све то, наравно, сведочи о политичком организовању Словена и стварању политички организоване и пространије области под влашћу једног владара.

²⁷⁷ *Miracula II*, 1, 179, 175.9; *ВИНЛ*, 189.

²⁷⁸ *Miracula II*, 1, 180, 175.15-18; *ВИНЛ*, 190.

²⁷⁹ Новаковић, *Колонизација*, 17, одавно је упозорио да су овај напад на Солун извршила слободна словенска племена са доњег Дунава.

²⁸⁰ После стварања прве две теме у европском делу Царства, Тракије и Хеладе, настала је мања војно-управна област клисура Стримон. Могуће је да успостављање ове територијалне јединице повежемо са походом Јустинијана II на Стримонце, што би значило да су они тада и покорени; упор. Ј. Ферлуга, *О неким аспектима изградње тематског уређења*, ЗФФ 8/1 (1964) 136 (у даљем тексту: Ферлуга, *О неким аспектима*).

После 688/89. године појам Склавиније се код Теофана не јавља све до 758/59. године. Тада је Константин V (741-775), покорио македонске Склавиније а остале присилио да признају његову власт.²⁸¹ Сажети Теофанов приказ похода цара, сведен на једну реченицу, показује одређене разлике у погледу пишневог става, а самим тим и византијског, према Склавинијама. Тако изгледа да су неке Склавиније биле недвосмислено присаједињене Царству, што је морало бити праћено и потпуним губитком самосталности, док су друге, попут оне Ринхина, задржале своје главаре и одређени земљишни опсег уз признавање врховне власти василевса. Међу овим Склавинијама могла је бити и област средњег тока Стримона. Наиме, Константин V је 768/9. године, послао изасланике словенским архонтима да би за свилену одећу откупио хришћанске сужње, њих 2 500, који су пре доста времена били заробљени а потицали су са острва Имброса, Тенедоса и Самотраке.²⁸²

Иако византијски извори не користе појам Склавинија када говоре о Пелопонезу, знамо да је Словена тамо било у великом броју. Монемвасијска хроника и Константин Порфирогенит бележе веома занимљиве вести о процесу наметања византијске власти Словенима са Пелопонеза. Поименце знамо за постојање два, чини се велика племена, Језерита и Милинга, док су имена осталих, посебно оних у Ахаји у околини Патраса, занавек остала непозната.^{28 5}

Према вестима Константина Порфирогенита можемо закључити на који начин се одражавала византијска власт према Словенима који су сматрани за покорене.²⁸⁴ 1. Словенског архонта постављао је стратег теме Пелопонез. 2. Обавеза Словена била је да дају потребну војску као и остало ромејско становништво. 3. Плаћали су порез разрезан на читаво племе, док је ствар појединачног плаћања препуштена самим Словенима да се између себе договоре, што је један од показатеља ограничене самосталности. 4. Имали су обавезе за јавне радове, вероватно поправке и одржавање путева, мостова, утврђења и слично.

Тако изгледа да су Склавиније уживале извесну самосталност на тај начин што је самим Словенима препуштано да уређују односе међу собом,

²⁸¹ *Theoph.* 430.20-21; *ВИНЛ*, 230.

²⁸² *Niceph.* 163, 86.8-15; *ВИНЛ*, 243. Највероватније су у питању заробљени Ромеји пре похода Константина V из 758. године.

²⁸⁴ Осамом току успостављања византијске власти на Пелопонезу овде нећемо расправљати. Ваља само истаћи да она започиње походом способног војсковође Ставракија 783. године на Хеладу и Пелопонез, чиме је Византија по први пут задала пораз овим Словенима; упор. *Theoph.* 456.26-31; *ВИНЛ*, 234. Такође, Т. Živković, *The Date of the Creation of the Theme of Peloponnese*, *Συζητήσεις* 13 (1999) 148-149.

²⁸⁴ f[^] д 50.28-32, *ВИШ* 11,71. Подаци се тичу племена Језерита и Милинга.

одређују војнике и висину пореза које појединац плаћа у заједничку благајну а који архонт, извесно, предаје стратегу. Сходно томе, по свој прилици су имали право да задрже свој стари друштвени, судски и управни поредак, ма колико неразвијен он био, као и своја религијска веровања. Податак код Павла Монемвасијског сасвим јасно говори да су још почетком X века Словени са Пелопонеза, највероватније они са обронака Тајгета, били некрштени.²⁸⁵ У Житију Никона Метаноита такође налазимо сличну вест, где су изричито поменути Милинзи, "људи чије руке носе крв, који хитају злу и одишу убиством", како краду стоку са манастирског метоха.²⁸⁶

Дуго трајање паганства код пелопонеских Словена показује да је царска политика према скоро покореним Словенима, којима је оставила извесну самосталност, наступала веома обазриво, рађе препуштајући времену да поруши разноврсне препреке између варвара и Ромеја. Обавезе које су за царска владу биле занимљиве могу се подвести под два основна појма: привреда и војска. Најважније је, дакле, било, да се Словени приволе да плаћају порез и дају потребан број војника.

Склавиније које су биле присаједињене Царству извесно су биле подведене под врховну власт оближњег тематског стратега и постале део његове теме. Следећи корак који је био пред Ромејима односио се на хеленизацију словенског живља у некадашњим независним Склавинијама. Та промена била је дуготрајна и скоковита, као и често прекидана у немирним временима с почетка IX века (поход бугарског кана Крума, устанак Томе Словена). Једно од основних оруђа хеленизације било је хришћанство које се поступно ширило међу Словенима, на пример, пресељавањем Ромеја из области под чврстом византијском влашћу у балканске Склавиније; исто тако и војска која се још за Римског царства показала као веома делотворно средство романизације.²⁸⁷ Такође, како видимо из делања цара Нићифора I (802-811), царска влада покушавала је пресељавањем ромејског живља из разних тема у покорене Склавиније да ловећа број хеленског живља.²⁸⁸

Склавиније помиње и Анонимни писац из IX века који пише о походу

²⁸⁵ ВИНЛ, 263.

²⁸⁶ *Ο βίος Νίκωνος του Μετανοείτε*, ed. Σ.Λάμπρος. Νέος Έλληνομνημων, ΠΙ/2 (1906) 200-201.

²⁸⁷ Словени су у великом броју били пресељавани у Малу Азију где су од колониста стваране војне јединице за борбу против Арабљана. Свакако, ове словенске трупе биле су обучаване на ромејски начин. Тако је Јустинијан II, после успешног похода из 688. године, населио велики број Словена у област Опсикиа у Малој Азији, од којих је 691. године регрутовао војску од 20 000 људи.

²⁸⁸ *Theoph.* 486.10-14; ВИНЛ I, 236. Нићифор I је у више наврата прибегавао пресељењу ромејског живља међу скоро покорене Словене. Тако знамо да их је преселио у околину Патраса око 805. године, упор. P. Charanis, *The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece*, DOP 5 (1950) 139-166.

Нићифора I на Бугарску 811. године. Наиме, пошто су Византинци спалили Крумов двор у Плиски и поразили му заштитне одреде, трупе су се одале пљачки а и цар је ствари очигледно испустио из руку. Крум, свестан да му се пружила погодна прилика, узео је у најам Аваре и "околне Склавиније",²⁸⁹ и у једном изненадном нападу уништио царску војску. Овде највероватније није реч о Словенима који су већ покорени од стране Бугара, као што је случај са Северцима и Седам племена које је та судбина задесила 680. године, већ о Словенима који су били независни од Бугара и који су живели у оквиру својих политичких творевина - Склавинија. Из пишчевог излагања јасно је да Крум ове трупе није присилио да иду у рат, већ их је унајмио, баш као што је унајмио и Аваре. Пошто писац не прави разлику између Авара и Словена, онда излази да их посматра једнако - као независне од Бугара.

У делу Константина Порфирогенита, *De administrando imperio*, појам Склавинија јавља се неколико пута, примењен не само на Јужне Словене већи Словене изван Балканског полуострва. Први пут цар га употребљава у 9. поглављу када пише о Русима.²⁹⁰ Он каже да руски архонти и сви Руси у новембру напуштају Кијев и одлазе у Склавиније Вервјана, Другувита, Кривичана и Севераца, али и код осталих Словена који им плаћају трибут. Дакле, четири именована и неколико племена чије име није остало забележено, живе у Склавинијама које су потчињене Русима. Таксфе, у поглављу о Далмацији и племенима која у њој живе цар вели да ова племена немају архонте већ само старце жупане, "на исти начин као и остале Склавиније".²⁹¹ Ако Порфирогенит прави разлику међу различитим словенским племенима, а самим тим и претпоставља постојање више Склавинија, онда излази да Склавинија није пространа област настањена већим бројем словенских племена, већ нека врста "државне" територије одређеног племена.

Разматрање Склавинија на просторима Македоније и Бугарске, засновано пре свега на извештајима Теофана, Нићифора и Анонимног хроничара, допушта следећи закључак. Склавиније су подручја насељена Словенима, утврђених међа, са уређењем које би одговарало раном облику државе, у сваком случају политички осмишљена целина са владарем на челу. Ове области могле су постојати на подручју где византијска власт више није постојала, иако је Царство држало да су оне још увек под њеном влашћу, али су могле, временом, бити покорене и сачувати, извесно време, висок степен

28" Н. Gregoire, *Un nouveau fragment du "Scriptor incertus de Leone Armenio"*, Byzantion 11 (1936) 423; упор. *ВИНЛ*, 251-252.

²⁹⁰ *ДА*//, 9.105-110.

²⁹¹ Упор. *ВИНЛ*, 15-16; *ДАИ*, 29.67.

самосталности. Стога, сматрамо да је погрешно, у литератури више пута поменуто уверење, да се појам Склавинија своди искључиво на Македонију или делове Бугарске.

Оно што са сигурношћу можемо да закључимо јесте неуједначен однос Склавинија према суседним областима под влашћу Царства. Неке од њих, као на пример оне у непосредном залеђу Солуна, веома рано ступају у тешње везе са становништвом града, што се испољава пре свега у привредним односима. Слично важи и за Словене из околине Патраса. Збирно гледано, током VII века, Словени, трајно насељени у околини града св. Димитрија, ретко угрожавају староседелачко становништво (само 614-616, 618, 674-677. године). Другим речима пре би се могло рећи да је између Византинаца и словенског живља из околине Солуна током VII, VIII и IX века владао мир. Бројни Солуњани, пребези Словенима, током опсаде 674-677. године, могу указати на постојање развијених веза грађана са варварима, које су своје корене највероватније могле имати у трговачким односима.

С друге стране, нека словенска племена дуго су чувала своју унутрашњу самоуправу и начин живота, избегавајући да ступе у ближе односе са РOMEЈИМА и тако доспеју у поље хеленизације. За ова племена основни разлози постојања дуге, али ограничене, самосталности могу бити: 1. Бројност словенске популације; 2. Неприступачност предела у којима су живели; 3. Неразвијена, али и самодоволна привреда. 4. Сразмерно касно занимање цркве за покрштавање Словена 5. Одсуство тежње за ширење своје основне племенске области на рачун Царства. 6. Касно спуштање у градове и ограничен додир са финијим и скупоченим занатским производама²

Иако су Словени током VII века населили велики део Грчке, Епир, Тесалију, Пелопонез, Македонију,²⁹³ византијско становништво није

292 За прва три разлога који су потпомогли дуго трајање словенске аутономије, упор. D. Graebner, *The Role of the Slavs within the Byzantine Empire, 500-1018*, Ann Arbor 1975, 144 (у даљем тексту: Graebner, *The Role*).

293 P. Charanis, *Ethnic Changes in Seventh-Century Byzantium*, DOP XIII (1959) 41, наводи да се грчки живаљ задржао на источном Пелопонезу са Монемвасијом на југу и Коринтом на северу, средишњој Грчкој са Атиком, и на острвима. Размере словенског насељавања у Грчкој, као и густину придошлица у појединим пределима, добро је приказао Vasmer, *Slaven*, 20-174, који је на основу словенских топонима показао и степен славизације одређених подручја у Грчкој. Тако их је у западној Грчкој сачувано 558, западном и централном Пелопонезу 387, у Тесалији 230 - покрајине где су Словени очито дошли у великом броју, док су у Атици и Арголиди њихови топоними заступљени у малом броју, по 18, а мало их је и у Беотији, 22, Коринту, 24 и Фокиди 45. Сажет приказ правца словенског продора у Грчку и Албанију, веома јасно је изложио Тойнбе, *Constantine*, 625-627, иако је читаву сеобу посматрао у непрекинутом току, односно, није препознао таласе словенских сеоба, који су, извесно, постојали. Тако је насељавање Словена на Балканско полуострво (са изузетком Срба и Хрвата) поставио у један временски непрекинут оквир.

нестало, већ напротив током два stoleћа хеленизовало дошљаке.^{2^4} Уколико је у тренутку досељавања Срба на Балканско полуострво још увек било ромејског становништва, у мањим насељима или по планинским пределима, сматрамо да се сличан ток догађаја барем делом морао и поновити. Међутим, особености славизације на просторима данашње Србије показују знатно другачије токове од оне која се, на пример, одиграла у непосредном залеђу далматинских градова или у Хелади и Македонији. Ове особености дошле су до изражаја кроз неколико кључних појава. Поновна хеленизација Грчке била је могућа из најмање два разлога; сразмерна близина Тракије, која је остала чврсто у византијском поседу повезујући престоницу са Македонијом, и очување Солуна као важног црквеног седишта. Постепеним покрштавањем словенски елемент је могао бити и хеленизован. У Србији, напротив, црквена организација је била сломљена већ у последњој четвртини VI века, а градско становништво се готово потпуно иселило. Такође, војно одсуство Царства са овог простора ишло је у прилог Србима и очувању њихове широке самосталности или потпуне независности. Самим тим, није постојао ниједан од услова за брзо враћање ове области под окриље Царства.

Уколико смо правилно разрешили појам Склавинија, остаје још само да изнесемо завршну реч која се односи на досељавање Срба. Пошто македонске и бугарске Склавиније, како смо видели, могу бити политички

Упркос убедљивим доказима о постојању Словена на широком простору Грчке (Епир, Тесалија, Пелопонез) које су изнели Васмер и Харанис, A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century, 602-634, I*, Amsterdam 1968, 320-321, покушао је да јужну границу словенског насељавања на Балканско полуострво помери северније, на планину Хем (Балкан) допуштајући да је јужно од Хема било само неколико словенских насеља. Штавише, чини се пристрасни Стратос, извео је закључак да су провинције Македонија, део Далмације и Мезије, Дакија, Тракија, Хелада и Пелопонез, поново дошле под власт префекта Илирика (*Praefectus praetorio Illyrici*) са седиштем у Солуну 626/7. године. Још чуднији и не мање пристрасан став, став заузео је К.М. Setton, *The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century 502-543*, A Journal of Medieval Studies 25 (1996) 510 (у даљем тексту: Setton, *Bulgars*) који је веровао да је главна струја словенских колониста доспела у Грчку после велике куге 746/7. године, а насељавање је спровео цар Константин V. Иако за овакав став не пружа никакве доказе, К. Сетон, нешто касније (стр. 517) потпуно одбацује могућност словенског господарења на Пелопонезу у трајању од 218. година - податак који изричито помиње Монемијасијска хроника. *"// is, however, ludicrous to believe in an Avaro-Slavic domination of the Peloponnesus that endured for 218 years"*.

Свакако, словенска самосталност и превласт на Пелопонезу трајала је, потпуно је извесно, ако не 218 година, онда две или три деценије мање, али далеко од тога да је никада није ни било, како то види Сетон.

²⁹⁴ Ј. Ферлуга, *О неким аспектима*, 135-136, сматра да је власт Царства у унутрашњости Бакланског полуострва потпуно нестала у VII и VIII веку. У рукама Византије остали су приморски градови Далмације, Солун у словенском мору, у Арголиди Акрокоринт, док је можда само око Драча Царство имало под својом влашћу и део унутрашњости.

уређене области са сопственим владарима, било као потпуно независне од Царства (или Бугара) или као самосталне прихватајући само начелно власт Византије, онда и Склавиније на територији Србије могу признавати власт цара само начелно, па тако и Порфириогенитов податак о мирном насељавању Срба има потпуно оправдање и можемо га прихватити као тачан.^{29^}

Срби и РOMEји

Према Константину Порфириогениту Срби су се на Балканско полуострво населили, у доба Ираклија (610-641) уз василевсово одобрење, на подручју града Сервије.^{29^} Уколико је овај податак и веродостојан, опет је тешко рећи у којој године дуге Ираклијеве владавине се овај догађај збио. Можда је могуће поћи од претпоставке да се насељавање одиграло после 626. године, када се преломила дуга и упорна борба Авара и Византије у корист Царства. Такође, пошто Порфириогенит изричито каже да је Србима земља додељена, можемо истраживање започети и од ове тврдње.

Велики аварско-словенски напад на Цариград из 626. године завршио се потпуним поразом Авара и одласком њихових савезника Словена кућама још пре него је опсада и била окончана.²⁹⁷ Византија је из тог, до тада најжешћег сукоба са Аварима изашла као победник и лако је могуће да је цар прихватио сваку згодну прилику да овакав однос снага остане непоремећен. Претпоставимо ли да се Срби непосредно после 626. године

²⁹⁵ Упор. М. Ћorović-Ljubinković, *Odnosi*, 87-89.

²⁹⁶ *DAII*, 32. 9-12; *ВИНЈ II*, 47. Занимљиво је поменути да недалеко од данашње Сервије постоје два насеља чија имена се могу довести у везу са Србима - Σερβοχορι (38 км североисточно од Сервије) и Ζερβή (44 км северозападно од Сервије). Међусобна удаљеност ова два села је ОКО 44 км. Такође, постоји још једно село Ζερβή у подножју планине Пиперице (Πιπερτοσα) 70 км северозападно од Сервије. Топонима који пружају податке о боравку Срба на одређеном подручју има и на Пелопонезу. У питању су села Ζυρλιτοια у Месенији (50 км североисточно од Метонија) и Σερβον у Аркадији (43 км северозападно од Триполиса).

Особено унутрашње уређење код Срба и Хрвата, које се испољава кроз титулу жупана, о чему ће више речи бити доцније, можда се може довести у везу са једним топонимом недалеко од Спарте у области Лаконије. У питању је село Ζουπαινα (Жупања) 18 км југоисточно од Спарте и 94 км југоисточно од Сербона (Σερβον). Међутим, извеснијим се чини да овај топоним указује на ширу употребу појма жупан код Словена Балканског полуострва.

²⁹⁷ *Chronicon paschale*, ed. L. Dindorf, Bonnae 1832, 725.5-8; *ВИНЈ I*, 149; сам писац Ускршње хронике каже да је по казивању неких, вероватно савременика збивања, опсада Цариграда окончана одласком Словена, па да је хаган био присиљен да и сам одустане од даљих борби.

појављују северно од Дунава, нудећи своје услуге Царству, онда изгледа сасвим могуће да је Ираклије у њима видео добродошлу војну помоћ. Насељавање Срба југозападно од Солуна, у област Сервије, било би тако последица недавне словенске опсаде Солуна из 614-616. године и намера Ираклија да Словене у залеђу града св. Димитрија држи у миру помоћу Срба. Сама област која им је додељена за насељавање била је дубоко на југу Полуострва, што може значити да је северни део Илирика већ увелико био ван власти Византије, односно да на илиричком подручју није било потребе за услугама могућих федерата.²⁹⁸

Пошто су проборавили неко време у додељеној им земљи, Срби су одлучили да се врате у своју домовину, што им је цар и дозволио.²⁹⁹ Међутим, када су прешли Дунав, Срби су се предомислили ("покајали") и затражили од цара, преко војног намесника Београда, да им додели другу земљу за насељавање.³⁰⁰ И пошто су према Порфиригениту области Србије, Паганије, Захумља, Травуније и Конавла, биле под ромејском влашћу и запустеле због аварских нартаја, цар их тамо насели. Одмах после тога, доведши им свештенике из Рима, Ираклије их и покрсти.³⁰¹

Рекли смо већ даје византијска одбрана Илирика почела да попушта у Фокино доба а да је коначно сломљена почетком Ираклијеве владавине. Словени око 615. године отпочињу трајно насељавање у Илирик. Византија,

²⁹⁸ Graebner, *The Rale*, 43, сматра да не може бити говора да су Словени били доведени на територију Царства као федерати, јер они нису штитили Царство ниоткога. Са овим Гребнеровим мишљењем можемо се донекле сложити, али изузетак чине Срби и Хрвати који су, према Порфиригениту, имали одређен уговор са Византијом. Тако, Словени су заправо могли, после насељавања на Полуострво, да штите северне границе Царства од Авара.

²⁹⁹ *DAI*, 32. 15-20; *ВИНЈП*, 49.

³⁰⁰ Рекли смо да су Срби према Порфиригениту могли доћи на Полуострво после 626. године, вероватно непосредно по аварском неуспеху под зидинама Цариграда. Стога, ова друга сеоба дешава се неколико година касније, оквирно 630-635. године. Оно што збуњује јесте помен војног заповедника Београда (*DAI*, 32.19-20; *ВИНЈП*, 49) који би у то време већ морао бити у рушевинама и потпуно напуштен од Византинаца. Упор. Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 27 (у даљем тексту: Калић, *Београд*).

Уколико је Порфиригениново сведочанство тачно, онда је Београд почетком VII века стајао још увек ван токова славизације. Међутим, Г. Марјановић-Вујовић, *Најстарије словенско насеље у Београду*, Годишњак града Београда 25 (1978) 7,12-13, насељавање Словена у Сингидунум помера у другу деценију VII века. Такође, сматра да је најраније словенско насеље живело поред ромејског, односно, да су Словени затекли староседеоце у Сингидунуму. Такође, о најранијем словенском насељу у западном делу Доњег града, видети, М. Bajaloviae-Had i-Рeаеа, *Slovenska keramika, na. teritoriji Beograda*, Materijali 9 (1972) 140.

³⁰¹ О времену покрштавања Срба видети: G. Sp. Radojičić, *La date de la conversion des Serbes*, Byzantion 22 (1952) 255-256; такође: I. Duičev, *Une ambassa.de Byzantine aupres des Serbes au IXe siecle*, ЗРВИ 7 (1961) 53-60; Љ. Максимовић, *Покрштавање Срба и Хрвата*, ЗРВИ 35 (1996) 155-174 (у даљем тексту: Максимовић, *Покрштавање*).

иако је *de facto* изгубила једну велику област, у правном смислу тај губитак није признавала. Отуда и привид мирног досељавања које налазимо код Порфирогенита. Међутим, царева прича о Србима има две одвојене целине. Цар пише о досељавању Срба у два наврата, вероватно на основу неког стварног догађаја. Срби су заиста, пошто су чули о страдању Авара под Цариградом, могли да затраже царску земљу за насељавање и цар им је заиста доделио простор на коме је још увек постојала управна и војна власт Византије - у околини града Сервије, по свој прилици на јужним и југозападним ободима већ постојећих Славинија. У том смислу област коју Порфирогенит наводи имала би смисла - цар Србе насељава југозападно од Солуна на границама непријатељски расположених Славинија, оних племена која су 614-618. године опасно угрожавала Солун. Дакле, Срби су могли постати федерати. Из којих разлога они ову своју нову дужност нису желели да изврше, тешко је рећи, НО у сваком случају они су се одлучили за повратак у своја стара пребивалишта.

Нова земља додељена им за насељење, како каже Порфирогенит, била је већ опустошена од Авара а романско становништво склонило се у Далмацију и око Драча. Порфирогенит не доноси вести о даљој судбини Срба током VII века, али зна за то да су архонти били наследни из исте породице под чијим су вођством и стигли на Балкан.³⁰² f_ж основу царевог

302 Према *DAI I*, 29.67 Срби, Хрвати, Захумљани, Конављани, Травуњани, Дукљани и Пагани нису имали архонте, већ само старце жупане ("...πλην ζουλάνους γέροντας..."); упор. *ВИНЈП*, 15. Такође, *DAI*, 32.120; *ВИНЈП*, 56, где се помињу неименовани српски жупани којима је бугарски владар Симеон послао поруку да му доведу архонта Часлава.

Усталило се у иторијској науци мишљење да се појам жупан јавља искључиво код Срба и Хрвата, што је утицало на расправе о етничком пореклу ових племена будући да је претпостављено да је појам *жупан* иранског порекла; видети: *DAI //*, 30/90-3, 120 (F. Dvornik) са наведеном литературом. Тако, А. Лома, *Illyricum Slavicum. Првих пола миленија словенства на северозападном Балкану у светлу лингвистике*, Јужнословенски филолог 50 (1994) 141, сматра да се установа жупе и жупана јавља, изузев код Срба и Хрвата, још само код Лужичких Срба.

Сложено питање тачног значења појма *жупан* ни до данас није одгонетнуто али се и даље посматра као искључиво српски или хрватски термин. Pohl, *Osnove*, 94, верује да је титула жупана код Хрвата источног порекла, али не наводи потребне доказе за овакво мишљење. Године 1950. на локалитету Мирчеа Вода, у Добруци, Румунија, пронађен је натпис на камену исписан ћирилицом на коме се јавља жупан (жоупант,) Димитрије. Натпис је датиран у 6451. годину од стварања света (943. година). I. A. Bo ilov, *L'inscription du jupan Dimitre de Van 943 (theories et faus)*, Etüde Historiques, VI (1973) 11-28, није залазио у питање етничке припадности поменутог Димитрија, већ је само закључио да је реч о бугарском војном намеснику у Добруци. У новије време објављено је више натписа из Бугарске на којима су забележена имена неких жупана, на пример Шун и Сивин (Сибин) савременика бугарског кана Омуртага (814-831). На основу ових налаза јасно је да се појам жупан јавља и ван српско-хрватског етничког простора, а што је још важније, пореклом су из родова који су сигурно несловенског порекла. Тако је Шун из рода Киригира (Κύριγγο), док

писања разабиремо да је Ираклије доделивши земљу Србима и покрстивши их створио ново правно стање, односно, правно оснажио њихов боравак у Илирику.³⁰³ Противуслуга којом су Срби требали да се одуже Ираклију могла је бити само једна - спречавање могућих аварских продора долином Мораве, док је Хрватима, по свој прилици, препуштена одбрана Далмације и њеног непосредног залеђа на северу и североистоку.³⁰⁴

Ређање имена српских владара Порфирогенит започиње са Вишеславом, који је, можда, владао око 780. године.³⁰⁵ Затим следе Радослав, Просигој и Властимир. У доба архонта Властимира пада и први покушај Бугара да покоре Србију. Управо захваљујући вестима о овом рату могуће је и хронолошки одредити Властимирову владавину. Наиме, Пресијам, који је напао Властимира, владао је 836-852. године. Сам Властимир је три године ратовао са Бугарима успешно одбијајући њихове нападе. После његове смрти наследила су га тројица синова: Мутимир, Стројимир и Гојник. Код Бугара, пак, архонт је постао Борис. Бугарски владар је, у жељи да освети пораз свога оца Пресијама, отпочео поново рат са Србима, на основу чега сматрамо да је овај рат избио непосредно по Борисовом ступању на власт. Пошто знамо да је Пресијамов рат са Властимиром трајао три године, онда је то по свој прилици могло бити 848-851. године.³⁰⁶ Властимир је умро 851. године, а Пресијам владао још

је један од неименованих жупана из IX века из рода Ермиара (Ερμιάρης). О овим натписима видети: В. Бешевлиев, *Пт>рво-Бт>лгарски надписи*, Софији 1979, №53, № 61, № 63, № 87.

Топоним Жупања, (видети нап. 296) у Лаконији, такође може да буде сведочанство о широј употреби појма жупан код Јужних Словена.

³⁰³ Упор. Pohl, *Osnove*, 95. Ф.Шишић, *Име Хрват и Србин, и теорије о досељењу Хрвата и Срба*, Годишњица Николе Ђупића 35 (1923), 20-21, мислио је, као и Бјури (J. V. Burg, *The Treatise De administrando imperio*, Byzantinische Zeitschrift 15 (1906) 517 и даље) да је Ираклије по ступању на престо већ затекао Словене у северозападном Клирику. Пошто није могао да их истера он је уредио њихов положај: "они су признали формални ауторитет царства и постали су "покорни поданици"". (прев. Т.Ж); упор. М. Corović-Ljubinković, *Odnosi*, 89.

³⁰⁴ Јиречек, *Романи*, 37, не верује у мирно насељавање Срба и сматра Порфирогенитову приповест за политичку конструкцију.

³⁰⁵ Хронологија је дата према *Јиречек, Историја I*, 69. Пошто основна тема ове књиге није политичка историја најстарије српске државе, нећемо улазити у подробније тумачење хронологије првих српских владара, ратова са Бугарима или покрштавања Срба. За основну тему биће сасвим довољно ако се будемо држали хронологије онако како је она прихваћена у домаћој литератури иако постоји извесна сумња да би она требало да претрпи одређене промене. Ово се односи пре свега на владавину Петра Гојниковића, време покрштавања у IX веку - да ли у доба цара Василија I или раније - време одигравања првог и другог српско-бугарског рата, као и на дужину Часлављеве владавине.

³⁰⁶ Сличну хронологију овог рата даје Јиречек, *Историја I*, 112, око 850. године. Друкчије, међутим, Златарски, *Историја на Б-Блгарската држава през средните векове I*, Софин 1918, 346, са нап. 3 (у даљем тексту: Златарски, *Историја I*) који

једну годину када га је наследио Борис. Други српско-бугарски рат одиграо се дакле врло брзо по доласку Борисовом на власт, највероватније већ 853/4. године.³⁰⁷ Као и током претходног рата Срби су поново изашли као победници и успели су да заробе Борисовог сина Владимира са 12 великих бољара.

Пошто је мир био склопљен требало је и Владимира вратити у Бугарску. Међутим, Бугарин се плашио да га на путу Срби не пресретну из заседе па је као пратиоце затражио децу архонта Мутимира, Брана и Стефана. И, заиста, син бугарског владара био је безбедно допраћен до границе која се налазила у области града Раса.³⁰⁸ Ово је уједно и први пут у

длтира овај рат између 839-840. године; исто: S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, 88 (у даљем тексту: Runciman, *Empire*); у новије време Г. Коледаров, *Политическа географија на средновековната бугарска држава I*, Софија 1979, 142 (у даљем тексту: Коледаров, *Географија*) ставља овај рат у раздобље 839-842. године. Сви наведени истраживачи полазили су од једне претпоставке, а то је политика цара Теофила (829-842) према Бугарској зарад које је Властимир могао бити покренут против Бугарске. Према В. Златарском, смрћу Теофила 842. нестао је и разлог за рат па га он стога и датира између 832-840. године, исто као и С. Рансиман. Међутим, Порфирогенит чини се јасно каже да су Бугари напали Србе, па тако излази да сам рат морамо посматрати као последицу српско-бугарских односа, као што је већ приметио Ферјанчић, *ВИНЈ*, 51, нап. 159. Међутим, Порфирогенит о Србима пише искључиво кроз призму бугарско-византијских односа, па стога, изгледа вероватније да је овај рат био последица бугарско-византијских а не бугарско-српских односа. У том случају, Срби су 848. године били византијски савезници, а са Бугарима су ступили у непријатељства после 846. године када је истекао тридесетогодишњи мир између Византије и Бугарске и када је дошло до погоршавања односа између ове две државе.

³⁰⁷ Тако Šišić, *Povijest*, 337, нап. 41 претпоставља да је рат вођен 854-860. године; исто Златарски, *Историја I*/2, 9-11 мисли да је реч о догађајима с почетка Борисове владавине. Друкчије међутим Јиречек, *Историја I*, 112, нап. 46, после 864. године. Такође, Љ. Максимовић, *Овременухода бугарског кнеза Бориса на Србију*, ЗФФ 14/1 (1979) 75, сматра да су синови Мутимирови, Бран и Стефан, били већ довољно одрасли, па тако рат датира у време око 880. године. Међутим Порфирогенит изричито каже да је Борис затражио као јемце, да ће Владимир бити безбедно спроведен до границе Бугарске и Србије, децу Мутимирову, а не синове (*DAI*, 32.52 "Μουτιμιρου παῖδι«; упор. *ВИНЈ II*, 52). Разлика у употреби овог појма код Порфирогенита управо је у томе што су потомци Мутимирови још увек били малолетни, па тако и ту налазимо потврду за наше мишљење да се рат одиграо 853/4. године. Када је Мутимир протерао своју браћу и сам завладао Србијом, само је задржао дете брата Гојника, Петра (видети: *DAI I*, 32.60-61). Када говори о одраслим синовима српских владара, Порфирогенит изричито каже синови а не деца. Тако, на пример, када је Петар, потомак Гојников, покушао да преузме власт у Србији, Порфирогенит за њега каже: "...Πέτρος ὁ υἱὸς τοῦ Γοϊνίκου..." (упор. *DAI I*, 32. 69). Поред Брана и Стефана, Мутимир је имао још једног сина, Прибислава. Прибислав је био најстарији па му је тако по праву наслеђа припадао и очев престо. Стога, можда би његово име, Πριβεσλαος требало читати не Прибислав већ Првослав. Упор. *DAI*, 32.68; Златарски, *Историја I*/2, 392.

ЗОВ облик της, употребљен код Порфирогенита у женском роду, такође може да се односи на град али и на границе области ; упор. *DAI*, 32.53.

неком историјском извору да се помиње источна граница српске државе - Рас.³⁰⁹ С друге стране захтев Владимиров да га прате баш Мутимирови синови, указује недвосмислено да је он био заправо најмоћнији владар у Србији. Потврду овакве претпоставке налазимо и у вести Порфирогенитовој да су се непосредно по склапању мира са Бугарима посвађала три брата - архонта, после чега је Мутимир остао једини владар Србије, задржавајући под својим старатељством сина свога брата Гојника, Петра, који је доцније пребегао у Хрватску. Своју браћу, пак, предао је у Бугарску, са којом је тада очигледно био у пријатељским везама.

После смрти Мутимирове наследио га је његов син Прибислав кога је после само годину дана протерао, заједно са браћом, некадашњи изгнаник Петар Гојниковић, а они су уточиште потражили у Хрватској. Бран је после три године покушао да поврати престо али је био побеђен, заробљен и ослепљен. Две године касније, срећу је окушао Клонимир, син Стројимира (Мутимировог брата) и неке Бугарке, који је продро у Дестиник, један од српских градова, али је био поражен и убијен од Петра. Петар је затим владао даљих 20 година, што се делом подудара са царевањем Лава VI Мудрог (886-912).³¹⁰

На основу приказаних догађаја код Порфирогенита могуће је успоставити прилично тачну хронологију владавине првих знаних српских архоната као и важнијих политичких збивања. Наиме, излази да је Петар отпочео двадесетогодишњу мирну владавину за време царевања Лава VI Мудрог, а да је престо изгубио у време битке код Анхијала 917. године. Дакле Петар је владао без размирица од 897. до 917. године. Сходно томе

³⁰⁹ За положај Раса видети: Ј. Калић, *Столно место Србије*, Новопазарски зборник 12 (1988) 13-23; где је претпостављено да се ради о локалитету Градина - Постоње. Положај Постоња, близина Петрове цркве (некадашња епископија) и сразмерно велики простор на обронцима испод тврђаве где је могло да се налази подграђе, прилично снажно указују да је Постоње = Рас. Супротно, међутим, М. Поповић, *Рас-касноантичко и средњовековно утврђење IV*, Новопазарски зборник 12 (1988) 137-139 (у даљем тексту: Поповић, Рас) износи мишљење да је упитању локалитет Градина више Пазаришта. Међутим, иако је тврђава на Градини знатно већа од оне на Постоњу, њен географски положај искључује могућност постојања подграђа, односно града. С друге стране, предалеко је и од Петрове цркве.

Питање узраста Брана и Стефана, у време када су отпратили сина бугарског кнеза до границе, занимљиво је и због питања времена рођења самог Мутимира. Наиме, пошто су они 853/54, године, још увек били деца, што по оновременим схватањима обухвата старосну доб до 12 -15. године живота, сходно томе је и њихов отац у време српско-бугарског рата морао имати најмање 28-30 година. С друге стране, Мутимиров најстарији син, Прибислав/Првослав, 853/4, био је већ одрастао. Уколико је био неколико година старији од браће, могао је имати више од 14 година. Стога, излази да је он рођен око 837-38. године. Сам Мутимир, сходно овоме, по свој прилици је био рођен око 817-820.

³¹⁰ *ДАИ*, 32. 78-80; *ВИНЈН*, 53.

Клонимиров покушај узурпације престола морао је бити исте те 897. године, док је Бранов покушај био 895. године.³¹¹ Из овога следи да је 892. године Петар стигао из Хрватске и збацио Прибислава који је владао годину дана, односно 891. године, када је као најстарији син, наследио преминулог Мутимира. Сам Мутимир, опет, преузео је власт годину или две по окончању другог бугарско- српског рата, око 855. године. На основу ових разматрања, добијамо следећу хронологију владавине првих српских архоната: Властимир (? - 851) Мутимир, Стројимир и Гојник (851-855) Мутимир (855 - 891)³¹² Прибислав/Првослав (891-892)³¹³ и Петар Гојниковић (892- 917).

Петар Гојниковић је, вероватно у жељи да учврсти свој положај на тремеђи Бугарске, Србије и Угара, који долазе на подручје Паноније 894. године, као византијски савезници против Симеона, склопио мир са бугарским владарем коме је постао и кум. Међутим, византијски стратег у Драчу, протоспатар Лав Равдух,³¹⁴ дошао је код Петра у Паганију да се посаветује око неких ствари. Ова посета била је наводно повод за љубомору захумског кнеза Михаила, који је Симеону дојавио да Византинци наговарају Петра да заједно са Угрима нападне на Бугарску. Поверовавши у ову намеру Петра, Симеон шаље своје војсковође Сигрицу Теодора и Мармаја са војском, који су повели са собом и Павла, Брановог сина, као бугарског штићеника у намери да га устоличе на српском престолу. Ухваћен на превару, Петар Гојниковић умире у бугарском затвору, а владар Србије постаје Павле. Овај преврат на српском трону збио се, како Порфиригенит изричито каже, исте године када и битка код Анхијала, то ће рећи 917. године. Павле је по свој прилици владао наредних шест година (917-923).³¹⁵

Византија пак, којој није одговарала Србија потчињена Бугарској, и која је желела да Србија буде супротстављена Симеону, послала је свог

³¹¹ И Упор. *Историја I*, 156 (С. Ћирковић) Бранов покушај узурпације ставља у 895. или 896. годину, док се Клонимиров поход ставља у 897. или 898. годину.

³¹² *Историја I*, 156 (С. Ћирковић). Овде је изнето мишљење да је Мутимир владао до 891. или 892. године. Видети, такође, Јиречек, *Историја I*, 68.

³¹³ *Историја I*, 156 (С. Ћирковић) Петрова узурпација је стављена у 892-93. годину.

³¹⁴ О личности Лава Равдуха видети: Г. Острогорски, *Лав Равдух. Лав Хирсфакт*, ЗРВИ 3 (1955) 29-36.

³¹⁵ Према, *Историја I*, 158 (С. Ћирковић) Павле Брановић је владао 917-920. године. Јиречек, *Историја I*, 114, међутим, узима да је Павле Брановић владао 917-923. године. Као најпотпунији покушај доказивања да је Павле владао 917-920. године, видети: Г. Острогорски, *Порфиригенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци*, Историјски часопис 1-2 (1949) 24-29. Међутим, чини се да о овом проблему може још да се каже у прилог тези да је Павле Брановић владао шест а не три године, а основа за једно или друго мишљење, да ли је владао три или шест година, јесте тумачење излагања овог одељка дела Константина Порфиригенита.

штићеника да преузме власт у Србији - Прибислављевог сина Захарију. Византинци су највероватније успели да се приберу знатно по Павловом устоличењу па би се овај поход могао датирати у пролеће 921. године, пошто је Роман Лакапин поменут као цар, а крунисан је 17. децембра 920. године. Захарија је у првом сукобу поражен и предат Бугарима, са којима је тада Павле био још увек у добрим односима. Међутим, како се Павле временом окренуо против Бугара, Симеон је послао Захарију, после три године, са војском у Србију а овај је протерао Павла и преузео власт. Али, ни Захарија није остао веран Симеону већ је исказао своју наклоност ромејском цару. Симеон је одмах послао своје војсковође, Сигрицу Теодора и Мармаја, да казне одметника, али Захарија не само да је извојевао победу већ је и главе ових важних Симеонових војсковођа послао у Цариград. Могуће је да се овај поход збио исте године када је Захарија и ступио на власт, дакле у лето 923. године.³¹⁶

Већ следеће, 924. године, Симеон шаље нову војску под заповедништвом Книна, Химника и Ицвокла, а заједно са њима и Клонимировог сина Часлава.³¹⁷ У страху од узурпатора, Часлава, Захарија није ни пружио отпор већ се повукао у Хрватску. Пошто су Бугари сакупили све жупане, заробе их, а сво становништво одведу у Бугарску. Засигурно Бугари нису могли одвести све становнике Србије у Бугарску, већ ће пре бити да Константин овим претеривањем има намеру да укаже на размере бугарских пустошења 924/925. године у Србији.

Часлав је у бугарском заробљеништву провео седам година одакле је са још четворицом побегао у Србију. Тамо није затекао више од 50 људи, самаца без жена и деце који су живели од лова. Знајући да је на себе навукао гнев Бугара, Часлав је пожurio да свој положај учврсти, па је тако затражио византијску помоћ обећавајући са своје стране покорност. Византија, којој је самостална Србија у том тренутку била добра прилика за слабљење

316 Сукоби између Бугара и Срба за време Симеона (893-927) морају се посматрати као последица односа Бугарске и Византије. Царство је на сваки начин покушавало да на своју страну привуче народе у суседству Бугара, међу којима су били и Срби. Постоји иосредан податак који, можда, може да потврди да је до овог сукоба дошло управо 923. године. Наиме, патријарх Никола је послао 922. године писмо Симеону у коме га упозорава да Царство неће престати да подстиче сваки народ зарад уништења Симеона, било Турке (Мађаре), Алане, Печенеге, Русе или друге скитске народе. Такође, Никола вели да Византија неће оклевати да овај план спроведе у дело. Упор. *Nicholas I Patriarch of Constantinople*, ed. R.J.H. Jenkins - L. G. Westerink, Washington 1973, №23, 160.69-70. Под заједничким именом "скитски народи" ваља тражити и Србе.

³¹⁷ III//, 32.117-126. *Историја I*, 159 (С. Ђирковић) такође наводи 924. година као време Симеоновог похода на Србију. Подробније о Симеоновом походу на Србију и владавини Часлава, видети: В. Ђоровић, *Кадаје Часлав дошао на власт?* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 14/1-2 (1934) 6-16.

Бугарске, одазвала се овом позиву помажући пре свега у сакупљању и пребацивању српских пребега из Бугарске у Србију. Часлав, који је на власт дошао највероватније 931. године, још увек је владао Србијом када је Константин VII Порфирогенит прикупио грађу³¹⁸ за 32. главу *De administrando imperio* (927-944. године).³¹⁹

Из кратког Порфирогенитовог списка о досељавању Срба и прва три века њихове историје, тешко да можемо доћи до неких поузданих закључака о славизацији на територији Србије. Порфирогенитово упорно истицање чињенице да су Срби тражили од цара Ираклија да им додели земљу за насељавање, указивало би на то да је славизација отпочела мирним путем, дакле не освајањем већ од царске владе усмераваним насељавањем.³²⁰ С друге стране, колико год било уверење савремене историографије да је северни и средишњи Илирик почетком VII века био преплављен Словенима, такав став не изгледа одвише близак стварном стању ствари.

Већ смо у претходном поглављу назначили да су Словени упадали са доњег и средњег тока Дунава током VI века, па бисмо, сходно томе, могли очекивати да се и основни правац њиховог насељавања у области Царства одвијао из та два правца подједнако. Међутим, подручје данашње Бугарске остало је великим делом под византијском влашћу током VII века а Дунав је и даље представљао међу када су се Аспарухови Бугари појавили на тој северној граници Царства 680. године. Противнапад византијске војске, који се по Царство несретно окончао, указује да је Византија у последњим деценијама VII века још увек владала северном и северо-источном Бугарском, укључујући и градове у унутрашњости балканског масива попут Сардике. Стога, словенска племена која су се почетком VII века настанила у данашњој Бугарској, могла су начелно признавати врховну власт Царства.

Словенска племена која су поменута код Теофана,³²¹ насељена у близини Варне и Одисе, њих седам на броју као и Северци, потчињена су Бугарима 680/681. године. Чињеница је да Византинци против ових племена нису ратовали може значити да су са њима живели у мирним односима и да

³¹⁸ На основу вести које садржи спис *О народима*, изгледа да је Порфирогенит надвећи део грађе прикупио до 933/34. године.

³¹⁹ Љ. Максимовић, *Структура 32. главе списа De administrando imperio*, ЗРВИ 21 (1982) 31, закључује да је "Хроника" могла настати искључиво током владавине Романа I Лакапина.

³²⁰ Setton, *The Bulgars*, 510, чини се да претерује када каже да је славизација на Балкану била миран процес постепеног продирања Словена. Сетон заборавља да начини разлику између Словена који су пре доласка Срба нашли нову домовину на Полуострву, што је сигурно било праћено великим разарањима и исељавањем домаћег становништва, и Срба, који су заиста могли бити мирни насељеници у договору са Царством.

³²¹ *Theoph.* 359. 7-17; *ВИНЈ*, 224-225.

им је насељавање такође одобрено од стране цара, можда управо од Ираклија.

Што се тиче простора ондашње Србије рекли смо да су Срби ове области запосели са дозволом Царства па тако и ту долази до мирног насељавања. Оно што ремети ову мирну слику досељавања, готово бајковиту, јесу пусти илирички градови и тврђаве који су, судећи према археолошким подацима, окончали свој живот између 615-620. године. Један од могућих одговора могао би бити следећи. Наиме, сасвим је извесно да су у питању била најмање два велика таласа насељавања Словена на Балкан. Први талас, 614-620. године, прешао је преко данашње Србије, долином Мораве, преко Ниша и даље природним путем низ Вардар до Солуна, где су се придошлице раздвојиле на неколико група запосевши Тесалију, Епир и Пелопонез. Будући да је Византија успела да очува власт у већем делу данашње Бугарске и у Тракији, по свој прилици успоставивши границу са Словенима северно од Сардије,³²² излази да су Словени у виду клина од Саве и Дунава, па до Пелопонеза, продрли у византијски Илирик.³²³ Ираклије, који је све снаге Царства окренуо у правцу Персије, вероватно није имао снага да решава питање Словена на Балкану после њиховог продора 615. године када пада и велики поход Персијанаца окончан чак до

³²² Прстен утврђења и утврђених градова који је штитио Тракију и прилаз Константинопољу остао је ипак у византијским рукама. Хадријанопољ, Филипопољ, Сардика (иако не знамо када је повраћена и од кога, да ли Словена или Авара) те градови на приобаљу Црног мора. Северно од Сардије живела су словенска племена која су, по свој прилици, признала начелно власт Византије.

³²³ Историографија је дуго тражила одговор на питање да ли су Срби и Хрвати на Полуострво дошли заједно са осталим Словенима или су се населили нешто доцније. Р. Ј. Schafarik, *Slavische Alterthümer II*, Leipzig 1847, 406-412 (у даљем тексту: Schafarik, *Alterthümer II*) први је поставио теорију о српско-хрватском клину међу раније насељеним Словенима. Шафариково мишљење усвојили су Копитар и Миклошић. Ову теорију клина, да су се Срби и Хрвати утиснули између Словена у Корушкој и Панонији и оних у Тракији и Мезији, подржао је и Е. Dümmler, *Über die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien*, Sitzungsberichte hist. phil. 101, XX, (1856) 357-368. Међутим, Ф. Рачки и В. Јагић, покушали су да оборе теорију "клина". Јагић, *Ein Kapitel*, 47-87, сматрао је да су Срби и Хрвати учествовали у словенској сеоби и VI и VII веку а да се њихово лично име појавило тек касније из словенске масе, када се искристалисао врхунац њихове политичке моћи. Овде нећемо наводити све оне ауторе који су заступали једну или другу теорију током протеклог столећа, већ ћемо изнети неколико мишљења модерне историографије. Тако, Pohl, *Osnove*, 94, сматра да би у имену Хрвата из VII века пре требало тражити социјалну ознаку него етнимим. Према Полу, Авари су покореним Словенима постављали слој ратника који су заповедали регионалним полиетничким савезима. У суштини, модерна историографија заступа изнова оснажену Шафарикову теорију "клина", с ТОМ разликом што су тумачења времена српско-хрватског насељавања прерасла у основни проблем, посебно у хрватској историографији. Преглед новије литературе и њену оцену даје: Ферјанчић, *Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења)* ЗРВИ 35 (1996) 120 и даље (у даљем тексту: Ферјанчић, *Долазак*).

Халкедона.³²⁴ За Византију се опште спољне прилике поправљају тек 627. године, када су Византинци однели велику победу код Ниниве а рат одлучен 628. године уласком победничке војске ромејског цара у напуштену персијску престоницу Дастагерду.

У склопу догађања на источном бојишту можемо да посматрамо и прилике на Балканском полуострву. Први талас словенских насељеника, који је запљуснуо углавном старе грчке земље, био је дакле 614-622. године, у време када је Персија била на врхунцу војне моћи откидајући комад по комад Царства. Византија стога у ово доба није била у могућности да пружи помоћ становништву угрожених провинција Балкана. Дакле, можемо претпоставити да је градско становништво, које је морало памтити све размере аварског похода из 584. године, напустило угрожене градове и склонило се према Македонији и даље до Солуна.

У Чудима св. Димитрија наилазимо на један податак који можда посредно говори о повлачењу градског становништва Илирика у последњим деценијама VI века. Реч је о опсади Солуна из 584. године, када су црквена лица и други грађани који су остали да спрече ширење пожара у цркви св. Димитрија, "својим навиклим ушима распознавали чак и неке знаке варварског дозивања".³²⁵ Ова кратка вест, одавно примећена, тумачена је, чини се, погрешно, тако да је излазило да су Словени и пре овог напада угрожавали Солун.³²⁶ Међутим, да би неко научио да распознаје узвике варвара приликом опсаде града, морао је већ такву опсаду преживети и то не једном, већ вероватно више пута. Пошто заиста нема података који би говорили о некаквој словенској опсади Солуна из ранијих година, преостаје једино да закључимо да су ова црквена лица и грађани били заправо пребеглице из области које су биле опустошене од Словена у претходним годинама. Можемо само наслутити, пошто је овде реч о људима из цркве, да је распад црквеног ткива у Илирику, отпочео у последње три деценије VI века. Слом црквеног устројства, нестајање појединих епископија, морао је имати дејства и на градско хришћанско становништво, што је без сумње убрзало ток исељавања.

Још неки подаци из Чуда помажу да донекле употпунимо ову слику исељавања становништва из Илирика.³²⁷ Писац каже, да Солун, иако окружен словенским насељима (око 618. године) прима и даље избеглице из Подунавља, Паноније, Дакије, Дарданије. Дакле, у другој деценији VII века одвија се двострука сеоба, са једне стране Словени се насељавају у

³²⁴ *Острогорски, Историја*, 112.

³²⁵ Превод према *ВИНЛ*, 176; упор. *Miracula I*, 12, 112, 128.2 .

³²⁶ Тако у *ВИНЛ*, 176, нап. 6.

³²⁷ *Miracula II*, 2, 197, 185.20-22; 200, 186.4; *ВИНЛ*, 188-189, 196.

испражњеним областима док староседелачко становништво одлази јужније у правцу Солуна и вероватно Тракије. Такође, једна кратка, али необично важна вест помаже да поближе одредимо пад Наиса. Писац вели, да су они (избеглице) из Наиса и Сардике, пошто су већ искусили варварско опседање града, говорили да ће један погодак камена (варварских опседних справа) развалити бедем.³²⁸ Прво, судећи према овој вести, избеглице из Наиса и Сардике су бројне и скоро пристигле, пошто им је у живом сећању пропаст њихових градова. Самим тим долазимо до закључка да је Ниш могао пострадати 615/617. године, дакле управо у оно време када Ираклије трпи жестоке поразе од Персијанаца на истоку. Треће, из овог податка дознајемо да су Словени и Авари приступали опсадама градова врсно припремљени, пошто су користили ратне машине, а да бројне избеглице сведоче о слабој византијској одбрани.

Из ових неколико оскудних података можемо закључити да је слом византијске власти између Солуна, Сардике и Сингидунума, уследио између 615 - 617. године, а да је ОКО 584/5. године дошло до првог озбиљнијег исељавања градског становништва средњег и северног Илирика.³²⁹

У оквир узбудљивих збивања с почетка VII века у Илирику, можемо сада да укључимо и Порфиригенитову причу о насељавању Срба. После првог великог таласа словенске сеобе, који се како смо рекли завршио све до Пелопонеза, Ираклије је успео да прибере снаге Царства. Према Аварима од 626. године, по неуспелој словенско-аварској опсади Цариграда, Византија стоји чврсто и одатле јој више не прети нека већа опасност. С друге стране већ 627/28. године Царство је окончао победоносно и рат са Персијом. За тренутак, изгледало је да се вратило славно доба Јустинијана I. На границама је завладао мир. Истина, илирички градови Наис, Јустинијана Прима, Сардика, Виминацијум, леже у рушевинама, без становништва, али Византија сада када је једном завршила рат са Персијом може да се посвети обнови власти у Илирику.³³⁰ Међутим, тада се по први пут појављују Срби који чине, заједно са Хрватима, основу другог таласа словенског продора на Балканско полуострво.

Досељавање Срба може се оквирно поставити у време после 626. године, пошто су ослабљени Авари, највероватније, изгубили власт над неким од словенских племена којима су до тог времена господарили. Срби, испрва насељени у северној Тесалији, у области града Сервије, доспели ту уз

³²⁸ *Mi.ra.cula* II, 2, 200, 186.4-5; *ВИШ*, 196.

³²⁹ Слично је мислио и Тоунбеј, *Constantine*, 73, поставивши исељавање старинаца из Илирика у раздобље између 582. и 587. године.

³³⁰ О почецима Ираклијеве обнове византијске власти у северном Илирику као да сведочи усамљени Порфиригенитов податак о стратеги Сингидунума преко кога су се Срби обратили цару. Упор. *DAI*, 32.18-20.

благослов цара, нису се дуго тамо задржали. Занимљиво је да је у питању сразмерно мала област коју је Царство доделило Србима за насељавање.³³¹ Овај податак дозвољава најмање два тумачења. Према првом, речје о једном делу српског племена, којем је додељена одговарајућа територија, не одвећ велика пошто насељеника није било много. Према другој, српско племе није било уопште бројно уколико је читаво насељено у области Сервије. За даље проучавање од велике је важности да се одредимо за једну од ових претпоставки.

Порфирогенит каже да су ови Срби из околине Сервије напустили своја нова станишта и кренули натраг у стару домовину, али да су се на путу предомислили и преко стратега Сингидунума изразили жељу да им цар додели нову земљу за насељавање. У оба случаја насељавања, Порфирогенит говори о истом племену и нигде не говори да су се оним из Сервије придружили неки други или да су се пак ови делили по одласку из Бојки, њихове домовине. Тако је Ираклије населио Србе у Србију, Паганију, Захумље, Травунију и Конавле. Саберемо ли површине ових области излази да је читав један велики простор од приближно 60 000 квадратних километара био насељен српским племеном, што у поређењу са скученим простором око Сервије чини огромну разлику. Отуда се поставља питање тачности овог Порфирогенитовог податка. Можда одговор на ову привидну збрку лежи у 29. глави Порфирогенитовог дела. Наиме, цар набраја племена у Далмацији и суседству која су покорена Ираклију, па тако ређа Хрвате, Србе, Захумљане, Травуњане, Конављане, Дукљане и Неретљане.³³² У овом делу царевог списка можда налазимо показатеље за претпоставку да Порфирогенит прави разлику између ових племена, и управо колико су му различити Срби и Хрвати, толико су етнички различити Захумљани или Травуњани.³³³ Дакле, реч је о неколико словенских племена која нису у етничком сродству, изузев што су можда у прапостојбини

³³¹ Још је Н. Жупанић, *Бела Србија*, Народне старине 22 (1922) 8, помишљао да је српско племе било мало и да није бројало више од две или три десетине хиљада припадника. Ово мишљење заступали су углавном старији историчари: С. Станојевић, *Постанак српског народа*, Београд 1934; Јиречек, *Историја I*, 67. У новијој литератури, чини се као да су поборници друге теорије, да је српско племе било велико, преовладали: Р. Новаковић, *Још о пореклу Срба на Балкану и сва српска идола служаше Дагону*, Београд 1992, 57; Ђ. Јанковић, *Етнички простор Срба на Балкану у средњем веку у светлу археолошких и писаних извора*, Етнички простор Срба I, Београд 1993, 24; П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1981 (у даљем тексту: Ивић, *Језик*); П. Влаховић, *Српски род Црногораца*, Етнички простор Срба I, Београд 1993, 195.

³³² *ДАП*, 29.55-58; *ВИНЈП*, 14.

³³³ Питање етничке припадности Захумљана, Травуњана, Неретљана и Конављана, веома је осетљиво. У српској историографији преовладава мишљење о српском пореклу наведених племена. С. Ђирковић, *Образовање српске државе*, *Историја*, 145, наводећи границе Србије каже: "На планинској страни, дуж динарског масива, област насељена Србима граничила се с кнежевинама Неретљана, Захумљана, Травуњана и Дукљана".

живела на суседним просторима.

У глави 29 *DAI* каже цар-писац да су од времена Ираклија цару Ромеја покорно потчињена племена у Далмацији и око ње као: "Хрвати, Срби, Захумљани, Травуњани, Конављани, Дукљани и Неретљани који се називају и Пагани."³³⁴ Само неколико редака ниже, Порфиригенит понавља имена ових племена (Хрвата, Срба, Захумљана, Травуњана, Конављана, Дукљана и Пагана) како су у време цара Михаила Муцавог (820-829) постала самостална и да се више не покоравају никоме.³³⁵ Дакле, у 29. глави *DAI* Порфиригенит посматра поменута словенска племена као посебне заједнице.

У глави 30 *DA*/Порфиригенит појашњава географске целине Славинија и наводи Дукљу, која се по планинским странама граничи са Србијом; Захумље, које се на северу граничи са Хрватима, а спреда са Србијом; Паганију, која се пружао од реке Неретве до Цетине; Хрватску, која се према Цетини и Ливну граничи са Србијом; напослетку, Порфиригенит помиње и Србију која "лежи испред свих осталих земаља, са севера се гранички Хрватском а ђа југа Бугарском".³³⁶ Занимљиво је да овде већ нема помена о Конављанима.

Међутим, у 32. глави *DAI* Порфиригенит каже да је цар Србе населио у Србији, Паганији, Захумљу, Травунији и земљи Конављана.³³⁷ Исто тако, у глави 33. *DAI* прибележио је цар-писац да су Захумљани Срби и да потичу од времена оног архонта који је цару Ираклију пребегао.³³⁸ У истој глави Порфиригенит наводи да род архонта Захумљана Михаила, сина Вишетиног, потиче од некрштених становника на реци Висли који су називани и Лицики, чиме само уноси додатну збрку.³³⁹ Изнова, у глави 34 *DAI* цар јасно каже да Травуњани и Конављани воде порекло од некрштених Срба.³⁴⁰ Затим, бележећи вести о Дукљанима у глави 35 *DAI* Порфиригенит је пропустио да наведе њихову племенску припадност, али је зато сматрао за важно да напомене да је Дукља поново насељена за време Ираклија, као и Хрватска, Србија, земља Захумљана, Травунија и Конавље.³⁴¹ На крају, у глави 36 *DAI* Порфиригенит вели да Пагани воде порекло од некрштених Срба.³⁴²

Такође, Ћirković, *Slavi*, 549-550, посматра засебно Славиније побројаних племена. Упор. Максимовић, *Покрштавање*, 162, позивајући се на вести Константина VII Порфиригенита, сматра да су земље Неретљана, Травуњана, Захумљана и Конављана, изричито наведене као српске. Исто мишљење дели и Ферјанчић, *Долазак*, 138-139.

³³⁴ *DAI*, 29.55-58; *ВИНЈП*, 14.

³³⁵ *DA*//, 29.58-66; *ВИНЈП*, 14.

³³⁶ *DAI*, 30.94-119; *ВИНЈП*, 34-36.

³³⁷ *DAI*, 32.21-26; *ВИНЈП*, 49.

³³⁸ *DA*//, 33.8-10; *ВИНЈП*, 59.

³³⁹ *DA*/ /, 33.16-19; *ВИНЈП*, 60.

³⁴⁰ *DA*/ /, 34.3-6; *ВИНЈП*, 63.

³⁴¹ *DA*//, 35.7-9; *ВИНЈП*, 63.

³⁴² *DA*//, 36.5-7; *ВИНЈП*, 64.

Међутим, при крају 32 главе *DAI*, Порфиригенит је пружио једну веома занимљиву вест, која може бити од помоћи да разумемо његово гледиште о словенским племенима на простору Травуније, Захумља, Србије, Паганије, Дукље и Конавла. Наиме, када је Симеон покорио Србију и заробио Часлава, становници Србије су се разбежали на разне стране. Порфиригенит изричито каже да су се склонили у Хрватску и Бугарску, али и у остале земље, " ...ἡς ἐν ταῖς λοιποῖς χώραις διάγοντες Σέρβλοι...."³⁴³ Које су то друге земље у питању? Да ли се у њима могу препознати Захумље, Травунија или Паганија? Не можемо да пружимо коначан одговор на ово питање, али остаје снажан утисак о постојању одређене разлике између словенских племена насељених у Склавинијама дуж далматинске обале и унутрашњости средишњег дела Полуострва. Такође, ваља имати на уму и писање цара о походу против Барија када су у склопу византијске војске учешће узели архонти Хрвата, Срба, Захумљана, Травуњана и Конављана. Не улазећи у историјску подлогу самог догађаја, колико је он заиста тачно описан, можемо само да приметимо разлику међу овим племенима коју цар и несвесно подвлачи.³⁴⁴

Извесно је да се на основу царевог писања може извести десетине закључака и начинити мноштво комбинација, почев од филолошке анализе изворног текста и органске целине појединих поглавља, до брижљивог проучавања употребе појединих појмова, као нпр. "земља Захумљана" и "Травунија", где је први етноним настао од географског појма а друго географска област. Такође, потребно је подробно испитати изворе којима се Порфиригенит користио. Одакле су притицале вести о словенској прошлости пре досељавања на Полуострво, ко их је прикупљао, под чијом су се политичком влашћу налазиле поједине Склавиније поменуте код Порфиригенита у тренутку писања *DAI*, итд.³⁴⁵

Ми бисмо само упутили на могућност да је Порфиригенит у глави 29. и 30,

³⁴³ *DAI*, 32.137.

³⁴⁴ £>АГ 7,29.108-112; ВЖШЈ ,18.

³⁴⁵ Шишић, *Име*, 21, делом на основу Бјуријевих истраживања а делом и сопствених, сасвим исправно је закључио да царско писање није гшод његове фантазије, већ плод маштања Словена, који су своју рану прошлост довели у везу са Белом Хрватском и Белом Србијом на северу. Односно, у питању је словенска реконструкција властите прошлости. Шишићу је успело да докаже у којој мери истраживач мора да задржи опрезност у односу према народној традицији. Тако је показао да код Пољака и Чеха у средњем веку постоји традиција, прибележена и у хроникама (Хроника краковског надбискупа Кадлубека с почетка XIII века, Хроника позњанског бискупа Богухвала из средине XIII века, Далимилова хроника из 1282-1314. године и Пулкавина хроника из 1374. године) да су се населили са југа из земље Хрвата или из Паноније - одакле су потекли Руси, Чеси и Пољаци. Темелј овом уверењу западних Словена да им је прапостојбина на југу, ударио је Нестор, својом хроником која је лисана почетком XII века. Нестор је тај који је први написао да су Срби, Хрвати, Чеси, Пољаци, Руси, потекли из средњег и доњег Подунавља, одакле су их протерали Власи (упор. Шишић, *Име*, 36-37).

где пише уопштено о Далмацији и суседним племенима, имао пред собом, у погледу досељавања Словена, прилике из VII века, док је у главама 31-36, пренео верну слику сопственог времена. Другим речима, словенска племена: Захумљани, Конављани, Травуњани и Пагани, били су средином X века под влашћу архонта Србије, односно, читав овај простор био је у Порфирогенитово доба једна политичка целина. Отуда цар не пише Дукљане као Србе јер је Дукља у X веку била независна од Србије, па је сходно томе била ван ове јединствене "државне" организације на чијем се челу налазио архонт Србије. Слична ситуација може се наслутити из писања Попа Дукљанина.³⁴⁶

Ако овако протумачимо 29. главу и упоредимо је са 32. главом, ствари постају далеко јасније. После 626. године Срби се појављују на границама Царства за захтевом да им се додели земља за насељавање, незадовољни враћају се натраг. По преласку Дунава мењају мишљење и траже изнова земљу погодну за насељавање.³⁴⁷ Овога пута они нису сами, са њима су и друга словенска племена којима су можда Срби на челу савеза.³⁴⁸ У овом другом таласу насељавања Срби задобијају области у сливу Западне Мораве, Ибра, Пиве и Таре,³⁴⁹ област не много већу од оне која им је први пут додељена у околини Сервије. Тако добијамо одговор на горе постављено питање о величини српског племена.

Извесно је, на основу оваквог схватања Порфирогенита, да је српско племе било мало, вероватно добро организовано и на челу једног већег савеза словенских племена која су до 630. године, када су се Срби могли вратити преко Дунава, живела у Панонији. Будући да овај савез племена није могао настати исте године када су Срби отишли из околине Сервије, биће да су се они тамо задржали бар неколико година, али не после 636. године јер тада, поразом на реци Јармуку 20. августа у Сирији, отпочиње

³⁴⁶ *Ljetopis popa Dukljanina*, ed. V. Mošin, Zagreb 1950, 53-55 (у даљем тексту: Mošin, *Ljetopis*).

³⁴⁷ Било би добро када бисмо могли да наслутимо бар један од разлога због којег су се Срби одлучили да поново од цара затраже земљу а нису продужили натраг за своју стару домовину. По свој прилици, ситуацију коју су затекли преко Дунава није више била иста као када су неколико година раније туда прошли на путу према Полуострву. Наиме, могуће је да су Авари своју пољуљану власт над Словенима успели изнова да ставе на чвршће основе и самим тим затворе пролаз Србима. Сходно томе, једини правац који им је остао отворен био је југ, односно Балкан, отуда поново траже од Ираклија земљу за насељавање. Могуће је да су им се тада придружили Словени који су се одметнули од аварске власти.

³⁴⁸ Србима су могла да се придруже словенска племена која су се одметнула од Авара или трпела од аварских казнених експедиција. Доказе о сукобу Авара и Словена после 626. године, пружа и песник Георгије Писида, који вели да (око 629. године) Авари (Скити) убијају Словене, а потом и сами бивају убијени, а вођењем међусобне борбе ометени су за јединствену борбу против Царства (*Georgii Pisidae Resitutio crucis*, ed. L. Sternbach, Wiener Studien 13 (1891), v. 78-81; упор. *ВИНЛ*, 158).

³⁴⁹ Упор. Јиречек, *Историја I*, 67.

византијски слом на Истоку,³⁵⁰ па је мало вероватно да је Ираклије могао утицати на насељавање Срба и осталих Словена, управо због заузетости тешким ратом са Арабљанима. Стога предлажемо следећу хронологију: Први долазак Срба у околину Сервије 628-29. године; одлазак Срба преко Дунава 630/631. године; окупљање српског племенског савеза у које улазе словенска племена из Паноније, 631-634. године; долазак Срба на просторе данашње Србије 634/35. године.

Опште узев, долазак Срба би се могао оквирно поставити у временски распон између 626. године, када долази до наглог опадања аварске моћи, и 636. године, када Византија услед борби са Арабљанима бива барем за две деценије уклоњена са историјске сцене северног Илирика.

Упорно Порфирогенитово истицање чињенице, да су Срби и остали Словени насељени на просторима Илирика, били заправо потчињени византијском цару, јесте податак који збуњује. У чему се та власт читавала? Територија Србије била је, то поуздано знамо, под византијском влашћу од времена Василија II, од доба после пропасти Самуилове државе. Шта се догађало у међувремену? Можемо закључити да је од 924. године Србија била под бугарском влашћу, а потом од око 932. до 976. године, признавала власт Византије. Од 976. до 1018. године, налазила се под бугарском влашћу, односно у саставу Самуилове државе. Међутим, раздобље од 634 - 924. године остаје потпуна непознаница. Извесно је, према Порфирогениту, да простор Србије потпада под политички утицај Византије, али у којој мери је заиста византијска власт имала некакву власт над овим подручјима и на који начин се она испољавала - остаје углавном у магли претпоставки.

У новије време, археолошки материјал пружа драгоцену додатну обавештења р променама општих прилика крајем VI и почетком VII века. Уз сва ограничења која намеће неуједначеност истраживаних области у Србији, често и различитих метода испитивања (прелиминарна археолошка истраживања, систематска ископавања) очигледно је да није мали број византијских кастела VI века у којима нема материјалних трагова борби у време словенског насељавања.³⁵¹ То указује на могућност да се Царство без борби повукло из неких делова Илирика или је само одређена подручја било

350 Острогорски, *Историја*, 126.

351 Резултати археолошких истраживања те врсте за рашку област објављивани су у часопису Новопазарски зборник. М. Милинковић, *Касноантичка утврђења у Островици и Шароњама код Тутина*, Новопазарски зборник 6 (1982) 131-140; исти, *Рановизантиско утврђење на Тупом кршу и околна утврђења у тутинској области*, Новопазарски зборник 9 (1985) 47-54; Ј. Калић-Д. Мркобрад, *Градина у Радалици*, Новопазарски зборник 9 (1985) 39-46; Ј. Калић-М. Поповић, *Кузмичево и Шароње у прошлости*, Рашка баштина 3 (1988) 53-57; М. Поповић, *Утврђење на Кули у*

у стању да брани. Даља теренска истраживања су неопходна да би се ова појава разјаснила (размере, обласне разлике, хронолошке целине). Другим речима, од Сингидунума па до Раса, византијске посаде средином VII века више нису постојале, а Наис, Виминацијум и Маргум били су у рушевинама. Па ипак, Порфирогенит упорно истиче податак да су се Срби населили на Балканско полуострво уз благослов цара Ираклија. У правном погледу Византија је још увек полагала право над подручјима Илирика, па тако можемо да разумемо Порфирогенитово писање о мирном насељавању Словена. С друге стране право стање је било следеће: Срби су заправо потпуно самостално овладали простором својих нових станишта.

На основу расположивих извора напазимо само једну вест које би могла да укаже на покушај обнављања византијске власти дубље у унутрашњости Илирика. Реч је о Теофановој хроници.³⁵² Године 758. или 759. Константин V (741-775) поробио је Склавиније по Македонији, а остале присилио да признају његову врховну власт. Овај знаменити византијски владар у току своје дуге владавине успешно је ратовао и против Арабљана и против Бугара, а како се чини и против Словена. Пошто је 752. године заузео Теодосиопољ и Мелитину а заробљенике населио у Тракији према Бугарима, Константин V се окренуо сређивању прилика у западним деловима Царства³⁵³. Бугари су 756. године, вероватно као одговор на појачане мере насељавања према граници, које је спроводила царска влада, упали су у балканске области Царства започевши један дуги рат који ће потрајати, са краћим прекидима, све до последњих дана владавине Константина V.

У склопу војног похода против Бугара по свој прилици треба посматрати и деловање против Склавинија 758/59. године. Правац овог византијског похода тешко је одредити. Ако поход посматрамо у склопу бугарско-византијског рата могуће је да су ове Склавиније негде између византијских тракијскихседа и Бугарске. У том случају покорени су Словени на граници између два супарника - Византије и Бугарске. Тешко је поверовати да је Константин V продро далеко на север до Србије и натерао Србе да признају његову врховну власт. Тако се и овај византијски покушај обнове власти међу Склавинијама завршио не даље од граница Тракије или, у најбољем случају, негде у источним деловима данашње Републике Македоније.

Сам Порфирогенит каже да је Ираклије доделио Србима земље давно

Калудри, Новопазарски зборник 8 (1984) 11-18; В. Иванишевић, *Касноантичко утврђење у Рамошеву*, Новопазарски зборник 11 (1987) 5-12, итд.

³⁵² *Theoph.* 430.20-21; *ВИНЛ*, 230.

³⁵³ Острогорски, *Историја*, 175.

опустеле и разорене услед ранијих аварских пустошења. У том случају ондашња Србија је у тренутку досељења Словена била пуста земља. Већи градови, вероватно са изузетком Сингидунума, који је пре био погранична тврђава него град, били су напуштени, и Срби су од староседелачког становништва могли затећи само местимичне мање скупине у пустим, планинским пределима. Византијска власт, по свој прилици, била је само начелна и састојала се у признању превласти византијског цара од стране српских архоната. Црквена организација, у северном и средишњем Илирику, с обзиром да су Срби, по свој прилици, све до Михаила III (842-867) остали некрштени, у северном Илирику није постојала. Нестанком црквеног уређења распало се и друштвено устројство староседелачког становништва, што је отпочело осамдесетих година VI века.

Дакле, током пола stoleћа исељавања ромејског становништва и распада црквеног устројства, па до насељавања Срба у области данашње Србије, северни Илирик је постао углавном празна и напуштена земља. Управо спор ток покрштавања словенског живља указује на одсуство староседелачког становништва, док постепено јачање хришћанства међу Србима, током владавине Василија I, указује на шири повратак византијских утицаја и јачање византијских положаја, политичких и културних, на Балканском полуострву. Насупрот потпуном нестанку хришћанства из Србије, стоји потпуно другачија слика у Далмацији, где хришћанско - романско становништво остаје у непосредној близини придошлица зрачећи према њима латентне хришћанске утицаје.³⁵⁴ Овакви утицаји нису могли постојати у средишњем делу Балканског полуострва. Штавише, уколико прихватимо општу мисао да су хришћанство први прихватили припадници владајућег слоја, на основу имена српских архоната из IX века не можемо приметити да постоје хришћански утицаји. Тек средином IX века Гојников син Петар и Мутимиров син Стефан, имају хришћанска имена, што се уклапа у општу слику покрштавања током владавине Михаила III, односно у доба које је непосредно уследило.³⁵⁵ Свакако, изнова понављамо да ова покрштавања није последица утицаја староседелаца, већ политичког деловања Царства, будући да су преобраћеници из редова владајућих породица.³⁵⁶

Византија је у време Јустинијана I изградила значајан одбрамбени

354 Ј. Калић, *Словени и византијскр урбано наслеђе*, Смедерево-Београд 1992, 23 (у даљем тексту: Калић, *Наслеђе*). Ž. Rapanić, *Istočna obala Jadrana u ranom srednjem vijeku*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 15 (1986) 9, сматра да су градови представљали мост за продор хришћанства за време покрштавања словенског народа.

355 Максимовић, *Покрштавање*, 172-173, датира други српско-бугарски рат око 880. године, па отуда крштење Павла и Стефана доводи у везу са владавином Василија I.

356 Упор. Јиречек, *Историја* /, 98, сматра да су владалачке породице прве примиле

механизам на лimesу и у унутрашњости Полуострва. Ова утврђења, често сведена на такозване "монопирге", мала у обиму, нису представљала градове, већ пре места где су били смештени мањи гарнизони и где би сеоско становништво могло потражити уточиште приликом варварских или аварско-словенских упада. Дакле, постојала су два основна типа утврђених места. Један тип су градови насељени градским становништвом и поседнути већим гарнизонима, попут Сингидунума, Виминацијума, Наиса, Јустинијане. Приме, док је други тип мало утврђење са једном или више кула, које је имало, у доба варварских упада у VI веку, превасходну улогу рефугијума.³⁵⁷

За испитивање токова славизације од значаја је питање да ли су Словени затекли ромејско становништво у градовима. Затим, да ли су Словени насељавали ова утврђена места и градове или су их заобилазили?

Одговор на прво питање покушали смо да изнесемо у претходном излагању. Одсуство хришћанства међу Србима све до IX века, археолошки потврђен престанак живота касноантичких градова и утврђења, указују да су ромејско градско становништво, као и житељи већих места (варошица) у близини утврђења, напустили до тада гушће настањена подручја Илирика још пре доласка Срба, то ће рећи у раздобљу 584-634. године. У том смислу Срби су једино могли затећи мање групе ромејског становништва прикупљене по планинским и мање приступачним пределима.³⁵⁸

Одговор на друго питање чини се такође веома извесним.

хришћанство из "римских градова далматинских". Ширење хришћанство по вертикали, од племства према нижим друштвеним слојевима, за последицу је имало и постепено стварање владарске идеологије, према којој власти долази од бога, односно византијског василевса који у божје име именује владаре народима који су му потчињени. Развој ове идеологије био је веома спор и искрастилисао се у Србији тек у доба Стефана Немање и његових наследника.

357 G. Dagron, *La città Bizantina*, Modelli di città, Torino 1987, 152-174, раздваја четири врсте насеља у раној Византији. 1. Урбани центри који садрже значајну популацију попут Ефеса, Никеје, Цезареје. 2. Утврђени логори распоређени дуж путева где се могу концентрисати трупе. 3. Утврђени тргови, *piazzeforti*, који садрже гарнизон и формирају једну дефанзивну линију на граници, попут оне у Кападокији. 4. У смислу рефугијума сва кастра су асимилована у градове (164). Такође, Микулчић, *Утврђења*, 108-110, разликује: 1. кастели-градићи (*oppida*), 2. кастели - страже (*speculae*), 3. збегови (*refugia*) и утврђени засеоци (*pagi murati*), 4. утврђена села (*vici murati*).

358 По нашем мишљењу верну слику етничког шаренила на Балканском полуострву у VII веку, блиску и нашем становишту, дао је Browning, *Byzantium*, 43 - који сматра да су источна Тракија, црноморска обала, Солун и делови Грчке, остали чврсто грчки, док су посвуда заостали "цепови" (*rockets*) Грка, Латина и без сумње нероманизованих Трачана, Илира, Дако-Межана и Далмата. Градови и градски живот није опстао у подручјима насељена Словенима (са изузетком далматинске обале). Видети, такође, Јиречек, *Романи*, 39, који сматра да су Словени запосели простор у коме је још увек живело римско, грчко, илirско и можда трачко становништво. Сама славизација није се окончала у VII веку већ је била резултат "дугог процеса који се вековима развијао корак по корак".

Сведочанство Порфириогенитово да су Срби упутили молбу Ираклију да им додели нову земљу за насељавање, упућено преко стратега Београда, указује да Сингидунум у првој половини VII века још увек није био напуштен од византијских војних власти, што не мора да значи да је град и даље био насељен, бар не у оном смислу као у време Јустинијана I. Досадашња археолошка истраживања на брдима Градина-Шароње под Голијом, Градина - Носољин, Градина- Радалица, Градина - Хум код Тутина, Градина - Рамошево, Шарски Крш, Крш - Златни Камен, Гај у Бабрежу,^{3^9} Ђурђевица у Ђерекарима, Тупи Крш, Кула у Калудри, показују да у њима није било словенских насеља током VII и VIII века.^{3^0} Ови археолошки подаци само потврђују оно што из историјских извора знамо о начину живота Словена. Каолревасходно пољопривредно становништво, Словени су живели дуж река и у пољима, у насељима сеоског типа. Тако, разрушени градови и утврђења нису могли ни имати ону улогу какву су имали у друштву развијенијег облика попут касноантичког - византијског.

Ј. Калић је изнела једно веома важно запажање које може помоћи да схватимо начин словенског насељавања на просторима Србије. Наиме, термини Градина, Градиште, Градац, односно топоними, не показују континуитет становања, већ напротив, изгубљено касноантичко име ових места показује да Словени нису затекли на тим местима староседеоце и да су они сами живели у подножју или околини ових насеља.³⁶¹ Од 12 истражених локалитета типа Градина, Градац, итд. у Рашком крају, дошло се до

359 д. Премовић-Алексић, *Касноантичко утврђење у Бабрежу*, Новопазарски Зборник 13 (1989) 17-28.

360 Калић, *Наслеђе*, 27. Поповић, *Рас*, 138, указао је на покретни археолошки материјал са Градине на подручју Подграђа, на основу кога је утврђен живот у IX и X веку. Такође, I. Cremonšnik, *Nalazi prvih rano slovenskih naselja u Bosni i Hercegovini*, 94, пружа занимљиве податке, добијене на основу археолошких налаза, да су Словени насељени на локалитету Мушићи, близу Вишеграда, живели у колибама укопану у земљу са пвосливним кровом. Занимљиво је да су надземне настамбе нађене на шуту римских зграда. Ту је пронађена и керамика рађена на витлу, што може да укаже на дуж трајање овог насеља. Што се тиче временског почетка његовог постојања, Чремошник је препоставила да је у питању друга половина VI века, на основу сличности ту пронађене керамике са оном из средње Европе која је такође приписана Словенима. Међутим, сличности у изради керамике или њеном облику нису довољно поуздан показатељ времена трајања овог насеља. Наиме, Словени из Мушића, могли су дуж време по насељавању да задрже свој начин израде керамике, поготовто што није могло да буде пресудних страних утицаја који би то могли да измене. Стога, предлажемо да се ово словенско насеље постави у временске оквире VII века или нешто доцније.

361 у Србији постоји мноштво топонима типа Градина, Градиште, Градац или Град. Уколико се изузму градови за које се поуздано зна да су из раздобља средњовековне српске државе (нпр. Маглич, Брвеник, Ждрело) постоји најмање 70 локалитета под овим именима и то само на подручју: Врањске Пчиње, Млаве, Левача, околине Београда, Ибра, Колубаре и Подгорине, Драгачева, Груже, Лепенице, Јасенице,

закључка да је 9 античких и рановизантијских а да су само два имала јаку средњовековну етапу - Градина на Пазаришту и Градина у Постоњу.

Питање које се намеће јесте ближе одређење појмова град, градина, градац и градиште.³⁶² Шта све град може да буде? Према нашем размишљању град пре свега може бити насеље опасно зидинама где поред војне посаде постоји и становништво, цивилна управа, занатство и трговина. С друге стране, град у раном средњем веку, као појам коришћен од савременика у њиховим списима, мора се посматрати у правом значењу које је имао у датом раздобљу. Доцније, у тзв. пуном средњем веку, град ће подразумевати пре свега одређени друштвени положај, оличен у повластицама, који ће његово становништво раздвајати од сеоског. У питању су дакле повластице које ће градско становништво оштро одвајати од околног сеоског живља. Међутим, говорити о некаквим повластицама градова у унутрашњости Балканског полуострва у раном средњем веку, није никако могуће. Византијски писци под појмом града имају пре свега у виду заштићено место у коме је поред војне посаде постојало и становништво.³⁶³

Према археолошким истраживањима Градине на Пазаришту, може се

Бање, Тиквеша и Рајца, Ужичке Црне Горе, Тимока, Златибора, Неготина. На истом овом подручју постоји најмање још толико топонима типа: Латински, Грчки, Римски или Мађарски град. У укупан збир ових градова (око 140) нису ушли они локалитети за које народ каже да су из турског или аустријског времена (без обзира да ли су заиста хронолошки опредељени у тај или ранији период).

362 На основу расположивог изворног материјала не може се рећи поуздано шта означавају поједини појмови или шта су у појединим хронолошким раздобљима значили. Још је Ф. Миклошић покушао да словенске изразе који у основи имају град - преведе са одговарајућим речима у латинском или грчком језику. Тако је Градежт=8ере8; Градина=8огШ8; Градиште=са8рат; Град=иг8; Град"БЦ"в=оплаит; Гражданин"в=ст8; упор. F. Miklosich, *Lexicon linguae Slovenicae veteris dialecti*, Vindobonae 1850, 33.

363 Уобичајени позноантички град VI века састојао се од утврђеног центра, често са одвојеним акропољем, који је заузимао мањи део бившег урбаног подручја. Зидине су преправљане материјалом од разрушених грађевина а трасе претходних улица су занемариване. Манастири и гробља, раније страни урбаним подручјима, сада су у оквиру зидина. Куће су мале и слабог квалитета градње. Систем аквадукта се напушта па се граде цистерне; упор. *ODB I*, 465-466. Што се тиче Илирика, изузев Солуна који се може назвати градом, остали балкански градови изгубили су своју суштину или се аграризовали. Поновни процват балканских градова пада тек у крај XI и почетак XII века; упор. А. П. Каждан, *Византијские города в VII-XI вв*, Советскан археологии 21 (1954) 181. У средњем веку појам града не означава, као у Антици, привредно развијено средиште са бројним становништвом, већ се односи на утврђено место, првенствено у жупи, где се налази седиште војне и управне власти те области; упор. Г. Шкриванић, *Градови и утврђења у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Војноисторијски гласник 2 (1969) 111.

Могли бисмо тако закључити да се у средњем веку све што се градило као заштита, заједно са местом које је штитило, звало град; упор. А. Дероко, *Средњовековни градови Србије, Црне Горе и Македоније*, Београд 1959, 17.

рећи да се прве словенске куће у брдским утврђењима могу ставити у IX и X век.³⁶⁴ Уколико је временско одређење овог словенског насеља у склопу утврђења барем приближно тачна, она се у потпуности поклапа са наводима Порфирогенита о градовима у Србији у првој половини X века. Порфирогенит каже да су у покрштеној Србији насељени градови Дестиник (то Δεστινίχον) Чернавуск (Τζερναβουσιχὴν) Међуречје (то Μεγυρέτους) Дреснеик (то Δρεσνεηκ) Лесник (то Λεσνηκ) и Салинес (= дан. Тузла). Рекли смо већ да појам град схватамо као насеље опасно зидинама, дакле у оном правом значењу који би у грчком језику имао одговарајући израз у полису.³⁶⁵ Међутим, Порфирогенит овде каже ἰάστρα οἰχοῦμενα, што би у дословном преводу значило "насељене тврђаве".³⁶⁶ У сваком случају овај Порфирогенитов податак управо се уклапа у археолошку слику утврђења X века на простору Рашке области. Он само потврђује нашу претпоставку да су Словени већ од IX века отпочели учесталије користе утврђена места, насељавају их и оспособљавају за војну улогу.

Када се ова промена одиграла и шта ју је подстакло? Судећи према Порфирогениту мир је на Балканском полуострву владао у дугом раздобљу од насељавања Срба до доласка Бугара 680. године. Сама појава Бугара није непосредно погодила област утицаја српских архоната, пошто ће Бугари, све до почетка VIII века, решавати сопствено питање опстанка на запоседнутим просторима. Међутим, од Властимирове владавине, када долази до првог бугарско-српског рата, мирно раздобље за Србе бива прекинуто. Упади бугарских војски у Србију и трогодишње ратовање 848/851. године, морали су се одразити и на промене у животу Словена у Србији. Утврђена места, до тада у рушевинама, поново стичу своју стару улогу, рефугијума и опторне војне тачке.

Дакле, можда у склопу бугарско-српских ратова у првој половини IX века, а потом и бројних немира у самој Србији изазваним проласком војски разних узурпатора, штићеника било Византије или Бугарске, можемо

364 м. Поповић, *Рас-каснoантичко и средњовековно утврђење II*, Новопазарски зборник 1- (1986) 227; исти, *Подграђе града Раса*, Саопштења Републичког завода за заштиту сломеника културе 19 (1987) 159.

365 под појмом "полис" (πόλις) подразумевамо пре свега структуру овог насеља а не његов обим. Према величини, само су Константинопољ, Александрија у Египту и Антиохија у Сирији, сматрани за праве полисе. У суштини полиса је било много више. До VI века на Истоку је било преко 900 различитих полиса по величини и броју становника; упор. *ODE I*, 464. У основи, Јустинијана Прима, иако малог обима, са једва 5 000 или 6 000 житеља, била је по својој структури полис.

366 Пошто је утврда постала главно спољно обележје града, појам кастрон почео је да се односи на град као целину. У изворном значењу кастрон означава утврђено насеље, обично при врху брда, различито од доњег града или емпориона; упор. *ODB II*, 1112.

посматрати ток насељавања напуштених тврђава, њихових поправки и оспособљавања за војну улогу. Такође, ово образложење потребе за обнављањем утврђења и њиховог поновног насељавања у Србији, доводи посредно и до делимичног разрешења питања географског положаја ових градова.³⁶⁷

За Дестиник Ф. Шишић је претпоставио да је реч о Сјеници.³⁶⁸ Чшш се да је поузданије мишљење П. Скока,³⁶⁹ који претпоставља да је у питању село Дрсник, југоисточно од Пећи. Јер, заиста, будући да је Клонимир приликом упада из Бугарске заузео Дестиник, изгледа врло могуће да се тај град налазио у близини бугарско-српске границе, што Сјеница свакако није (иако по свој прилици није била ни много далеко од границе). Чернавуск је Ф. Шишић посматрао као словенски Црни врх.³⁷⁰ У филолошком смислу ово схватање има оправдања, али не допушта готово никакву претпоставку за тачније одређивање положаја овог места. Међуречје по свом словенском значењу означава место на саставу две реке, а будући да оваквих подручја у Србији има у приличном броју град је тешко означити на карти.³⁷¹ Дреснеик је Ф. Шишић поистоветио са Бресником, што је средњовековни назив за Пљевље, баш као и К. Јиречек,³⁷² док је Ст. Новаковић претпоставио да је у питању Дрежник у ужичком крају.³⁷³ Лесник је П. Шафарик тражио у Љешници на Дрини³⁷⁴ док је Ф. Рачки мислио да је реч о Леснику у

³⁶⁷ Претпостављено је већ да су градови били седишта области којима су управљали кнежеви или жупани; видети: *Историја* 1, 163 (С. Ђирковић).

³⁶⁸ Šišić, *Povijest*, 459; упор. Јиречек, *Историја* 1, 67, такође сматра да је град лежао у сјеничком или пријепољском крају; такође, С. Ђирковић, "Насељени градови" *Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, ЗРВИ 37 (1998) 29 (у даљем тексту: Ђирковић, *Насељени градови*). У *ВИНЈП*, 58, нап. 196, Ферјанчић, даје сасвим исправан закључак да се град налазио негде близу бугарске границе будући да је Клонимир 897/8. године, приликом покушаја узурпације власти, продро са војском из Бугарске и заузео Дестиник.

³⁶⁹ P. Skok, *Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogennetos*, Zeitschrift für Ortsnamenforschung 4 (1928) 234 нап. 1 (у даљем тексту: Skok, *Ortsnamenstudien*).

³⁷⁰ Šišić, *Povijest*, 459; Ферјанчић, *ВИНЈП*, 58, нап. 197, наводи Јиречеково мишљење да је реч о жупи манастира Милешева која сеу XIII веку назива Црна стена; упор. и, Ђирковић, *Насељени градови*, 30.

³⁷¹ К. Јиречек, *Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Сарајево 1951, 55 (у даљем тексту: Јиречек, *Друмови*) сматрао је да је то место на саставу Таре и Пиве испод тврђаве Сокола, или под Самобором код Горажда; упор. Šišić, *Povijest*, 459; Skok, *Ortsnamenstudien*, 233; Ђирковић, *Насељени градови*, 29. Ст. Новаковић, *Српске области X и XII века*, ГСУД 48 (1880) 140-143 (у даљем тексту: Новаковић, *Области*) размишљао је о Међуречју негде у ужичком крају на споју Мораве и Ђетине.

³⁷² Šišić, *Povijest*, 459; Јиречек, *Друмови*, 56; упор. и, Ђирковић, *Насељени градови*, 30.

³⁷³ Новаковић, *Области*, 142.

³⁷⁴ Schafarik, *Alterthümer II*, 261; упор. *ВИШП*, 58, нап. 200.

близини Призрена.³⁷⁵ Шафариковом мишљењу придружује се и К. Лиречек,³⁷⁶ док Ст. Новаковић Лесник налази у Љешници код Видојевице.³⁷⁷ У новије време С. Ђирковић је упозорио да се о евентуалној убијацији града Лесник не може ништа рећи и да би он могао, судећи по његовом апелативу изведеном од речи *лес* (= шума) бити у било ком крају земље.³⁷⁸

Више је него јасно из овог кратког прегледа покушаја поближег географског одређења најраније споменутих српских "градова" да је пре реч о претпоставкама него о поузданим решењима која су, штавише, у највећем броју случајева у потпуној супротности. Ми наравно не располажемо новим материјалом, било писаним било археолошким, који би могао утицати на поузданије одређење положаја ових градова, али можемо покушати да направимо једну општу слику, на основу Порфирогенитових вести, могућег простора где су се налазили српски "градови".

Рекли смо да су ова утврђена насеља могла настати у време погоршања бугарско-српских односа у првој половини IX века.³⁷⁹ Сходно овом може се претпоставити да се највећи број утврђења обнавља у источним областима Србије, дакле према бугарској граници. Дестиник, лоциран југоисточно од Пећи уклапа се у овакву схему. Тако се чини сасвим извесном Новаковићева претпоставка за положај Лесника код Видојевице, Дреснеика у ужичком крају и Међуречја на саставу Мораве и Ђетине. Насупрот, углавном усамљеном Новаковићевом становишту, стоје мишљења Ф. Шишића, П. Шафарика, П. Скока и К. Лиречека, која су опет међусобно углавном сагласна. Општа слика коју добијамо поређењем ове две групе закључака је следећа. Према Ст. Новаковићу најранији српски градови налазе се у источном делу државе углавном дуж тока Ибра, док према већини осталих истраживача ови градови се налазе у западнијим деловима Србије, са изузетком Дестиника који је на југоистоку, а који Новаковић опет ставља у област Дежева.

Новаковићеве претпоставке имају више него извесно оправдање.

³⁷⁵ F. Rački, *Documenta. historiae Croatiae penodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877, 415; Новаковић, *Области*, 139.

³⁷⁶ Лиречек, *Друмове*, 56.

³⁷⁷ Новаковић, *Области*, 139 и даље.

³⁷⁸ Ђирковић, *Насељени градови*, 30.

³⁷⁹ Питање је заправо далеко сложеније. Наиме, ако је ратна опасност условила да дође до обнављања и насељавања касноантичких утврда, онда је то за последицу могло имати и одређене промене у словенском друштву. Насељавањем у градовима становништво је осим пољопривреде било упућено и на развијање занатских занимања. С друге стране постоји могућност да је развијање занатских занимања довело до насељавања у градове. У одређеном смислу проблем је софистички - шта је старије?

Наиме, постојање српских градова на источним границама, указује и на правац одакле је могла да прети стална опасност по земљу, а како на основу бележака Порфирогенита знамо да је Србији, у IX и X веку, ова опасност долазила управо са истока, од Бугара, то се извеснијим чини и положај ових градова негде према источним границама ондашње Србије. У исто време постојање градова на источној граници не мора да значи да је и политичко средиште државе на тој страни. Управо, то говори о правцу одакле је долазила војна опасност. Отуда је сасвим јасна појачана делатност српских архоната на изградњи и поправци утврђења према источним међама земље.

Порфирогениново излагање у вези сукоба унутар српског владалачког рода указује на могуће померање средишта српских земаља према западу. Петар Гојниковић, пошто је Мутимир протерао своју браћу у Бугарску, бежи у Хрватску; Прибислав, Бран и Стефан, који су поражени од Петра, уточиште такође траже у Хрватској; Захарија, у страху пред бугарском војском са којом је долазио и Часлав као претендент на власт у Србији, такође се склања у Хрватску. Ово учестало склањање српских архоната, најчешће пред бугарском опасношћу, у Хрватску, чини се да недвосмислено говоре да су седишта ових владара била ипак удаљена од источних граница земље. На тај начин, сасвим могуће изгледа да средиште српске државе треба тражити пре у долинама Пиве и Таре, него у долини Ибра. Очигледно је Хрватска географски била ближа седиштима српских архоната, него што су то били византијски градови јужно и југоисточно од Србије. С друге стране, када је византијски стратег Драча, Лав Равдух, посетио Петра Гојниковића, то се догодило у области Неретљана, што може значити и да је седиште овог архонта такође било негде у западним деловима Србије. Тако допиремо до суштине проблема. Јесу ли српски "градови" уопште настали као последица бугарских упада, или су се развијали и настали постепеним насељавањима у опустеле позноантичке градове и утврђења што је било праћено распадањем старог друштвеног племенског уређења и настајањем праве средњовековне државе?

Две наизглед непомирљиве претпоставке можда се ипак могу разумети у заједничком склопу. С једне стране могуће је да су Срби пред бугарском опасношћу предузели мере заштите источних граница, баш као што су и Бугари и Византинци предузимали сличне мере од Девелта до Макроливаде, док су с друге стране владари управљали земљом из западних, мање приступачних земаља. У том случају склонији смо да више поверења поклонимо Новаковићевом размишљању о положају српских градова и сместимо их у уском појасу дуж бугарско-српске границе по линији север-југ. Уједно, на тај начин добијамо и могућу границу између Србије и Бугарске

обележену са ових пет познатих градова. Такође, пет поменутих градова у Србији, не налазимо у доцнијим византијским или неким другим изворима током средњег века. Већ повеље Василија II Охридској архиепископији не бележе Порфирогенитове градове.³⁸⁰ То, чини се, може значити да заиста нису у питању градови, већ тврђаве довољно простране да могу да приме избеглице из угрожених граничних подручја, са превасходном наменом да обезбеде области дуж српско-бугарске границе. Будући да је Србија током Самуилове владавине потчињена Бугарима, овај ланац утврда дуж бивше границе постао је непотребан, па самим тим запуштен, и на крају потпуно напуштен.

Није на одмет уколико покушамо да упоредимо развој градова на западу, у раном средњем веку, са развојем урбаних целина у Србији X века. Уколико оставимо по страни устаљено мишљење о особеностима феудалног система у Византији и његовој каснијој појави него у западној Европи, а самим тим и закаснело испољавање овог уређења код Срба или Бугара, већ се усредсредимо на особености у којима се то друштвено уређење појавило, можемо доћи до занимљивих претпоставки.

Наиме, германска племена која су се настанила на подручјима која су некада улазила у састав Западног римског царства, затекла су битно различито ситуацију него Словени на Полуострву.

380 Повеље Василија II, од којих је друга датирана у мај 1020. године, међу епископским градовима помињу Београд, Браничено, Ниш, Рас и Призрен. Видети: Н. Geizer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, BZ 2 (1893) 43,45. У оквиру поменутих епископија забележени су следећи градови. У * Нишкој: Νίσον, Μόχρον, Τόπλιτζαν, Σφελίγορον, Κόμπλον; у Браничевској: Βρανίτζαν, Μοροβίσκον, Σγεντέρομον, Γρόντσον, Διβίσισκον, Ἰστααγλαγγαν, Βροδαρίσκον; у Београдској: Βελεγράδα, Граδέτσην, Ὀμτζον, Γλαβεντίνον, Ἀσπρην Εκκλησίαν; у Призренској: Призδρίана, Χόσον, Λεασκόθμτζον, Βράτον; у Рашкој: Ράσον. Упор. Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас СКА 76 (1908) 33, 36, 42, 48, 56 (у даљем тексту: Новаковић, *Охридска архиепископија*). Од свих побројаних епископија у оновремену Србију улазила је само Рашка епископија, а у њој, како видимо, нема ниједног од већих места. Да је у Србији заиста било шест градова, морао би бар један од њих бити седиште епископа иликаког знатнијег црквеног лица, па би самим тим нашао места у списку који доноси повеља Василија II. Међутим, то није случај, па сходно томе само потврђује наше претходно изнето мишљење да се појам *κάστρος οἰκούμενα* (*DAH*, 32.149) не може схватити као "насељени градови" или "кастра" у тадањем значењу овог појма - град, већ да су упитању "тврђаве уточишта". Да је Порфирогенитов израз за град - кастрон, не би се могло довести под сумњу. Сасвим је сигурно да он под кастрада мисли на градове - у оном смислу каквом их су у његово доба схватали. Дobar пример доследног коришћења овог појма налазимо у 27. глави *DAL* Наиме, Порфирогенит овде набраја градове који се налазе у суседству Венеције, било на острвима, источно од града, било у унутрашњости италијанског копна. Све ове градове Порфирогенит без изузетка назива кастрада. Међутим, при крају поглавља, пошто је навео све градове, вели Порфирогенит да треба знати како тамо има и трговачких насеља (*εμπορία*) и утврда (*καστέλλια*); видети: *DAII*, 27.82-96.

Прво, Остроготи, Визиготи, Бургунди, Франци и Вандали, населили су се на простору Западног римског царства у броју који је био знатно испод домаћег становништва. Он јесу политички завладали одређеним областима, али су увек остали мањина.

Друго, римско наслеђе код Германа било је веома снажно, а испољило се у издавању закона, нпр. *Lex romana* код Визигота. Такође, у привредним питањима, Германи су се ослонили на римску баштину. Тежили да очувају новчану трговину и велике поседе. С друге стране, Римљани су сачували свој виши слој, сенаторе и племиће, који су наставили да живе у градовима.

Треће, Германи су ступили у земље Западног римског царства као већ покрштени.

Све ове предуслове, који су суштински за настанак и развој раносредњовековне државе, Срби нису имали. Они су затекли мање или више ненастањену земљу, са изузетком малих приобалних градова дуж далматинске обале и местимичних група староседелаца у планинским пределима, разрушен управни систем, сломљену црквену организацију, уништене градове, угасле занатске центре, замрлу привреду и трговину. Штавише, хришћанство им је било потпуно страно, а владарска идеологија која је из њега следила, тако важна за настанак западних варварских краљевстава, остала им је за дуго време непозната.³⁸¹

Градска средишта на западу, током раног средњег века, претрпели су велике промене, које су биле тако снажне да многи од градова нису успели да изађу из тог раздобља, већ су се просто угасили.³⁸² Неки градови су променили положај, неки су се смањили, док су други потпуно престали да живе. Међутим, иако су изгубили на величини и значају какав су имали у доба Антике, градови у франачко и лангобардско време остали су седишта политичког, судског и управног живота, поставши, истовремено, и седишта гасталда или дучеса.

Важна особеност градског живота на западу била је у томе што су стари *civitates*, посебно у Италији, постали епископска седишта. Подлога овоме била је у малој површини дијецеза па је њима било лако управљати из једног места. С друге стране, становници дијецезе су лако препознавали свој епископски град као природно средиште читаве области. Северно од Алпа дијецезе су биле исувише велике да би послужиле као ослонац за развој

³⁸¹ Уопштену слику друштва западне Европе, у време образовања варварских краљевина, пружа: Е. Ennen, *The Medieval Town*, Amsterdam 1979, 18-21 (у даљем тексту: Ennen, *Town*).

³⁸² Е. Sestan, *La città comunale italiana. dei secoli XI-XIII nuove sue note caratteristiche rispetto al movimento comunale europeo*, *Miscellanea historiae ecclesiasticae*, XIe congrès international des sciences historiques, Stockholm 1960, духовито је закључио да је јужна Италија, према броју напуштених позноантичких градова "...real cemetery of cities".

града-државе, као што је био случај у средњој и северној Италији. У Франачкој држави, нова насеља урбаног типа, или бар не-аграрна по карактеру, били су углавном емпорији дуж обале, кастели или тргови, који су у себи носили зачетке градског живота.

Међутим, појам *град* у раном средњем веку, како смо већ раније напоменули, није једнак истом појму у доба пуног средњег века. Раносредњовековни град нема: 1. Повластице које га издвајају од осталог становништва. 2. Средњу класу. 3. Општинску организацију.³⁸³

Такође, уколико под раносредњовековним градом подразумевамо управно и војно седиште са тврђавом, каролиншко раздобље, на пример, обилије стотинама оваквих "градова". Најбоље ће бити ако појам град посматрамо из угла средњовековних писаца који тај израз и користе. У време IX века градско становништво није уживало неке посебне повластице. Оно се разликовало од осталог становништва по томе што је живело груписано, па самим тим реч *civis* (грађанин) којим савремени латински извори називају становника града, била је обичан топографски апелатив.³⁸⁴

Из свега наведеног, следи да српски "градови" X века, не могу бити доведени у везу са градовима западне Европе, посебно не оним у Италији. Међутим, по свој прилици постоји сличност између бургова (*bürg*) у Франачкој и градова у Србији X века. Бургови су настали из потребе за одбраном од Сарацена и Нормана а називани су различитим именима: *castellum*, *oppidum*, *urbs*, *mmicipium*. Бургови у Фландрији, англосаксонској Енглеској и дуж Елбе, имају много сличности. По правилу су били малог обима, обично кружне основе, са кулом у средишту као упориштем последње одбране. Ту је била смештена стална посада, а околно становништво се у бург склањало приликом непријатељских упада. Оно што је занимљиво је то да бургови никада нису показали ни најмање особине града.³⁸⁵ Можда најбољи пример пружа велика франачка тврђава Бираберг (*Büraberg*), близу Фрицлара (*Fritzlar*), која је према археолошким

³⁸³ Упор. Н. Pirenne, *Medieval Cities, Their Origins and the Revival of Trade*, Princeton 1952, 56 (у даљем тексту: Pirenne, *Cities*).

³⁸⁴ Слично мисли и, R. Н. Hilton, *English and French Towns in Feudal Society*, Cambridge 1995, 6-7, који сасвим тачно увиђа да би боље било, уколико жели да се тачно одреди појам града у средњем веку, запитати се шта није град. Тако Хилтон закључује да питање повластица становништва града мора да се посматра тек као последњи од предуслова који неко место чине градом. Наиме, град, био он велики или мали, био је пре свега место са сталном трговачком делатношћу, а не само недељни трг, где су становници пре свега зависили од сопствене производње и трговине. Тек када су се стекла ова два предуслова, која су такво једно насеље издвојила од сеоских, може се размишљати о посебним повластицама којима су становници градова били обдарени од владара или обласних господара.

истраживањима садржавала у себи стално насеље са мешаним пољопривредно-занатским становништвом. Иако је имала предуслове да се развије у прави град, то се никада није десило. Напротив, око 850. године, Бираберг је напуштен, а Фрицлар је постао прави средњовековни град.³⁸⁶

Трговинска и занатска делатност била је потпуно страна бурговима, док је број житеља ретко прелазио 300 или 400 душа. Стога, од бројних раносредњовековних бургова на простору Франачке, пуни средњи век ниједан није дочекао.³⁸⁷

Тако, по свој прилици ће бити да сличности између српских градова X века ваља тражити у бурговима Франачке државе. Разлози настанка били су им једнаки - одбрана од спољног непријатеља. Када је та опасност минула, у Србији као последица покоравања земље од стране Самуила и доцније Византинаца, они су постали непотребни. Пошто се током свога трајања нису развили у праве градове, судбина им је била одређена да се угасе - што се у Србији и догодило. Истовремено, уколико смо исправно претпоставили разлоге који су довели до настанка најранијих српских "градова", долазимо до непосредног закључка да је у Србији прве половине X века привреда још увек била неразвијена, трговина у повоју, а сами градови налазили се ван устаљених трговачких путева. Штавише, овакво тумачење, које не претпоставља постојања епископских градова у Србији X века, допушта сасвим извесну могућност да и црквена организација у "крштеној" Србији, још увек није била успостављена, иако је од покрштавања спроведеног у доба Михаила III или Василија I, прошло безмало читаво столеће.

Словенска имена ових насеља, односно насељених утврђења, указују на непостојање етничког континуитета на тим просторима. Уколико су ови градови и били заправо обновљени позноантички кастели, ромејско становништво у њима одавно је престало да живи, а њихова грчка имена су заборављена. С друге стране тешко је поверовати да су Срби сами градили потпуно нова утврђења. Они су за право на развалинама византијских каструма подизали своје прве "градове". Пример Раса речито говори да се у пограничним деловима српске државе задржало ромејско становништво. Стара Арса постала је словенска Раса метатезом ликвидације.³⁸⁸ Ова језичка промена убедљиво сведочи даје новопридошло словенско становништво у овој области дочекало ромејско становништво, односно један његов део, од којег су Словени чули антички назив града и временом, искварен, сачували.

На сличан случај наилазимо и код античког Наиса, где је словенски

³⁸⁶ Упор. Ennen, *Town*, 47.

³⁸⁷ Упор. Pirenne, *Cities*, 73.

³⁸⁸ У *DAI*, 32.53 - наведен је словенски облик Раџа, ТОКОМ излагања приче о размени бугарског велможе, као: "της 'Ράτζης". Упор. Калић, *Наслеђе*, 24.

облик Ниш могао настати посредством албанског језика,³⁸⁹ па би у том случају у околини Ниша, у време досељавања Словена, могло бити ромејског становништва. Топоним у југоисточној Србији, Миџор, Мерџелат, Бучум, и сл. указују на некадашње бројно присуство Румуна на овим просторима, али је хронолошко одређење ових појмова готово немогуће тачно утврдити пошто се први пут јављају тек у турско доба (XV - XVI век).³⁹⁰

Међутим, извесно је да у неким случајевима, у којима сигурно знамо да су Словени затекли староседеоце, имена античких градова бивају потпуно измењена, без обзира што Словени знају за изворни назив града. На пример, Рагуса - Дубровник, или Константинопољ - Цариград, итд. У том случају Сингидунум - Београд и Виминацијум - Браничево, не морају да се посматрају као словенски називи настали услед непостојања непосредног додира између Словена и староседелаца. Лако може бити да Словени имена градовима дају на основну одређених особина земљишта, околине града или посебног изгледа самог града, што је лако уочљиво на примерима Цариграда (царев-град), Београда (бели-град?), Браничево (град-бранилаца), Дубровник (од дубрава-шума).³⁹¹

Посматрањем ових топонима, које бисмо могли назвати "описним" (као на пример Порфиригенитово Међуречје, Лесник, Чернавуск) долазимо до закључка да су Словени и поред познавања старог назива града, могли дати и неко своје име, њима ближе и разумљивије. У том случају енклаве ромејског стноавништва, које смо лоцирали дуж линије Тимок-Осогов-Шара, могле су постојати и у другим деловима Србије.

Осим имена градова, називи река убедљиво сведоче о затицању ромејског становништва: *Danuvius* - Дунав, *Pincst* - Пек, *Timacus* - Тимок,

³⁸⁹ А. Лома, *Језичка прошлост југоисточне Србије у светлу топонимике*, Зборник реферата са научног скупа Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката (Нишка Бања, 17-20. 6.1992) Ниш 1993, 107-136, 109, показао је убедљиво да словенски рефлекс може бити протоалбански али и не мора.

³⁹⁰ Ђ.ТО, НО. Упор. Ивић, *Језик*, 29. Хронолошко одређење несловенских топонима изузетно је значајно у праћењу процеса славизације, али може са лакоћом да доведе истраживача у заблуду. Тако, Skok, *Dolazak*, 42, каже дословце: "*Kao pravilo može se postaviti, da svagdje na Balkanu gdje imade Slavena., imade i Vlaha.*" Ова тврдња је можда и тачна за XV или XVI век, али нема готово никаквих показатеља који би потврдили овакво стање током прва три или четири века словенског боравка на Балканском полуострву. С друге стране, етничка слика се разликовала од подручја до подручја, а на њено стварање утицали су различити чиниоци. П. Скок, у наставку поменутог цитата, наводи и области чија имена указују на некадашње присуство Влаха: Стари Влах око Вишеграда, Влашка у Црној Гори, али изнова, не опредељује у хронолошке оквири настанак ових топонима.

³⁹¹ Примери према, Јиречек, *Историја I*, 81. За Дубровник, међутим, другачије, видети: R. Katičić, *Aedificaverunt ragusium et habitaverunt in eo. Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, 18 (1988) 5-38.

Drinus - Дрина, *Margus* - Морава. Пива, Ибар, Лаб, Млава - такође су пресловенског порекла.³⁹² Задржавање пресловенских хидронима може се пратити од Купе у Хрватској, (*Colapis*), преко Уне (*Oenus*) и Осема (*Asemus*) до Јетра (*Iatrus*) у Бугарској.³⁹³ Посматрање ових латинских хидронима и топонима на ширем простору Полуострва јасно одваја два појаса славизације, односно просторе где се староседелачко становништво у већем или мањем броју одржало. Док је већина старих, латинских назива, у Горњој Мезији, унутрашњости Македоније и данашњој Босни и Херцеговини, нестала, дотле су они сачувани далеко више у приобаљу Далмације, Средоземној Дакији као и у Дарданији.³⁹⁴ Посебно добро су се очували позноантички топоними на простору провинције Превалис, односно данашњој Црној Гори и северној Албанији.

На основу имена неких од најранијих познатих сакралних грађевина, да ли црква или манастира, може се рећи да се уочавају пре латински него грчки утицаји. Такав је случај са именом цркве св. Петра и Павла у Новом Пазару, *sancti Petri de Campo* код Требиња, *sancti Martinm* у Конавлима,³⁹⁵ *sancti Petra de Limo* (додуше из XII века)³⁹⁶ или *civitas sancti Demetrii* одакле се ТОКОМ средњег века развило словенско име Дмитровица и доцније Митровица.³⁹⁷ Остало је забележено да се и данашње Прокупље још у 1395. године звало град св. Прокопија.³⁹⁸ *Procopius* је био хришћански мученик пореклом из Египта а живео је у време Диоклецијана,³⁹⁹ па би се стога могло закључити да је у питању преношење имена града од староседелача, Романа/Ромеја, новонасељеним Словенима. Занимљив је и један натпис нађен на рушевинама цркве Св. Петра у Раповини код Ливна, датиран у IX/X век, "*ferre dignatus est at honorem beati Petri apostoli pro remedio onime sue...*". ^

Док су имена црквених споменика погодна за истраживање ширења хришћанског утицаја, пре свега за одређивање правца продирања, да ли из Рима или Цариграда, па стога не могу бити узимана за разматрање постојања односно непостојања староседелачког живља, дотле имена Митровице и Прокупља заслужују пажњу и упућују на закључак да су

³⁹² *Исгорија* I,131 (П. Ивић).

³⁹³ Упор. Јиречек, *Романи*, 39.

³⁹⁴ *ficro*.

³⁹⁵ Упор. Јиречек, *Историја* I, 98.

³⁹⁶ К. Јиречек, *Хришћански елеменат у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник Константина Јиречека, уред. М. Динић, Београд 1959,1 (у даљем тексту: Јиречек, *Хришћански елеменат*) 487.

³⁹⁷ Јиречек, *Хришћански елеменат*, 465.

³⁹⁸ Упор. Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912,518, "И светдог Прокешд вѣ грддоу..."

³⁹⁹ Јиречек, *Хришћански елеменат*, 486.

400 м. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, IV, Sarajevo 1970, № 259.

управо староседеоци пренели старо име Словенима. С друге стране само распрострање топонима који су изведени из имена светаца, широм Балканског полуострва, пружа веома јасну слику на основу које се смеју изводити и чвршћи закључци. Тако су оваква имена далеко чешћа у Истри, Далмацији и Албанији, него у Србији и Бугарској.⁴⁰¹ Јасно је да су у Истри и Далмацији управо староседеоци ова имена очували и пренели Словенима, док мањи број оваквих топонима у Србији, посредно указује и на мањи број староседелаца који су Словене дочекали.

Од ушћа Тимока преко источних подножја планина дуж српско-бугарске границе до Осогова, па даље до Овчег Поља и јужно од Тетова, налази се један сноп изоглоса који би морао бити стар бар хиљаду година.⁴⁰² Могућно је да су словенске групе продирале дуж два основна правца, преко Паноније и преко данашње Влашке, па тако биле међусобно раздвојене планинским масивом источне Србије. Тако се управо на овом правцу, од Тимока до Тетова, задржало ромејско становништво чије је вишевековно присуство на овим просторима условило стварање језичке пукотине између две словенске групе.^{40.5} У том случају староседелачко становништво се временом одсељавало према североистоку, у данашњу Румунију, док је једним делом пословењено доцнијим ширењем граница српске средњовековне државе. У суштини, претпоставка о постојању једног несловенског народа као физичке препреке између западнојужнословенске и источнојужнословенске групе, прихватамо као сасвим могућу, тим пре што би се источни део рашке области и Ниш нашли у оквиру те зоне раздвајања.⁴⁰⁴

⁴⁰¹ Исто, 468.

⁴⁰² Ивић, *Језик*, 18; такође: P. Ivić, *Balkan Slavic Migrations in the Light of South Slavic Dialectology*, Aspects of the Balkans, ed. H. Birnbaum-S. Vryonis, Paris 1972, 67.

⁴⁰³ Ивић, *Језик*, 24-29. Занимљива су опажања која је изнео, Р. Марић, *Становништво горњомезијског лимеса од римског освојења нашег подунавља до насељавања Словена*, Глас САНУ 250, Одељење друштвених наука 10 (1961) 92 (у даљем тексту: Марић, *Становништво*). Наиме, један од градића који је Јустинијан I обновио у области Ремесијане, звао се Στένης - што је можда чињеница која дозвољава закључак да је и становништво било грчког порекла. Добра паралела је градић Στένος на путу Стоби-Идоменија, где је становништво сасвим поуздано било грчко. Такође, кастел Πέτρης у области града Акве (ист. Србија) упућује на истоветан закључак.

⁴⁰⁴ А. Лома, Неки славистички аспекти српске етногенезе, Зборник Матице српске за славистику, 43 (1993) 111 - указује да је прелаз шћ > шт осим српског и бугарског језика забележен и у румунском, што може бити у вези са некадашњом постојбином Румуна у простору између Срба и Бугара. Још је Мутафчиев, *Историк*, 95, закључио да се полуроманизовано становништво западног дела Балканског полуострва задржало око Кроје, Скадарског језера и делу Црне Горе, и да од њега потичу Албанци. Центре, где су се задржали романизовани Трачани, Мутафчиев види у области Ибра и Лима, данашње југозападне Србије и Херцеговине, а њихове потомке је назвао Власима. Према Мутафчиеву ови Власи су се распростирали дуж

Међутим, постојао је још један разлог више који је могао утицати на успостављање поменутог снопа изоглоса. Одговор би можда могли потражити у српско-бугарској граници, која се, грубо гледана, подудара са правцем простирања овог "појаса" изоглоса.⁴⁰⁵ Бугари су у односу на затечено словенско становништво из VII века, били свакако малобројнији, али су већ одмах по наељавању покорили Седам племена и Северце, која су раселили делом према Аварима а делом према Византији.⁴⁰⁶ Тако су бугарски Словени постали граничари у новонасталој бугарској држави. Сардика, коју су Византинци држали све до у Крумово доба (пала је тек 809. године) није улазила у састав бугарске државе VII-VIII века, па сходно томе можемо претпоставити да је у подручју између Ниша и Сардике морало бити још неких етничких рOMEјских простора.^{4^7}

Није случајно што су се антички називи градова у Србији, свакако прилагођени словенском изговору, задржали у јужним и источним деловима земље (*Ulpiana* - Липљан, *Naissus* - Ниш, *Ama* - Раџа, *Scupi* - Скопље).⁴⁰⁸ Уколико имамо у виду поменуто изградњу Јустинијана I у VI веку, можемо доћи до одређених закључака.

Наиме, истакли смо већ претпоставку да је тежиште градитељских напора било у северном Илирику а посебно су изражајни били управо на потесу Наис - Сардика - Јустинијана Секунда, па би сходно томе и рOMEјско становништво у тим областима било далеко бројније од оног у Мезији, односно ужој Србији, са далеко већим изгледима да опстане све до доласка Словена и доцније Срба.⁴⁰⁹ У том смислу дуж осе Тимок - Осогов - Шара

Мораве и Тимока све до Трансилванских Карпата. У основи се можемо сложити са мишљењем Мутафчиева, уз ограду, да центри окупљања романизованог живља свакако нису могли бити око Лима и Ибра, већ североисточно у правцу Раса, Ниша и источно од Мораве.

⁴⁰⁵ Ивић, *Језик*, 23. Ивић сматра да бугарско-српска граница није могла имати утицаја на формирање овог снопа изоглоса, будући да су се границе често мењале. Поред овог разлога наводи још један, да је бугарско-српска граница увек пролазила западније од северне половине ове линије. Међутим, на том простору од најдаљег источног простирања изоглоса па до западне бугарске, односно источне српске границе, налазило се рOMEјско становништво, колико знамо око Ниша, које је својим присуством спречило приснији контакт између две јужнословенске групе. У том случају постојање западнојужнословенских изоглоса на најзападнијим бугарским територијама, било би показатељ додира између староседелца и Словена, односно Срба.

⁴⁰⁶ *Theoph.* 359.7-17; *ВИНЛ*, 225.

⁴⁰⁷ Јиречек, *Романи*, 40, таксфе је веровао у постојање староседелца у планинама између Софије и Ниша.

⁴⁰⁸ Јиречек, *Романи*, 39, али без објашњења због чега баш на овом простору.

⁴⁰⁹ Иако су утврђења која је Јустинијан I подизао или обнављао, могла имати искључиво војну намену и у њима није било становништва, управо је њихово присуство пружало сигурност становницима околних градова и села. У том смислу је повећана градитељска делатност у поменутој области имала утицаја на пружање

средином VII века ромејски живаљ је још увек постојао,⁴¹⁰ док је у Порфирогенитовој Србији, Травунији, Захумљу, Конавлима и Босни, он готово потпуно ишчезао - што и сам Порфирогенит каже.⁴¹¹

Збуњујућа је чињеница да речи из румунског и албанског језика, које се односе на земљорадњу, нису ушле у словенски\српски језик, већ напротив, ове речи су у мађарски, румунски и албански језик, ушле из словенског.⁴¹² У суштини, знајући да су Словени били пре свега земљорадници, не би можда било места за чуђење оваквом развоју, међутим, истакли смо већ закључак да је дуж источне границе српског простора постојало ромејско становништво. Ако су Словени били земљорадници сумњамо да је начин њихове земљорадње био напреднији од оног код затеченог становништва, па стога и наше питање како је могуће да су се речи из области пољопривреде из словенског језика нашле у ромејском говорном подручју. Чини се да једини одговор може бити у начину живота ромејског становништва VII века. Те усамљене и широм планинских масива распршене заједнице, одвојене македонским Словенима од остатка европског дела Царства, груписане у близини некадањих већих градских средишта, попут Наиса или Арсе, у привредном смислу су морале опстајати пре свега путем сточарства.⁴¹³

Тако је ромејско становништво од земљорадничког, какво је највероватније било током дугог трајања власти Римског царства на овим просторима, постало сточарско, док су Словени, запосевши долине, наставили са старим земљорадничким навикама. Појава словенских пољопривредних израза у румунском и албанском језику може посведочити о доцнијем спуштању ових потомака Ромеја у пределе погодније за земљорадњу где су и могли преузети словенске речи за пољске радове. Међутим, чини се да је немогуће рећи када се ова миграција одвијала. С друге стране веће сигурности житељима, што је могло довести и до задржавања избеглица из Мезије у, на пример, Дарданији, па самим тим и повећања броја становника те провинције.

⁴¹⁰ Упор. Ивић, *Језик*, 30.

⁴¹¹ *ДАП*, 32.21-25; *ВИНЈП*, 49.

⁴¹² Ивић, *Језик*, 10 - наводи примере из домена пољопривредне терминологије словенског порекла у језицима суседних народа. Исти: *Историја I*, 127-132; упор. Skok, *Dolazak*, 60, који је одавно закључио да је, највећим делом, пољопривредна терминологија румунског и албанског језика управо словенског порекла.

О утицајима словенског на грчки језик и обратно видети: И. Поповић, *Два проблема грчко-словенске гласовне супституције*, ЗРВИ 4 (1956) 53-61.

⁴¹³ В. Поповић, *Албанија у касној антици*. Илири и Албанци, уредио М. Гарашанин, Београд 1988, 242, изнео је занимљиво опажање на основу имена биљака. На пример према албанском језику, може се закључити да су се Арбанаси и Словени граничили на надморској висини између 600 и 900 метара. Другим речима, привредна делатност била им је условљена и подручјем становања. Чисто албански изрази односе се на биље из вишег алпског појаса као и на млечне производе.

то би значило да се део ромејског становништва трајно задржао на просторима Балканског полуострва чврсто поседнутим од Словена, али не у броју који би могао дауспори или заустави ток славизације.⁴¹⁴

Посматрана у целини, етничка слика становништва Србије у VII веку изгледа, на основу свега напред изреченог, веома шаролико. Подручје у сливу Западне Мораве, Ибра, Пиве, Таре те горњег и средњег тока Дрине, била су изгледа веома рано потпуно славизирана, готово без заосталог ромејског становништва. У данашњој источној и југоисточној Србији, укључујући Косово и Метохију, у доба VII - X века, задржало се староседелачко становништво груписано претежно по планинским пределима, које се временом или одсељавало или спуштало у долине настањене Словенима, где се највећим делом славизирало. Такође, словенска имена код Влаха, иоказатељ су славизације која се одигравала и по катунима, дакле брдским пределима. Остаје само отворено питање - када? Славизирани Власи, који су се спустили у плодније пределе, наставили су да живе близу Словена, што показују имена неких насел^а, на пример: Врбет, Брезет, Јелет, Липет, где је суфикс *-et (nar. eturn)* придодат на словенску основу.⁴¹⁵ Најисточнија тачка простирања влашких топонима, згуснутих на простору горњег слива Западне Мораве, јесте Камиџор, који се налази на ушћу Ибра.⁴¹⁶ Међутим, тешко је поставити у хронолошке оквири настанак ових имена.

Подручја северне Србије, све до Саве и Дунава, укључујући и доњи ток Дрине, остала су почетком VII века, можда, извесно време, још увек под аварском влашћу.⁴¹⁷ Међутим, иако је подручје северне Србије током VII - IX века било изван граница првобитне српске државе, словенски живаљ је и овде свакако постојао. Почетком IX века на простору Тимока живи племе Тимочана које чак одржава везе, путем посланстава, са франачким двором.⁴¹⁸

⁴¹⁴ Пасивност крајева где су се староседеоци задржали, није дозвољавала већу концентрацију становника. Тако су се они могли расељавати и спуштати према долинама где су Словени живели током дугог и равномерног процеса, постепено се славизирајући.

⁴¹⁵ Видети: А. Лома, *Из топонимије Србије*, Ономатолошки прилози 6 (1985) 111.

⁴¹⁶ Исто, III.

⁴¹⁷ Упор. Јиречек, *Историја I*, 67.

⁴¹⁸ О словенским племенима на територији данашње северне и источне Србије византијски извори не пружају вести. Међутим, на основу латинских извора позната су имена три словенска племена која бисмо могли сместити у ово подручје: Тимочани, Гудушчани и Ободрити; видети: *Einhardi Armales*, 205.17-25. Како Ајнхард бележи Тимочани, Ободрити и Гудушчани су отказали савез са Бугарима "*.....Erant ihr et aliarum nationum legati Abodritum videlicet ac Bornae, ducis Guduscanorum et Timocianorum, qui nuper a Bulgarorum soci. etate desdverant et ad nostros fin. es se contulerant.*" Тимочани и Гудушчани би могли бити два од седам племена које су Бугари по

Показатељ снажне славизације територије северне Србије у време када тај простор није потпадао под власт српских архоната, јесте и доцније потпуно потискивање бугарског имена код обласног становништва, јер су Бугари, почев од Крумове владавине, овладали данашњом источном и североисточном Србијом све до Београда.⁴¹⁹ Готово двовековна бугарска политичка и војна превласт у северној и источној Србији (од око 810. до 1018. године) готово да није, у антрополошком и етничком смислу, оставила било каквог трага. Овосведочи или о великој бројности словенског живља или да су Бугари тада били славизирани.⁴²⁰

насељавању на Балкан пребацили на границу према Аварима. Ободрити, који су како налазимо у *Einhardi Annales*, 212.33-213.5, изнели жалбе пред Лудвигом Побожним (814-840) против Бугара, такође могли бити једно од седам племена поменутих код Теофана. Међутим, Ободрити или Преденценти, живели су на левој обали Дунава у Дакији, "...*Abodritorum qui vulgo Praedenecenti vocantur, et contermini Bulgaris Daciae ni Danubio adiacentem incolunt...*" за разлику од Тимочана и Гудушчана који су сигурно обитавала на десној обали. Верујемо да су Тимочани живели у доњем току Тимока, а да су Гудушчани, највероватније енигматични Моравци. О Моравцима видети: С. Пириватрић, *Византијска тема Морава и "Моравије" Константина VII Порфирогенита*, ЗРВИ 36 (1997) 188-192. За Словене северно од Саве и Дунава значајан је и познији угарски извор, *Anonymi Bele regis notaru, Gesta Hungarorum*, ed. G. Popa-Lisseanu, Bucuresti 1934. (*Fontes historiae Daco-Romanorum*, fasc. I, Bucuresti 1934) где ће неколико пута помиње обласни господар Глад (само на основу имена можемо претпоставити да је реч о словенском поглавару) на простору између Мориша и Вршца ("*Terram uero, que est affluvio Morus usque ad castrum Vrschia. preoccupauisset quidam dux nomine Glad...*" *Anon.* 34); затим *Anon.* 57, где Глад влада облашћу између Мориша и Хорама (Храм?) "...*contra Glad ducem, qui dominium habebat affluvio Morus usque ad castrum Horom...*", дакле ујужном и северном Банату.

С. А. Macartney, *The Medieval Hungarian Historians*, Cambridge 1953, 79, критички је размотрио овај део Анонимовог списка и дошао до закључка да не одсликава стварно стање и да је самим тим већи део приче Анонимова конструкција. Наиме, код Анонима стоји да Глад предводи снаге састављене од Кумана, Бугара и Влаха, па Макартни сматра да је читава прича позајмљена из догађаја који су се одиграли у XII веку: "*The only period at which these ihree nations are ever mentioned regularly in conjunction under the second Bulgari.an Empire.*"

419 Продор српског елемента у долину Велике Мораве, Јиречек, *Војна цеста*, 127, ставља у позни средњи век.

⁴²⁰ После страховитог пораза Нићифора I 811. године, из лобање злосрећног цара пије Крум заједно са словенским архонтима (*Theoph.* 491; *ВИНЈ I*, 236). Доцнији хроничари који ово место дословце преузимају од Теофана, попут Георгија Монаха (*Georgii Monachi chronicon*, ed. C. de Boor, I-II, Lipsiae 1904, I, 775), Симеона Логотета и Кедрена, уместо словенски архонти - кажу бугарски архонти. Познији писац, Јован Зонара, не усваја ни једно ни друго већ интерполира тоџ ὁ λαῖтὸν. Дакле, тројица византијских хроничара који се ослањају на Теофана замењују појам словенски архонти са бугарски архонти. Док Теофан прави тачну разлику између Бугара и Словена, дотле је потреба за тим разликовањем Георгију Монаху, који пише једва три деценије после Теофана, потпуно нејасна. Другим речима, већ за време владавине Михаила III (842-867) ишчезла је етничка разлика између Бугара и Словена, посматрано са тачке гледишта византијских писаца; упор. Л. Томић, *Крум и његови словенски архонти*, *Историски часопис* 2 (1951) 87-90, сматра, на основу свега напред изреченог, да су се средином IX века Словени стопили са Бугарима.

Искористићемо крај овог поглавља да појаснимо етничку припадност Бугара - у којој су мери славизирани и када је тај процес окончан⁴²¹ као и да укажемо на неке могућности о питању славизације Србије у то време.

Славизација Бугара није се одиграла одједанпут или током неколико година. Она је могла да отпочне већ у VIII веку, да би врхунац доживела око средине IX века. Како је отпочела и шта је највише погодновало њеном брзом остваривању, тешко је рећи. Један од битнијих чинилаца могло је да буде постављање обласних словенских поглавара на важнија места у државној управи. Тако Теофан помиње да је цар Константин V (741-775) ухватио у Бугарској 767. године кнеза Севераца, Склабуна, који је по Тракији починио многа зла.⁴²² Како је у ово време Византија била у дуго-трајном рату са Бугарском, сасвим је јасно да је овај словенски кнез био под бугарском контролом где је заузимао прилично високо место у хијерархији војних заповедника.

Ступањем словенског владајућег слоја међу најмоћније бугарске велможе, отворен је простор за убрзану славизацију. Већ за време моћног бугарског хана Крума, појављује се као његов изасланик у Цариграду, извесни Даргамер (Драгомир), да би са царем Михаилом I преговарао о миру.⁴²³ Такође, говорни језик војске, коју су чинили као њен најбројнији део, Словени, морао да је утиче и на Бугаре.

Међутим, свакако најважнији тренутак у славизацији турских Бугара, био је онај када је бугарски хан Борис, одлучио да прими хришћанство.⁴²⁴ В. Златарски је овом догађају, сасвим оправдано, придавао велики значај, разумевши да је овим чином Борис-Михаило ограничио утицај бољара и признао политичка и социјална права Словена у бугарској држави. На тај начин, закључује В. Златарски, Борис је постао господар над бугарским Словенима.⁴²⁵

Пре не бити да се поистовећивање Словена са Бугарима код византијских писаца не односи на етничку припадност, већ да је настала као последица сагледавања носиоца политичке власти - свакако Бугара. Уколико се већ говори о стапању једног народа са другим, онда не пре бити да су се Бугари, као малобројнији, стопили са бројнијим Словенима.

⁴²¹ Ж. Бужарова, *Славхни и прабтлгари в светлината на археологицеските дани*, Археологин 1 (1971) 1-22, сматра да је до знатнијег спајања Словена и Бугара дошло већ почетком IX века, а да је до X века Бугарска по свим обележјима постала словенска држава. Тоупбее, *Constantine*, 359, је мислио да су се Словени и Бугари стопили у један народ у последњим деценијама IX века, а да је од почетка X века Бугарска по својим одликама потпуно словенска држава.

⁴²² *Theoph.* 436.14-161.ВШШ, 232.

⁴²³ *Theoph.* 1,497.16-18; *ВИНЈ*, 237.

⁴²⁴ Златарски, *Истори*, 1/2, 40 - 46; И. Божилов - В. Гнззелев, *Истори* на средновековна БѢлгари

⁴²⁵ Златарски, *Истори*!2, 42; слично, Божилов- Ггозелев, *Истори*, 171-176.

Несумњиво је да је покрштавањем 864. године Бугарска била на путу да превазиђе још увек постојеће етничке баријере међу свим њеним становницима. Тако су турски Бугари, Словени, али и остаци романског/ромејског живља, ако не по језику, онда бар по религијском опредељењу постали коначно једнаки. А када је за време бугарског цара Симеона (893-927) био довршен и превод богослужбених књига на словенски језик, могао је и словенски језик да продре још лакше међу несловенски живаљ.⁴²⁶ Већ од 870. године почело се са стварањем епископија у Бугарској, у којима су тада били постављени грчки свештеници. Доласком Методијевих ученика у Бугарску 885. године - Климента, Наума и Ангелара, када и почиње припрема за увођење словенског језика у црквену службу, стекли су се услови за потпуну промену и словенско свештенство замењује грчко.

О бугарској управи на подручју северне Србије, односно Београда, знамо тек на основу *Житија св. Климента Охридског*, где је Климента, Наума и Ангелара 885/86. године, бугарски управитељ града, боритакан, отпратио своме владару Борису.⁴²⁷ Такође се за немачке посланике каже да су (892. године) Савом стигли до Бугарске.⁴²⁸ Тек доласком Угара 896. године и њиховог насељавања у Панонији, бугарски престиж је био, ако је веровати анонимном хроничару угарског краља Беле, угрожен и борбе су се водиле око Београда. Но, упркос свему Београд је остао под влашћу Бугарске све до смрти цара Петра (927-969) да би за кратко дошао под власт Византије у време Јована Цимискија (969-975) али стварањем Самуилове државе област Београда и сам град изнова су дошли под Бугаре и тек је победнички поход Василија II 1018. године учинио крај бугарској власти у северној и североисточној Србији.⁴²⁹

Овде нећемо да расправљамо о свеукупном устројству бугарске цркве, јер је она највећим делом обухватала пределе данашње Бугарске, средишње и јужне Албаније као и данашње Републике Македоније, док је тек мањим делом укључивала и области данашње Србије.⁴³⁰ Од познатих епархија, Моравска, са седиштем у некадашњем граду Маргуму (средњовековна Морава) била је на простору данашње Србије. На такозваном фотијевском

⁴²⁶ Златарски, *Историја* 1/2, 256-257.

⁴²⁷ *Житие на Климент Охридски*, 47, нап. 32, у: Извори за Българската историн, Софија 1994, 30; упор. *ВИНЈИ* 1, 299. У бугарском издању Климентовог житија, прихваћена је раније уочена примедба да није реч о Боритакану већ о војном команданту са титулом таркана. О војним чиновима у Бугарској видети: И. Венедиков, *Военното и административното устройство на Българии през IX-X век*, Софин 1979, 59.

⁴²⁸ Раќи, *Documenta*, 380; упор. Калић, *Београд*, 32.

⁴²⁹ Упор. Калић, *Београд*, 32-33.

⁴³⁰ Златарски, *Историја* 1/2, 208-214.

сабору у Цариграду 879. године, био је присутан и епископ Мораваца (Μωράβων), Агатон.⁴³¹ Што се тиче епископије у Расу, она је, према једном познијем извору, повељи Василија II из 1020. године, постојала за време бугарског цара Петра (927-969) и Самуила.⁴³² С друге стране Поп Дукљанин оснивање ове епископије приписује српским владарима, тачније Белу, што ипак није податак који би *a priori* требало одбацити.⁴³³ Напоследку, јавља се и 878. године, Сергије, човек словенског порекла, епископ Београда, кога је поставио такође неканонски устоличени епископ Георгије.⁴³⁴ Међутим, извор јасно каже *Sergium eunipcaum*, дакле евнух, што је веома важна чињеница која упућује на његово порекло од Словена из Византије. Наиме, тешко је поверовати да су евнуси постојали у Бугарској у ово време.

Извесно је да је бугарска црква обухватала на подручју данашње Србије њене источне, северне и средишње делове. На том простору, грубо узев, од Тимока до Скопља, већ смо нагласили постојање несловенског становништва које се управо ту задржало у већем броју. Увођење словенског језика у црквену службу одиграло је одређен утицај и на процесе приближавања различитих етничких група - Словена и Романа/Ромеја, али из расположивих и оскудних извора, о ТОМ процесу не може ништа са сигурношћу да се каже. Пре свега, не постоје археолошки посведочени остаци сакралних грађевина на простору северне, источне и средишње Србије, који би могли да се датирају у време IX-X века, а који би тако послужили као доказ о ширењу црквеног устројства бугарске архиепископије. Сама средишта епископија, као што су то били Београд, Морава (доцније Браничево) и Рас, свој црквено-културни утицај свакако нису могла да зраче далеко од тих градова. Без разгранте мреже мањих црквених епархија које су у суштински покретач хришћанизације и ширења словенског језика кроз црквену службу, ни процес славизације није могао да тече овим каналом. Такође, није познато у којој мери је хришћанство у бугарској држави заиста успело да премости етничке ијезичке разлике међу становништвом. Писани словенски споменици јављају се тек касније, од

⁴³¹ J. D. Mansi, *Sacrorutn conciliorum, nova et amplissima collectio*, Graz 1960, XVII, col. 373; упор. Калић, *Београд*, 31.

⁴³² Geizer, *Ungedmckte*, 44.15-17. У овој повељи јасно стоји да је цар Василије II сачувао распоред епископија бугарске цркве онакав какав је он био за време царева Петра и Самуила; упор. Калић, *Београд*, 33, са нап. 28. Истовремено, на основу овог податка не може се закључити да је баш бугарски цар Петар основао ове епископије, а међу њима и епископију у Расу.

⁴³³ Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, посебна издања СКА 67, Београд 1928, 321 (у даљем тексту: Шишић, *Летопис*): "*Romani qui cum rege erant, aedificaverunt ecclesiam in Rassia ad honorem beati Pelri apostoli in loco propinquo Caldanae*".

⁴³⁴ G. Fejer, *Codex diplomanticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Budae 1829, I, 202: "*Sergium eunipcaum, qui cum genere sclavus esset...*"; упор. Калић, *Београд*, 27.

X века, да би постали нешто чешћи у наредном столећу, али и они су били намењени тек малој групи одабраних а не основној маси становништва.

Истраживања некропола у околини Варне, чак осам посебних локалитета, које су датиране од VIII-X века, показују да је хришћански *ritus* при сахрањивању веома слабо био прихватан од становништва те области. Само једна од ових некропола, Девгог 2, чисто је хришћанска, још једна је мешана (паганско-хришћанска) док су остале листом паганске.⁴³⁵ Па ипак, сахрањивања спаљивањем и уповавањем, готово да су равноправно заступљена. Чак и на тој јединој чисто хришћанској некрополи, Девгг 2, вршено је ритуално одсецање стопала покојника која су изношена из гроба.⁴³⁶ На Девни 1, забележено је 13 случајева ритуалног одсецања шака, док су на поједине скелете постављали већи камен.⁴³⁷

Најпре ће бити да покрштавање Бугара као и ширење бугарске цркве, није одиграло посебно важну улогу у процесу славизације у раздобљу IX-XI века. Тек доцније, када се српска држава Немањиха буде ширила и црквено устројавала, може се говорити о утицају словенског богослужбеног језика као једном од битнијих чинилаца славизације. Исто важи и за простор "крштене Србије", свакако за онај његов део који се налазио на простору данашње Србије.

Антрополошки састав становништва Србије VII - X века

У антрополошком погледу не располажемо са бројним скелетним налазима који би омогућили лако и тачно закључивање о славизацији на просторима данашње Србије. Налази који се могу приписати Словенима раног средњег века (VII - X) исувише су оскудни да би допустили извођење закључака ширег опсега или значаја. Словени у раном средњем веку, како се чини, углавном спаљују покојнике, што делом разјашњава одсуство већег броја склетеног материјала. Укопни гробови, тако ретки, истовремено сведоче о постепеном току хришћанизације међу словенским живљем на простору Србије, што уједно на посредан начин говори о спором и релативно касном примању хришћанства, али и о одсуству црквеног устројства чије би

⁴³⁵ Д. И. Димитров, *Погребалниот обред при раннобългарските некрополи в Варненско (VIII-X в.)*, ИАИ 34 (1974) 51-52 (у даљем тексту: Димитров, *Погребалниот обред*).

⁴³⁶ Димитров, *Погребалниот обред*, 72.

⁴³⁷ Димитров, *Погребалниот обред*, 72, 82.

присуство у Србији свакако овај ток убрзало или временски померило столеће или два раније.

За период раног средњег века располажемо налазима са следећих археолошких локалитета: Караташ, Вајуга I, Виминацијум, Ђонај, Песак/Корбово, Војка, Челарево, Суботица/Ада, Врбас. Управо због малог броја налазишта на ужем подручју Србије, одредивши смо се да у антрополошком приступу питању славизације, проширимо област нашег испитивања укључујући налазе са подручја Војводине (Војка, Челарево, Суботица/Ада, Врбас). У оквиру овог рада овај "излет" не ремети општи методолошки приступ, јер смо на сличан начин у овом поглављу расправљали о питању Склавинија узимајући за примере ове области у Македонији и северној Грчкој.

За доба сеобе народа уочљиво је одсуство бројнијих антрополошких налаза, или некропола, што, како изгледа, сведочи о стабилној етничкој слици византијског Илирика у VI и VII веку. Тек спорадични налази Гепида у северној и североисточној Србији, концентрисани искључиво дуж лимеса, потврђују мање миграције преко Дунава. Међутим, ови налази заправо само потврђују веродостојност Прокопијевих вести о Гепидима који су након слома своје државе (568) затражили и добили прибежиште на територији Царства. У сваком случају колонизација Гепида није била трајнијег карактера, нити је могла утицати на локално становништво, будући да Гепиди већ до краја VI века нестају са ових простора.

Гепидску некрополу у Виминацијуму антрополошки је обрадио Ж. Микић. Налазиште садржи 90 скелета, мушких 41, женских 23 и дејчјих 16. Карактеристике мушких лобања су: долихокран, хипсикран, акрокран, хипсикефал, еуриметоп, док су женске карактеристике лобања мезокран, хипсикран, акрокран, хипсикефал, метриометоп.⁴³⁸

Средња висина код мушкараца износи 1722 мм - 1756 мм, док је код жена 1601-1604 мм.

Германском супстрату припадају се и налазиште Вајуга I, на обали Дунава, између Кладова и Милутиновца. Током ископавања 1980, 1981 и 1982. године откривена су 42 скелета. Налази се могу датирати у VI век. Мушких скелета има 19, женских 12 и дејчјих 10. Мушке лобање су у просеку хипербрахикране (87,07), док су женске брахикране (84,79). Просечна висина код мушке популације износила је 1630 мм, а код женске 1520 мм. Претпостављено је да су у питању Германи који су на ове просторе дошли из подручја Алпа.^{4 59}

438 Микић, *Структура*, 82.

439 S. Živanović, *Communication sur les squelettes hurnains de la necropole I et II Vajuga*, Београдске свеске 3, Београд 1984, 231: упор. Микић, *Структура*, 88.

На простору уже Србије постоји још само један локалитет који пружа антрополошки материјал и који се може хронолошки одредити у доба сеобе народа. Реч је о локалитету Караташ - кастел код Кладова. Међутим, са пронађених 19 скелета (4 мушка, 6 женских и 9 неутврђеног пола) услед слабе очуваности, нису узете примарне антрополошке мере, тако да се у антрополошким смислу овде не може много тога рећи.⁴⁴⁰ Извесно је, како је закључио С. Живановић, да је гробницу користила једна породица, јер материјал показује сличне епигенетске особине.⁴⁴¹ Телесна висина, израчуната само за једну индивидуу мушког пола износила је 1570.7 мм,⁴⁴² док је за четири одрасле женске особе просечна висина била 1534,5 мм. Општи закључак који Живановић даје, јесте да је реч о аутохтоном палеоевропском становништву које се делом помешало са медитеранским типом, чији се утицај одражава у малој телесној висини.⁴⁴³ Гробница у Караташу датирана је у IV или V век.

На простору Војводине, искључиво у њеном западном и северозападном делу (Бачка, Срем), располажемо са три групе скелетних налаза са локалитета Суботица/Ада, Челарево и Војка.⁴⁴⁴

Суботица и Ада садрже скелетни материјал из доба сеобе народа. Публиковане су само вештачки деформисане лобање.⁴⁴⁵ Вештачка деформација лобања присутна је и код Германа (напр. Гепиди) али и код Авара. Обичај намерне морфолошке промене на лобањи, било из естетског разлога или као обележје вишег друштвеног положаја, посведочен је код Германа и номадских народа турског порекла, Хуна или Авара. Ово, по свој прилици, указује на додирне тачке, (културне, економске) као и на могуће медпање ове две етничке групе. С друге стране, одсуство овог обичаја код Словена у Србији, како се чини, говори управо супротно - да у VII веку, у време отпочињања славизације на просторима Србије, није било германског или аварског елемента. Авари су заиста могли да контролишу северну Србију у првим деценијама VII века, како је то мислио Јиречек, (в. нап. 417) али њихова владавина над овом територијом могла се спроводити и без њиховог сталног присуства, већ путем подређених им племена. Напослетку, археолошки налази не потврђују бављење Авара на

⁴⁴⁰ С. Живановић, *Остаци људских костура из гробнице у Караташу код Кладова*, Бердапске свеске II, Београд 1984, 15-19; (у даљем тексту: Живановић, *Караташ*); Микић, *Структура*, 81.

⁴⁴¹ Живановић, *Караташ*, 16.

⁴⁴² *Исто*, 16.

⁴⁴³ *Исто*, 18.

⁴⁴⁴ Према: Микић, *Структура*, 16.

⁴⁴⁵ Gy Farkas, *Rezkori (Bodrogkereszturi) antropologial leletek Nosza-Gyöngypart (Jugoszlavia) belőhelyről*. Anthropol. Közl. 17, Budapest 1973; наведено према: Микић, *Структура*, 88.

просторима Србије.⁴⁴⁶

Налазишта Војка и Челарево, међусобно близу, показују сличан скелетни материјал. У Војци се налазила аварска некропола која је садржавала 44 скелета,⁴⁴⁷ док је Челарево некропола у којој су пронађена 284 скелета монголоидног типа.⁴⁴⁸ Одлика налаза из Челарева, без обзира ради ли се о Аварима или Хунима, показује изузетну хомогеност у антрополошком смислу где не налазимо никакве стране утицаје. Међутим, као и у случају Војке ни овде није измерена најмања ширина чела, па стога и ова серија не може бити узета у обзир у анализи праћења процеса брахикранизације.⁴⁴⁹

Скелетни налази из Виминацијума, Вајуге I, Караташа, Суботице/Аде, Војке и Челарева, углавном датирани у V и VI век, у антрополошком смислу указују на шароликост етничке структуре овог простора у периоду сеобе народа. Уочљиве су две етничке групе са тачно издвојеним географским зонама распрострања. Германи дуж лимеса (Виминацијум, Вајуга I, Сингидунум) и Авари/Хуни северно од ове линије у Бачкој и Срему. У питању су дакле два основна супротстављена типа - монголоидни (Војводина) и долихокрани, односно брахикрани у северној Србији дуж јужне обале Дунава. Упадљиво је одсуство словенских налаза што се може схватити на неколико начина. Пре свега, мислимо на просторе северно од Дунава, где би Словени морали бити присутни већ од првих деценија VI века. Према једном тумачењу, словенских скелетних налаза нема јер Словени покојнике спаљују. Према другом, Словене из Јустинијанове епохе морали бисмо тражити знатно северније, у данашњој јужној и средишњој Мађарској, али и североисточно у правцу Ердеља. На послетку, непостојање словенског антрополошког материјала на територији уже Србије доста убедљиво говори у прилог нашој тези, и не само нашој, да Словени у VI веку не нарушавају етничку структуру византијског Илирика.

Друга група налаза којима поклањамо нарочиту пажњу припада раздобљу од IX до X века. У ову групу спадају локалитети Ђонај код Призрена, Песак, седам километара од Корбова на обали Дунава, Винча, те

446 Дуж Саве и Дунава до ушћа Мораве има аварских налазишта, док их даље на исток нема. Видети: Fine, *Balkans*, 29-30.

447 С. Живановић, *Антрополошке карактеристике скелета из аварске некрополе у Војки*, Гласник Антрополошког друштва Југославије 1, Београд 1964. Микић, *Структура*, 90, исправно указује на чињеницу да приликом узимања основних антрополошких мера није узета у обзир мера број 9 (по Мартину), односно најмања ширина чела, тако да ова серија не може бити узета у обзир за анализу процеса брахикранизације.

448 S. Zivanović, *Skeletons of the Mongolian Population from Čelarevo*, Folia Anatomica Jugoslavica 4, Београд 1975.

449 Микић, *Структура*, 90.

Врбас у Војводини (Бачка).

Већ на први поглед јасно је да овако мали број налаза не може дати било какве одлучујуће резултате у проучавању процеса славизације. Међутим, неколико појединости, поготово са локалитета Ђонај, могу помоћи у одређивању неких од њених токова. Такође, датирање налаза са ових локалитета није сасвим поуздано и креће се у распону од IX до XI века.

Године 1978. на локалитету Ђонај, 15 км северозападно од Приштине, откривена је средњовековна некропола. Антрополошки материјал је обрадио и публиковао Ж. Микић.⁴⁵⁰ Скелетни налази, датирани у период IX - XI века, садржали су остатке 21 покојника. Упркос слабе очуваности костију, тако да није добијен довољан број мера за биостатистичке анализе, уочена је једна важна особеност - нису примећене лобање са планоксипиталијом, на основу чега је Ж. Микић закључио да аутохтони динарски тип није присутан у садржају ове серије. Пошто преовладавају мезокране и долихокране лобање, исти аутор је ове налазе приписао ново-придошлом словенском етносу.⁴⁵¹

Из ових неколико података, колико год они били оскудни, ипак се може доћи до одређених важних сазнања о процесу славизације од IX до XI века. Прво, јасно је да словенски живаљ насељава подручје Косова и Метохије наомак јужних граница првобитне српске државе, што је према историјским изворима свакако одавно закључено, али је овде по први пут антрополошки и археолошки доказано. Друго, одсуство аутохтоног динарског супстрата и уједначен тип лобање недвосмислено указују на строгу подељеност између староседелачког и словенског становништва. Треће, пошто у антрополошком смислу ови налази не показују знаке мешања са другим етничким групама, а будући да смо већ изразили наше уверење да се на просторима југоисточне и јркне Србије, морао задржати ромејски живаљ, односно аутохтоно становништво, можемо хронолошки поставити овај локалитет пре у IX или X него у XI век, када ромејско становништво, дотле повучено у брдске пределе отпочиње да се враћа у долине у којима тада живе Словени.⁴⁵²

450 Ž. Mikić, *Medieval Necropolis Donaj Near Prizren and its Anthropological Relation to the Corresponding Neighbouring Series*, Годишњи зборник Медицинског факултета 29/2, Скопље 1983; наведено према: Микић, *Структура*, 100.

451 Микић, *Структура*, 100.

452 G. Pilarić, *Antropološka istraživanja slavenske populacije sa. Baltinih Bara kod Gomjenice*, Glasnik Zemaljskog muzeja 24 (1969) 185-186, закључила је да словенска популација у Балтиним Барама највише одговара, према особинама лобања, оним са раносредњовековних некропола западних Словена, а од јужнословенских оним са локалитета Добрача и Дараж. Заједничка карактеристика им је дуга и велика лобања, дакле доликокефалност. Налази су датирани у период X-XI века. Овде само подвлачимо антрополошку сличност између словенских налаза са Балтиних Бара и Ђонаја.

Локалитет Песак/Корбово, на обали Дунава, на седмом километру пута Корбово - Вајуга⁴⁵³ такође као и Ђонаја садржи скелетне налазе Словена датираних између IX и XI/XII века. У питању су остаци 22 покојника, које је обрадила С. Радосављевић.^{4^4} Скелетни материјал садржи остатке 13 мушкараца, 6 жена и 2 детета, а у једном случају неутврђен пол одрасле особе. На истој некрополи раније су откривена 53 скелета, али нису извршена антрополошка истраживања.^{4^5} Лобање су у просеку долихокране, иако има случајева брахикраних и на граници мезо- и брахикраније. Процентуално гледано индекс је следећи: хипербрахикране 16,66%, долихокране 50%, мезокране 16,66%, брахикефалне 16,66%.⁴⁵⁶ Код две лобање примећена је тежња према планокефиталији, што је први стадијум процеса брахикранизације, која обележава доцнији историјски период.⁴⁵⁷

Оно што је за нас важно јесте да су брахикране лобање, или оне које нагињу брахикранизацији, познијег датума (оквирно XI - XII век) док су долихокране оне старије, вероватно из IX века. Висина мушкараца је у просеку 1699.5 мм, односно варира између 1658 и 1746 мм, док је ово мерење урађено на само једном женском скелету дало вредност од 1554,7 мм.⁴⁵⁸ Опште узев, популација са локалитета Песак/Корбово била је високог раста.

Локалитет Песак/Корбово, баш као и Ђонај указује на долихокраност словенског живља у IX веку. Међутим, за разлику од Ђонаја, у североисточној Србији брахикранизација, током два столећа, напредовала прилично брзо. Уколико одсуство овог процеса у Ђонају видимо као доказ о немешању Словена са аутохтоним становништвом, онда Песак/Корбово указује на антрополошки утицај неке друге етничке групе. Будући да се локација Песа/Корбово поклапа са поменутом језичком раселином између источнојужнословенске и западнојужнословенске језичке групе, може се претпоставити да тампон зона, ромејско становништво, заиста постоји у том

453 N. Radojčić, *Les fouilles du site "Pesak" a Korbovo en 1981*, Ђердапске свеске 3, Београд 1986, 133-136. На основу налаза две наруквице од плетене жице, пронађене у гробу 2, Радосављевић је закључио да се налази могу хронолошки одредити у оквир од XI до XII века; на основу налаза лунуласте наушнице, изван гробних целина, датирање се може померити у IX и X век. Аутор напомиње да средњовековна некропола није укопана у оближњу преисторијску некрополу из бронзаног доба.

^{4^4} S. Radosavljević-Kranić, *Etude anthropologique des ossements trouves sur le site "Pesak"*, Ђердапске свеске 3, Београд 1986, 143-146. (у даљем тексту: Радосављевић, *Песак*).

^{4^5} М. Јанковић, *Две средњовековне некрополе у источној Србији*, *Старинар* 24/25 (1975) 227, нап.3.

⁴⁵⁶ Radosavljević, *Pesak*, 145, сл. IV.

⁴⁵⁷ Исто, 145.

⁴⁵⁸ Исто, 145.

међупростору и да је већ од краја X века ступило у ближе контакте са Словенима, а самим тим се временом и славизирало.

Винча, знаменити локалитет, где су пронађени богати трагови живота још од млађег неолита, истраживана је, мислимо на средњовековну некрополу, још од 1930. године лод руководством знаменитог српског археолога М. Васића. Новија истраживања, која је вршила Г. Вујовић-Марјановић, пружила су више од 1 000 скелета, из преко 700 гробова.^{4^} Антрополошку анализу новијих налаза урадио је Ж. Микић, за шта је искористио скелетне остатке 573 покојника.⁴⁶⁰

Будући да антрополошки налази са овог локалитета потпадају у шире хронолошке границе, излазећи делом из оквира раздобља којим се у овој књизи бавимо, Винчом ћемо се позабавити у наредном поглављу када будемо говорили о славизацији у XI веку. Овде само желимо да напоменемо да средњовековна некропола још увек није у потпуности истражена, и што је занашу тему битно, у питању је најстарији део где бисмо требали да очекујемо словенске скелетне налазе из VIII, IX и X века. Овакво рано датирање изведено је на основу случајних налаза који су пронађени управо на неистраженом делу некрополе (на пример: керамичке посуде за уповавање мртвих, кремен у облику "лире" и сл.).⁴⁶¹

У близини Врбаса у Бачкој, 1965. извршено је ископавање средњовековне некрополе приписане касним Словенима.⁴⁶² Q Живановић, који је вршио антрополошка испитивања на лобањама, закључио је да је 56% лобања мезокраних, 28% брахикраних и 6% хипербрахикраних. У основи, не знамо шта значи термин "касни Словени", да ли је у питању X, XI или XV век? Међутим, будући да се јасно уочава поодмакли процес брахикранизације реч је свакако о раздобљу после XII века.

Скромни антрополошки материјал приписан Словенима, као што смо већ напоменули, не допушта неке закључке ширег значаја, али ипак местимично може да допуни историјске или археолошке податке које смо изнели у ранијим поглављима. Локалитети Ђонај и Песак/Корбово, недвосмислено указују на присуство Словена ван њихових раних државних организација, као што је то на пример Србија. Такође, присуство једног

459 g. Marjanović-Vujović, *Vinča-Beli Breg*, Arheološki pregled 23, Beograd 1982; такође: Г. Марјановић-Вујовић - М. Б. Вујовић, *Винча - старосрпска некропола VIII - XVII века* (у штампи).

⁴⁶⁰ Микић, *Структура*, 90-92.

⁴⁶¹ G. Marjanović-Vujović - M. B. Vujović, *Vinča - starosrpska nekropola VIII - XVII veka* (у штампи).

⁴⁶² Q Живановић, *Резултати антрополошких проучавања скелета из некрополе у Врбасу*, Рад војвођанских музеја 15/17 (1968); Микић, *Структура* 109 - примећује да и ова серија не може бити коришћена за праћење процеса брахикранизације јер није узета лобањска мера бр. 9.

јасног, чисто издвојеног антрополошког типа, такође говори о монолитности и очувању етничког јединства Словена у IX веку. Сходно томе, проистиче закључак о слабом мешању староседелаца са Словенима од VII до X века. Процес брахикранизације, који се може објаснити утицајем неког другог етничког супстрата, управо казује да се спајање две етничке групације догодило после XI века. Такође, овај процес потврђује претходно изнето мишљење даобластисредишњег Балкана, пре свега Србије, нису биле ни издалека потпуно опустеле и да се ромејско становништво, истина у брдским пределима, очувало све до XI века, када долази до његове миграције. Језичке позајмице у румунском и албанском језику, које се односе на пољопривреду, преузете од Словена, показују на промене начина живота дотадашњих сточара и њихове ближе контакте са Словенима. Самим тим, заостало ромејско становништво, упуштајући се у ближе додире са бројнијим Словенима, током XI, XII и XIII века, постепено се славизирало. Историјски, археолошки, антрополошки и лингвистички подаци међусобно допуњују ову слику и не можемо приметити да се они налазе у било каквој супротности.

ДОБА XI ВЕКА - ВРЕМЕ ПОЈАЧАНЕ СЛАВИЗАЦИЈЕ

О изворима

За разлику од раздобља VIII-X века, када су вести византијских писаца о народима који су живели на простору Царства или у непосредној близини, углавном мимоилазиле подручја Србије, доба XI века богатије је писаном заоставштином. Свакако, сличног дела Порфирогенитовом *DAI* нема, не постоји извор који би се могао условно назвати "српском хроником", али разуђеност вести надокнађена је бројношћу писаца и самих дела. Иако о догађањима на подручју Србије готово да и нема наративних сведочанстава, у целини узев, XI век је далеко богатији описима збивања на укупном балканском простору. Од бројних дела византијске историографије насталих у ово доба, овде ћемо навести само оне писце код којих се јавља појам Срби и Србија,⁴⁶³ али ћемо, свакако, узети у обзир и она дела која се баве оним подручјима која ће доцније, у доба успона српске средњовековне државе, ући у њене границе.⁴⁶⁴

Напоменули смо у претходном поглављу да је, можда, једна од последица лоше војне и политичке ситуације Царства било дуже затишје у стварању значајнијих историографских дела. Међутим, XI век, обележен у првој четвртини сјајном владавином Василија II (976-1025) био је век

463 Византијски аутори овог доба користе неколико назива за Србе. Најчешће се служе називима: Далмати и Трибали, а понекад и Хрвати. Тако, на пример, *Ioann. es Skylitzes Synopsis Historiarum*, ed. H.G.Beck, Berolini 1973, 353.64-354.73, каже да је Трибалијом и Србијом владао Владимир; упор. *Византијски извори за историју народа Југославије III*, приредили: Г. Острогорски - Ф. Баришић, Београд 1966, 117 (у даљем тексту: *ВИНЈШ*).

464 у питању су простори данашње југоисточне Србије, Косова и Метохије, као и Републике Македоније.

обнављања византијске моћи како према балканским народима, Србима и Бугарима, тако и према Арабљанима на Истоку. Чак је дугогодишњи застој после смрти Василија II, захваљујући тековинама његове владавине, извесно време могао проћи без знатнијих потреса, све до несретног пораза код Манцикерта 1071. године и коначног продора Турака Селџука у Малу Азију.⁴⁶⁵

Најзначајнији византијски писци овог доба, који пружају вести значајне за питање којим се у овој књизи бавимо, јесу: Јован Скилица, Скиличин Настављач, Михаило Псел, Јован Зонара, Ана Комнина и Теофилакт Охридски.

Јован Скилица, писац *Кратке историје* (Σύνοψις ιστοριών) која, настављајући Теофанову хронику, обухвата период од 811. до 1057. године, најважнији је извор за доба с краја X и прве половине XI века.⁴⁶⁶ Скилица је необично важан јер је за састављање свог дела користио изворе данас изгубљене, попут дела Теодора из Севастеје, Димитрија из Кизика, Јована Лида, која помиње у уводном делу своје *Кратке историје*.

Скилица је драгоцен јер доноси пре свега вести о насељавању варвара по запустелим подручјима Полуострва, подстакнутом и руковођеном од стране Царства, али и вести о устанку Петра Одељана и осамостаљивању Дукље испод византијске власти. Иако по књижевном облику хроника, Скиличино дело је заправо историја, пошто он често описује догађаје који су претходили неком значајнијем збивању које је у средишту његовог приповедања, или пак, неке ствари понавља одступајући од хронолошког реда излагања хронике *stricto sensu*.

Поред Скилице, као најопширнијег извора за XI век, поменућемо још и дело Ане Комнине, *Алексијаду*, значајну за збивања на просторима Балканског полуострва са краја XI века.⁴⁶⁷ Уз Скиличиног Настављача, који излаже догађаје до 1079. године⁴⁶⁸ и Нићифора Вријенија,⁴⁶⁹ располажемо сразмерно богатом историјском грађом за читаво доба XI века.

За ово раздобље постоји и један извор словенског порекла, а то је Летопис Попа Дукљанина (Барски родослов). Ово дело, превасходно

⁴⁶⁵ Роман IV Диоген (1071-1078) покушао је да заустави продор Турака Селџука, па је тако са великим снагама покренуо поход против њих. Међутим, византијска војска је код Манцикерта претрпела страشان пораз, док су Турцима отворена врата Мале Азије. Непуне две деценије после катастрофе код Манцикерта, византијска Мала Азија била је готово потпуно изгубљена за Царство. Тек, као последица Првог крсташког рата (1095/6. године) Мала Азија је делом поново потпала под власт Византије, док су Селџуци и даље контролисали њен највећи део.

⁴⁶⁶ ВИНЈШ, 51-54; упор. Тускулум, 419.

⁴⁶⁷ ВИНЈШ, 367-368; упор. Тускулум, 259.

⁴⁶⁸ ВИНЈШ, 173; упор. Тускулум, 419.

⁴⁶⁹ ВИНЈШ, 235-236; упор. Тускулум, 117.

хроника дукљанских владара, користићемо углавном за питања географских појмова, будући да је Летопис у овоме, како се чини, најпоузданији, као и за политичке догађаје са краја XI века.⁴⁷⁰ Будући да у домаћој историографији још увек није дошло до сагласности у општој оцени Дукљаниновог дела, које у основи и није Летопис (или је то само једним делом) ми ћемо, сигурности ради, ово дело, за питања политичке историје Дукље и Рашке, користити уз крајњи опрез или тамо где имамо могућност поређења са византијским писцима.⁴⁷¹

Поред византијских извора, који чине највећи део историографске грађе за XI век а који се тичу наших простора, искористићемо и вести латинских писаца, пре свега оних који су описали време византијско - норманских борби у јужној Италији.

Словени и Ромеји у XI веку - Србија и Византија

Наслов овог поглавља указује на двојаку особеност. С једне стране показује да ће у њему бити размотрени односи Словена и Ромеја, односно сама славизација, док с друге стране указује да се славизација не може посматрати издвојено ван политичких односа Царства са једном полузависном или зависном земљом - Србијом.⁴⁷²

У основи, мало је вести које расветљавају у потпуности ове односе а самим тим могућност различитих тумачења се повећава. За праћење славизације, битни су неки тренуци из политичке историје, који могу бити показатељи, на пример, о племенској припадности становништва одређених подручја или насељавања других етничких група на подручја данашње Србије. Такође, опис догађаја из политичке историје, у којима се помињу

⁴⁷⁰ За научне расправе *pro et contra* веродостојности Дукљанина, видети: Мошин, *Ljetopis*, 11-34; такође, Шишић, *Lemonuc*, 292-416. За приказ новије литературе и њену оцену видети: Т, Живковић, *О првим главама Летописа попа Дукљанина*, Историјски часопис 44 (1998) 11-34 (у даљем тексту: Живковић, *Опрвимглавама*).

⁴⁷¹ Употребљивост Летописа попа Дукљанина лепо је илустровао Ф. Шишић следећим речима: "Gde se to ne može da učini" (контролисати писање Дукљанина византијским изворима) "a to znači u većini slučajeva, onde odlučuju o pouzdanosti i verodostojnosti letopišćevih podataka samo prema i talenat onoga, koji se njima hoće koristiti; pravila postaviti nije moguće" - Шишић, *Lemonuc*, 179.

⁴⁷² Византијски писци XI века српску територију називају Трибалијом, Србијом или Рашком, а понекад и скитском земљом и земљом Далмата. У сваком случају термин се односи на оне просторе који су били колевка ране српске средњовековне државе и чије смо међе у претходном поглављу одредили.

градови, њихов погранични положај, састав становништва и слично, доприносе несумњиво појашњавању тока славизације. Стога, ово све подразумева и праћење политичких збивања, али и свих прожимања два света - једног варварског а другог високо цивилизованог - у свитање стварања средњовековних држава јужних Словена, у нашем случају Срба.

Основне недаће за разјашњење токова славизације у XI веку, јесу нејасне или двосмислене вести византијских писаца које се тичу племенске припадности појединих народа. Наиме, рани средњи век не познаје изразе "нација" или "национална држава", појмове сковане у новије доба, па од ове претпоставке полазимо у разврставању података које црпимо из византијских извора. Међутим, у суштини су ове недаће далеко веће и често изгледају непремостиве. Чињеница је да византијски писци VII века праве разлику између ромејског становништва и словенских дошљака, исто као што ту разлику праве када говоре о Словенима насељеним око Солуна или у северној Грчкој. Такође, препознавање етничког обележја код византијских писаца VII века, показује несумњиво постојање одређеног мерила на основу кога су народи препознавани и описивани. Сходно овоме, чини се необичним да важећа књижевна правила у изражавању писаца VII века, која се тичу племенске припадности житеља Полуострва, буду потпуно заборављене или измењене у XI веку, поготову што на основу DAI видимо да оне постоје и у X веку.

Примера ради, Порфиригенит не прави само разлику између словенских племена и Ромеја, већ и између Ромеја и Романа који су у цивилизацијском смислу блиски ако не и потпуно исти.⁴⁷³ Поверљив спис какав је био DAI морао је у себи да садржи веома јасне податке о народима, па отуда и наше поверење у веродостојност израза за племенску припадност народа о којима пружа вести.

У XI веку, који обилује немирима на средишњем балканском простору, византијски писци употребљавају мноштво различитих појмова да би повукли разлику између различитих етничких група, а не искључиво из разлога што не желе да употребљавају варварска имена, како не би каљали своју историју.⁴⁷⁴ Другим речима, пре ће бити да је често нејасна употреба више назива за једну етничку групу проистекла из стварног стања у појединим областима Балкана, или уопште Царства, него из просте књижевне жеље писаца да своје дело учине узвишенијим. Та, понекад тешко

473 DAI / 3 29. 5. Цар у уводу овог поглавља лепо објашњава порекло Романа (Ρωμαίων) а даље у тексту нигде не одступа од првобитног тумачења. Ромеји су код Порфиригенита увек Ρωμαίο (нпр. DAI, 30. 12).

474 У ВИНЈИИ, 15 нап. 3, изнето је мишљење о употреби варварских имена код Лава Бакона - да писац не би "каљао" своју историју.

размрсива збрка, заправо показује сву сложеност етничког састава становништва, пре свега, данашње источне/југоисточне Србије и Републике Македоније.^{47^}

Пре но што се упустимо у разматрање опште војне и политичке ситуације у средишњем делу Балканског полуострва, потребно је поменути најважнија збивања у самој Византији која су се одиграла током XI века.

Смрћу Василија II (1025. године) завршава се дуго раздобље војних успеха Царства чији почетак можемо ставити у владавину Нићифора Фоке (963-969). Византија је, после дуге борбе коначно успела да надјача Арабљане на Истоку, док је на Балканском полуострву освојила Бугарску (971. године), а потом уништила и Самуилово Царство 1018. године.

Међутим, после смрти Васшгаја II, односно краткотрајне владавине његовог брата Константина VIII (1025-1028) власт у престоници преузима читав низ неспособних владара, представника престоничког чиновничког племства, почев од Романа III Аргира (1028-1034) Михаила IV Пафлагонца (1034-1041) Михаила V Калафата (1041-1042) до Константина IX Мономаха (1042-1055). Овај низ слабих владара није био у стању да се на прави начин суочи са невољама које су почели да се јављају на разним странама и бројним видовима. Раст велепоседничких на рачун сељачкихседа, несретна пореска политика утицајног дворјанина Јована Орфанотрофа (пре свега према скоро припојеним областима на Балкану) не одвећ мудар покушај хеленизације Словена путем црквене политике (после смрти охридског архиепископа Јована, Словена, за његовог наследника је постављене Грк Лав), опадање вредности новца, увођење страних најамника у војску⁴⁷⁶ уз потискивање старих градских пукова, те напослетку и црквени расцеп 1054. године, убедљиво сведоче да се Византија, само тридесетак година по смрти Василија II и досезања највеће моћи још од времена Јустинијана I нашла у изузетно тешком положају, који је појавом Турака Селџука на Истоку у Малој Азији и Печенегу на Балканском полуострву, претио да доведе до слома државе.⁴⁷⁷

Успеси способног војсковође Георгија Манијакиса на Сицилији против Арабљана и заузимање Едесе у горњој Месопотамији 1032. године од истог војсковође, те припајање планинске краљевине Ани у Јерменији (1045.

⁴⁷⁵ О овом питању биће више речи у даљем тексту.

⁴⁷⁶ Занимљиво је мишљење J.-C. Cheynet, *La politique militaire Byzantine de Basile II à Alexis Comnène*, ЗРВИ 29/30 (1991) 62-74, да византијска војска 1078 - 1081. године, уопште није заостајала за оном из доба Василија II. Међутим, у самом раду аутор не наводи довољно јаке аргументе за ову претпоставку. За византијску војску X и XI века подробније видети: H. J. Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert*, Wien 1991.

⁴⁷⁷ О унутрашњим превирањима у Византији после смрти Василија II видети: Острогорски, *Историја*, 304-330.

године) били су последњи трзаји некада моћног Царства. Појавом Печенега, Кумана и Уза на Дунаву, Турака Селџука на Истоку, политичка ситуација се мења. Истина, за тренутак се стање поправило узурпацијом Исака I Комнина (1057-1059) и владавином војног племства, али његово царевање није потрајало довољно дуго да би се прилике трајније поправиле. По његовој смрти, Византија преживљава тешку унутрашњу кризу, а према спољним непријатељима, Турцима Селџуцима, после тешког пораза код Манцикерта 1071. године, допада у одбрамбени положај. Превласт Византије у Малој Азији је овим поразом окончана.

У склопу ове опште слике опадања Царства посматраћемо и збивања на Балканском полуострву. Одметање Дукље четрдестих година XI века, покушај обнављања бугарског царства оличен кроз устанке Петра Одељана 1040. године и Ђорђа Војтеха 1072. године, тачно одсликава опадање византијске моћи међу Јужним Словенима.

У погледу славизације, подручје Србије можемо да посматрамо кроз две одвојене целине. Један простор обухватао би западне делове земље, оно првобитно средиште где се српско племе населило за владавине Ираклија, док би другу, разуђенију област, сачињавала област источно од Раса и Велике Мораве, северно од Рудника и јужно од Новог Пазара. Овај потоњи простор занимљив је пре свега из разлога што у XI веку није потпадао под власт српских архоната или жупана. Опет, то је онај простор за који смо претпоставили да је био насељен романским или ромејским становништвом, које је, како изгледа, управо од XI века отпочела појачано иселавање и ступало у чешће додире са словенским живљем.

Несумњиво је, да је источно подручје данашње Србије дошла врло рано под бугарску власт, о чему имамо тек неколико оскудних података. Знамо да су племена Тимочана и Мораваца живела на овим просторима, али каква је била њихова судбина, да ли су међу њима били насељени Бугари, или су Словени, језички и културно, славизирали Бугаре - немогуће је рећи нешто поузданије. Тек неколико спорадичних података сведочи о сталању Словена и Бугара. Тако је познато да се једна кћерка Самуилова звала Мирослава⁴⁷⁸ а друга Косара;⁴⁷⁹ да је Добромир био заповедник Верије,⁴⁸⁰ Драгомуж командант Струмице и области око ње.⁴⁸¹ Ане Комнина помиње у три наврата царева робове Борила и Германа, пореклом Ските, али их

⁴⁷⁸ *Scylitzae Syn. Hist.*, 342.52-54.

⁴⁷⁹ У новом издању Скилице, које у овој књизи наводимо, није наведена интерполација Михаила Девољског где је забележено име Мирославе; упор. *ВИНЈIII*, 91.

⁴⁸⁰ *Scylitzae Syn. Hist.* 344. 90; *ВИНЈIII*, 97.

⁴⁸¹ *Scylitzae Syn. Hist.* 357. 72; *ВИНЈIII*, 124.

⁴⁸² *Anne Comnene Alexia.de*, ed. B. Leib, Paris 1937, I, 57.24-25 и I, 58.11, назива Борила и Германа Скитима; упор. *ВИНЈI*, 371. Међутим, *Alex. I*, 64.4-5, наводи Борила и

једанпут изричито наводи као припаднике словенског рода.⁴⁸²

Бугарска, која је ТОКОМ упада кијевског кнеза Свјатослава (964-972) силно пострадала, наново је пустошена током дугогодишњег рата са Византијом 976-1018. године. Чести покрети трупа, преласци војски преко непријатељских области, морали су се одразити и на понашање становништва. Поједина подручја била су вероватно потпуно опустела, а дуготрајни рат утицао је и на иселавање становништва ширег замахом. Лав Бакон пружа неколико узгредних вести које могу да укажу на велику опустошеност земље. Он каже да су Мизи (Бугари) пустошили област Македонаца и уништавали све одрасло (око 986. године).⁴⁸³ Ова вест може показати да је осим словенског-бугарског живља, у Македонији, било и ромејског становништва.⁴⁸⁴

После неуспеле опсаде Сардике, 986. године, византијска војска се повлачила кроз неку долину прекривену шумом, а када су трупе потпуно разбијене, остаци војске су се повлачили кроз непроходне планине.⁴⁸⁵ Будући да се цар, отпочињући поход, кретао дуж Родопа и Марице⁴⁸⁶ а највероватније се истим путем и повлачио, излази да је један широки гранични појас између Макроливаде и Сардике, у последњим деценијама X века, био потпуно ненастањен и запустен.

Германа као припаднике словенског рода; упор. *ВИНЈШ*, 372. Поред Ане Комнине, Борила помиње и Нићифор Вријеније називајући га Скитом, односно Мижанином; видети: *Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, ed. P. Gautier, Bruxelles 1975, 283.1-2 "...Μυσόν Βορύλας..."; *ВИНЈШ*, 242.

⁴⁸³ *ВИНЈ П*, 15; Лав Бакон није довољно изричит па тако не можемо знати коју територију зове земљом Македонаца. Можда је у питању Македонија у античком смислу, или пак простор ближе етнички грчким територијама - према Солуну. Према *Scylitzae Syn. Hist.* 330.95-2; *ВИНЈ III*, 81, Самуилови упади на почетку сукоба захватили су широко подручје Тракије, Македоније, околину Солуна, Тесалије, Хеладе и Пелопонеза. Несумњиво подручја настањена Ромејима.

⁴⁸⁴ Где се ово ромејско становништво задржало у овом тренутку не можемо рећи са сигурношћу, али зато знамо где га сигурно није могло бити. Имамо два примера - Сардика и Аксиос. Наиме, *Scylitzae Syn. Hist.* 330. 17; *ВИНЈ II*, 85, бележи да се Сардика сада зове Триадица (Τριᾱδίτης) док Павле Бакон (*ВИНЈ III*, 16) пише Тралица; замена старог античког имена, новим, словенским, очигледно је последица потпуног потискивања старог становништва. Слично овом примеру, за Аксиос, *Scylitzae Syn. Hist.* 346. 56-57; *ВИНЈ III*, 101, каже да га сада зову Вардар. *Alex. I*, 29.31 (Βαρδάριον), одакле се лепо види да локално становништво користи ново име за некадашњи антички Аксиос Такође, *Niceph. Hist.* 285.14-15, вели да мештани ову реку зову Вардар (Βαρδάριον) која тече са планина Нове Мизије (νέας Μυσίας). Чини се да ова два примера уједно и указују на етничку структуру у овим двома областима. Термин "нова Мизија" овде употребљен, очигледно има улогу да раздвоји географски појам Мизије (Бугарске) од неке територије која је од скоро постала Мизија. Биће да се под овим појмом крије име теме Бугарске.

⁴⁸⁵ *ВИНЈ III*, 19.21. У питању је Ихтиманска котлина.

⁴⁸⁶ *Scylitzae Syn. Hist.* 330. 15; *ВИНЈШ*, 84.

Из оно мало расположивих података који се тичу последњих деценија X века, не можемо рећи много о етничком саставу Македоније или Хеладе, али може се наслутити да је постојала етнички чврсто насељено подручје на коју је Самуило вршио сталан притисак. С друге стране из Житија св. Атанасија Атонског дознајемо да је дан хода од ушћа Струме, преко побрђа, било неког неромејског, варварског становништва, које се често залетало у плачку ових области.⁴⁸⁷ Такође, Чуда св. Димитрија Солунског vele да је Самуило освојио читаво подручје на запад од Солуна, како бугарско тако и ромејско.⁴⁸⁸ Ово је добар пример где можемо проверити да ли се под појмом "ромејско земљиште" мисли уопште на територију под влашћу Царства или на територију на којој живи у већем броју ромејски живаљ. Будући да је и "бугарско" и "ромејско" земљиште опљачкано, јасно је да се, гледано са Самуилове тачке гледишта, ради о непријатељској земљи, дакле о византијској територији. Тако излази да је, према Јовану Ставракију, Самуило заправо опустошио земљиште настањено Ромејима али и Бугарима/Словенима који су потпадали под власт Византије.⁴⁸⁹

Раздвајање појма бугарско и ромејско - говори у прилог етничкој а не правној употреби ових појмова. Пре устанка комитопула читаво ово подручје било је у саставу Византије па самим тим пишчева употреба поменутих израза казује о постојању словенско/бугарских и ромејских етничких целина, негде на западу. Заиста више него претерано ружан опис поступака Гаврила Радомира, његовог односа према становништву Соска, можда сведоче о мерама притиска против ромејског живља.^{49^}

Самуилова политика насељавања или пресељавања становништва, местимично је поменута код савременика, али можемо је боље разумети на основу сличних мера које је предузимао Василије II. Код Скилице, тако, остало је забележено да су многи Ромеји и Јермени били од Самуила насељени у Пелагонији, Преспи и Охриду.⁴⁹¹ Знамо да је Василије после заузимања Сервије и преласка Самуиловог војсковође Николице на страну Византинаца, иселио све Бугаре и поставио Ромеје да чувају град.⁴⁹² Да ли је

⁴⁸⁷ *ВИНЈ II*, 42-43 (критичко издање нам није било доступно).

⁴⁸⁸ *ВИНЈ III*, 47 (критичко издање нам није било доступно).

⁴⁸⁹ Другачије, међутим, видети: *ВИНЈ III*, 47, нап. 12, где се претпоставља да Јован Ставракије под бугарским земљама можда мисли на територије које су некада биле у саставу бугарског цара Симеона и његових наследника.

⁴⁹⁰ *ВИНЈ III*, 46-47. Пишчево излагање о Гаврилу Радомиру јачајно је претерано. Није нам намера нити смо стручни да анализирамо психолошки портрет Гаврила Радомира, али требало би рећи да је он спасао живот Ароновом сину Јовану Владиславу кога је Самуило такође хтео да погуби. С друге стране и он сам пао је као жртва атентата и то од руке човека коме је спасао главу.

^{4^1} *Scylüzae Syn. Hist.* 363. 54-56; *ВИНЈ III*, 133. Међу виђенијим Ромејима били су синови Василија Апокавка.

⁴⁹² *Scylüzae Syn. Hist.* 344. 7-8; *ВИНЈ III*, 97.

овде у питању пресељење становништва или само замена војне посаде, из пишевог излагања није јасно. Међутим, на примерима из Водена и Тесалије, јасно је да се радило о пресељавању становништва, односно о политици пресељавања живља коју су оба владара спроводила. Бугаре из Тесалије цар сели у Волерон као и Бугаре из Водена.⁴⁹³ Управо појам "становништво" Скилица користи када говори о одметању Водена и његовом поновном заузимању 1015. године, када су житељи изнова пресељени у Волерон.⁴⁹⁴ Становништво Моغلена, оно које је могло да носи оружје, послао је Василије II у Аспраканију а остале растерао.⁴⁹⁵

Становништво Водена било је очигледно непоуздано, по свој прилици славизирано или словенско, па га је цар из предострожности преселио. Међутим, оно је исто тако могло бити и ромејско. Утицајне групе грађана заправо су доносиле одлуку о преласку града из једног табора у други. Можда је најбољи пример Драча где Самуилов заповедник града Хрисилије, очигледно Грк, планира да град преда цару.⁴⁹⁶

Извесно је да не можемо успоставити један образац на основу кога би могли поуздано рећи у којим областима или градовима живе Ромеји а у којим Словени/Бугари. Проблем је особен управо од примера до примера. Можда тек одлучан поступак цара Василија II према житељима Пелагоније, КОЈУ ЈЕ У ДВА наврата опустошио, иде у прилог претпоставци да су заробљеници били неромеји. Наиме, цар је трећину становника дао савезницима Русима, трећину Ромејима а трећину задржао за себе.⁴⁹⁷

Падом Бугарске 1018. године, када је Византија коначно, после више од 400 година, поново стекла границе на Сави и Дунаву, ширећи се чак до Срема, стекли су се нови услови - привредни, црквени, политички - који су по свој прилици могли да оставе извесног трага и на подручје Србије а самим тим и на становништво ове области. Сведочанства ових промена јесу управо печати византијских заповедника који су били распоређени по новоосвојеним областима. Познат је печат Константина Диогена, стратега Србије, затим печат, можда истог овог Константина Диогена, са титулом патрикија и стратега Србије,⁴⁹⁸ печат Николе, протоспатара и стратега Србије⁴⁹⁹ и печат Константина, антипата, патрикија и дукса Солуна, Бугарске и

⁴⁹³ *Scylitziae Syn. ffist.* 344.19- 345.24; *ВИНЈ* ///, 98-99.

⁴⁹⁴ *Scylitziae Syn. Hist.* 352.17; *ВИНЈШ*, 113.

⁴⁹⁵ *Scylitziae Syn. Hist.* 352. 35-36; *ВИШ Ш*, 115.

⁴⁹⁶ *Scylitziae Syn. Hist.* 342. 62-343,63; *ВИНЈШ*, 93.

⁴⁹⁷ *Scylitziae Syn. Hist.* 355. 23-24; *ВИНЈШ*, 120.

⁴⁹⁸ *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogs Museum of Art*, vol. I, ed. J. Nesbitt-N. Oikonomides, Washington D.C. 1991, № 34.1.

⁴⁹⁹ Љ. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 39 (у даљем тескту: Максимовић, *Организација*).

Србије.⁵⁰⁰

У новије време овим печатима, који јасно сведоче о устројству новоосвојених области у средишњим и северним деловима Полуострва, треба придодати још неке који су углавном датирани у XI век. Из Сирмијума потиче печат Алексија Комнина, великог доместика и севаста,⁵⁰¹ затим из Браничева печат Лава Апокавка, протоспатара и стратега,⁵⁰² а из Пожаревца печат Артасира, патрикија, антипата и стратега, сина Ласкаровог.⁵⁰³ Овим печатима ваља придодати и један документ из Дубровника из 1039/1040. године, где се у потпису јавља: *Litouiti protospatarii, epi to crussotriclinio, upati et stratigo Servie et Zachlumie.*⁵⁰⁴

Јасно је дакле, да је Србија после Василијевог освајања, постала тема, односно једна од провинција Византије. После краткотрајног освајања 971. године, када је област Србије била претворена у катепанат са седиштем у Расу и где је византијска власт трајала до око 976. године,⁵⁰⁵ Византија је 1018. године поново запосела ову област и преуредила је у неколико другачије. Србија је сада постала тема што би требало тумачити и као доказ о снажнијем присуству Царства на тим просторима. Један печат Адралеста Диогена, царског протоспатара и стратега Мораве, датиран на размеђу X/XI века,⁵⁰⁶ указује да се још један део данашње Србије налазио у оквиру Византије издвојен као посебна област.

Није познато колика је била област теме Србије, односно које су све земље у њу улазиле. Али, на основу поменуте дубровачке исправе, где је прибележено име Љутовида, стратега Србије и Захумља, изгледа да је у питању област западно од Ниша до Пељешца, односно Стона. У правцу севера није могуће повући јасну границу, али како је Константин Диоген,

501 LJ. Maksimović-M. Popović, *Les sceaux byzantins de la region danubienne en Serbie*, Studies in Byzantine Sigillography 2 (1991) 216 (у даљем тексту: Maksimović-Popović, *Les sceaux*).

502 Maksimović-Popović, *Les sceaux*, 224, датиран у другу четвртину XI века.

503 Maksimović-Popović, *Les sceaux*, 226, датиран у последњу четвртину XI века.

504 V. Laurent, *Le theme byzantin de Serbie au XIe siecle*, REB 15 (1957) 193 (у даљем тексту: Laurent, *Serbie*). За веродостојност овог документа, видети, V. von Falkenhausen, *Eine byzantinische Beamtenurkunde aus Dubrovnik*, BZ 63 (1970) 18; такође, Максимовић, *Организација*, 39, са нап. 41; T. Wasilewski, *Stefan Vojislav de Zahumlje, Stefan Dobroslav de Zeta et Byzance au milieu du XIe siecle*, ЗРВИ 13 (1971) 118-119. Изгледа да Дукљанин такође помиње овог Љутовида, упор. Мошин, *Ljetopis*, 89, "...Lutovidprincipi regionis Chelmanaе."

505 Максимовић, *Организација*, 36, усваја да је најкасније до слома византијске власти у Србији дошло до 986. године. За печат Јована, протоспатара и катепана Раса, датиран у X век, видети, Nesbitt-Oikonomides, *Seals I*, № 33.1.

506 Nesbitt-Oikonomides, *Seals I*, № 36.1

507 Scylitzes, 365.15-366.30.

"архонт тамошњих крајева", кренуо на Сирмијум, који се још увек држао под командом бугарског заповедника Сермона, из Мораве и Београда,⁵⁰⁷ не изгледа немогуће да је под стратегом Србије улазила и област северно од планине Рудник све до Београда.⁵⁰⁸ При томе не треба губити из вида већ помињани податак Попа Дукљанина да су Срби ратовали са Угрима у Посавини још у првој половини X века. На исток је тема Србија вероватно ишла до В. Мораве, док јужну границу није могуће тачно утврдити.⁵⁰⁹

Поставља се питање како се византијска управа одразила на токове славизације. Да ли је можда она византијским запоседањем ових области била успорена или чак можда кренула у правцу хеленизације, односно рехеленизације? С друге стране, уколико се прихвати да је Сирмијум био средиште теме Србије, што је веома примамљива претпоставка,⁵¹⁰ то истовремено отвара питање о ширењу етничког имена Срба изван оквира "крштене Србије", па чак и преко Саве, најкасније већ од првих деценија XI века. У том случају не срећемо се само са проблемом славизације, већ "србизације" постојећег словенског живља. О овом ширењу српског имена изван Порфириогенитове "крштене Србије" сведочи неколико потпуно независних извора.

Пре свега, сам Порфириогенит у поглављу 30 DAI, каже да се Србија са севера граничи са Хрватском а са југа са Бугарском.⁵¹¹ У истом спису, поглавље 32, цар саопштава и да је Босна саставни део Србије у којој се налазе два града, Катера и Десник.⁵¹² Поред Салинеса, данашње Тузле, коју је већ навео као град у "крштеној Србији", Порфириогенит даје сасвим поуздану основу за одређење северне границе Србије. Наиме, од Тузле до Саве нема помена вредне раздаљине, чиме долазимо закључка да је северна српска граница тридесетих година X века, заиста била на овој реци где се додиривала са Угарском. Сведочанство Попа Дукљанина само потврђује Порфириогенита, јер барски свештеник прилично опширно приповеда о српско - угарским борбама у дринској жупанији и Срему.⁵¹³ Током ових сукоба српски "*rex Ciaslavus*" био је савладан, ухваћен и везаних руку и ногу

Лиречек, *Трговачки друмови*, 55; Пириватрић, *Држава*, 132.

⁵⁰⁹ За границе теме Србије, видети, Максимовић, *Организација*, 38 и даље.

⁵¹⁰ τ Wasilewski, *Le theme byzantin de Sirmium-Serbie au Xle et Xlle siecle*, ЗРВИ 8/2 (1964) 476-478. Т. Васиљевски је навео читав низ примера где се на званичним документима име теме замењује именом њеног средишта. Тако имамо Далмација - Зара (= Задар), Паристрион-Дристра, Бугарска-Скопље, Македонија-Адријанопољ. С друге стране, Максимовић, *Организација*, 40, сматра да се Сирмијум и Србија не могу сматрати за топониме; исто, Ђ. Сп. Радојичић, *О византијској теми Србији из X века*, Глас САНУ 268 (1966) 4.

⁵¹¹ DAI, 30.117-119; ВИНЈП, 36.

⁵¹² DAI, 32.151; ВИНЈП, 58, са нап. 202-204, за убикацију ових градова.

⁵¹³ Mošin, *Ljetopis*, 64-66.

бачен у Саву. Међутим, пре него што је Часлав савладан он је однео већу победу над Угрима удринској жупанији, пошто су Угри под војводом Кишом продрли у Босну, код места Цивелно (*Civelino*). Један од Часлављевих наследника, Бело, поново је био принуђен да ратује са Сремцима и Угрима (*Sretnani congregantes se cum Ungaris*) и у сукобу код места Белина (*Bellina*) однео је потпуну победу.⁵¹⁴

Не улазећи у расплитање замршене Дукљанинове приповести, која је овде очигледно хронолошки веома несигурна, вредан је ипак пажње податак о угарско-српским борбама у Босни и Срему, јер самим тим недвосмислено одређује и српско-угарску границу. На тај начин, изнова долазимо до закључка да је граница била на Сави. Ипак, може се рећи да је Дукљанин могао да помиње ове догађаје само у оно време када није постојала византијска тема Србија и када, другим речима, византијска власт није допирала до Саве и Дунава. Као могући хронолошки оквири ових сукоба остаје раздобље 932-975, дакле доба Часлава и његових наследника пре успостављања катепаната у Расу и доба од око 980-1018, после чега је Србија постала тема а Византија све до пред крај XII века сачувала подунавску и посавску границу према Угрима. У сваком случају Дукљанин верује да су се описани ратови са Угрима одиграли пре смрти бугарског цара Петра (927-

У наставку излагања, Дукљанин напомиње да су Угри, пошто су били тешко потучени, затражили од српског владара мир, а овај им је изашао у сусрет обавезавши их да у будуће не смеју да прелазе реку Саву и то све од места где она истиче до свога ушћа у Дунав ("...a loco unde surgit et sicut currit usque quo intrat in magnoflumine Donavi").⁵¹⁶ Одредба овог мировног уговора тако јасно казује да Порфирогенитов податак о северној граници Србије свакако треба разумети као да је реч о реци Сави. У том случају Дукљаниново приповедање о Сремцима који су се здружили са Угрима, можда пре указује да је босанско Посавље чинило северну српску границу, него мачванско.

Напоследку, Византинац Кекавмен, који је живео у XI веку, узгред помиње да су Срби народ који живи у побережју Саве на природно заштићеним и неприступачним местима.⁵¹⁷ у светлу горе наведених примера, Порфирогенита и Дукљанина, мора се посматрати и ова вест. У науци је преовладавало мишљење да је Кекавмен овде погрешно, па је

⁵¹⁴ Mošin, *Ljetopis*, 72.

⁵¹⁵ Mošin, *Ljetopis*, 73.

⁵¹⁶ Mošin, *Ljetopis*, 72.

⁵¹⁷ *Cecaumenii Strategicon*, ed. B. Wassiliewsky-V. Jernstedt, St. Petersburg 1896, 74.16-18; *ВИНЈШ*, 217.

⁵¹⁸ Тако. *ПИНЛП*, 217, нап. 79.

тобоже области Саве и Дунава заменио заправо Дукљом.⁵¹⁸ Међутим, како јасно проистиче из већ наведених примера, Кекавмен их само потврђује. Исти писац у своме делу помиње и Дукљу и њеног кнеза Стефана Војислава, затим Стон као његово седиште, као и византијског стратега који је столовао у Дубровнику,⁵¹⁹ чиме показује савршено познавање географње описаног простора. Стога, када говори о Србима који живе дрк Саве, његову вест треба као такву и прихватити.

Порфирогенитове, Дукљанинове и Кекавменове вести о простирању граница српске државе до реке Саве, могу се изгледа у потпуности прихватити као тачне. Отуда, не треба по сваку цену ограничавати политичку власт српских владара на линију Чемерно-Голија-Јавор-Златибор, па самим тим и распрострањање српског племена.⁵²⁰ Друго је питање, када су српски владари проширили своју власт до реке Саве. У том смислу вредан је пажње податак из више византијских извора који једногласно сведоче да је Бугарска, после смрти цара Симеона, била угрожена од Угара и Хрвата, као и "околних народа".⁵²¹ Под "околним народима" требало би подразумевати и Србе и вести ових извора можда довести у везу са Порфирогенитовом тврдњом о бекству српског принца Часлава из Бугарске и обнављању српске кнежевине.⁵²² То је, по свој прилици, исти онај Часлав кога Дукљанин помиње у борби са Угрима у Босни и на Сави, па би се могло закључити да Срби управо у ово време преотимају Срем од Бугара и избијају у непосредно суседство Угара. У противном, да су Бугари после 927. године задржали под својом управом простор данашње северне Србије, Часлав у Мачви не би могао ни да ратује са Угрима.

Изгледа да би се могао примити закључак да су Срби тридесетих година X века проширили своју власт на Посавље, како мачванско, тако и босанско. Истовремено, у смислу славизације, овим чином је власт једног словенског народа, Бугара, замењена влашћу другог - Срба. У погледу славизације овог простора вероватно није могао да буде постигнут неки квалитативни помак, јер је власт једне велике силе, која је имала и уређену црквену хијерархију, заменила власт једне далеко слабије кнежевине, на чијем простору је црквена хијерархија била вероватно тек у повоју. Међутим, оно што је могло да се одигра пре би ваљало назвати

⁵¹⁹ *Cecaumenii Strategien*, 27.10-28.8; *ВИНЈШ*, 211-213.

⁵²⁰ Упор. Р. Новаковић, *О границама Србије и српске државе у средњем веку*, ЗФФ 8/1 (1964) 167; Максимовић, *Организација*, 40, са нап. 50.

⁵²¹ Само, *Theoph. Cont.* 412.9-11, помиње Хрвате и Турке (Мађари). Остали извори само кажу "*Хрвати и остали*"; упор. *Symeon Magister*, 740.14; *Georgius Monachus Cont.* 904.8-10; *Theod. Meliteni*, 224. Међутим, *Leo Grammaticus*, 315.22-316.1, каже "*околни народи*".

⁵²² *ДАН*, 32. 128-145; *ВИНЈП*, 57-58.

"србизацијом", јер управо од тог времена бележе савременици Србе као народ који живи у Посавини.

Тематска организација коју је Византија спровела на простору некадашње Самуилове државе могла би да буде последица неких претходних политичких, етничких или чак језичких подела. Свакако, најпре у виду треба имати политичке чиниоце, док друга два, етнички и језички, тешко да могу нечим бити и доказани. У новије време је Љ. Максимовић указао на врло извесну могућност о постојању читавог низа мањих управних области које је Византија устројила на подручју некадашње Самуилове државе.⁵²³ Једна од њих је била тема Србија, док је друга можда понела име по утврђеном граду Морави, као што је то био случај после Цимискијевих освајања.⁵²⁴ Уколико је Љ. Максимовић управу, када каже да се Сирмијум не може поистоветити са темом Србијом, онда је постојала и трећа управна област која је најпре захватала Срем и Мачву, а чије је седиште било у Сирмијуму. Подручја данашње источне и јужне Србије, са Нишом као најзнаменитијим градом, по свој прилици потпадале су под тему Бугарску са седиштем у Скопљу.⁵²⁵

Расцепканост управних јединица може се тумачити на више начина. Љ. Максимовић је приметио да је увећавање броја тема у XI веку постао сталан тренд у Византији и да велике управне јединице постају дукати или катепанати (иако се тако у изворима не називају али њихови управници, на сачуваним печатима и у изворима, носе титуле дуке и катепана)⁵²⁶ чиме се можда може објаснити и постојање најмање четири управне јединице на простору данашње Србије. Међутим, чак и да је устројавање нових управних јединица уследило на основу чисто практичних разлога и самога тренда у Византији (чиме год да је био изазван) оно је морало да се обликује и прилагођава затеченом стању на терену. У томе заправо и јесте суштина проблема. Име теме Србије тако сведочи о пређашњем постојању области која се и раније звала Србија. Истовремено, то би био показатељ да су се и њене границе поклапале са пређашњим границама кнежевине Србије. Стратег Мораве држао је област која је још од IX века, ако не и раније, чинила послебну политичку целину и која је негде честрдесетих година IX века допала под власт Бугара. С друге стране стратег Сирмијума држао је земљу око к-оје се по свој прилици водила борба између Бугара и Угара - данашњи Срем, док је остатак данашње Србије био под темом Бугарском са седиштем у Скопљу као припадајући део бугарске државе пре Пресијамових

⁵²³ Максимовић, *Организација*, passim.

⁵²⁴ Слично, Божилов-Гшзелев, *Историј*, 357.

⁵²⁵ За тему Бугарску, видети, *ВИНЈШ*, 125, са нап. 165, где је наведена сва старија литература о овом питању. Такође. *Историја* 1, 172 (Љ. Максимовић); Максимовић, *Организација*, 37. Божилов-Гшзелев, *Историј*, 343.

⁵²⁶ Максимовић, *Организација*, 32-33.

или Маламирових освајања у првој половини IX века.

Све ово доводи до питања - на основу чега су Византинци уочавали обласне разлике којима су се по свој прилици управљали када су успостављали административне границе тема после 1018. године. Образац црквене организације очигледно нису следили, јер су све поменуте области до 1018. године потпадале под трон бугарске архиепископије. Политички чинилац само се делимично подудара са овим границама јер су се, са изузетком Србије, све четири области налазиле више векова под бугарском влашћу и самим тим биле њен саставни део. О привредним, разлозима свакако треба размишљати, али недостатак извора или материјалних остатака који би указивали на њихову важност, онемогућава подробније бављење овим питањем. Исто важи и за војно-стратешки значај. Одговор свакако лежи у византијским циљевима - односно, шта се оваквом поделом желело постићи.

Не треба губити из вида неколико византијских печата који указују на одређена друштвена кретања. Тако је познат печат извесног Стефана, који је недавно пронађен у Београду.⁵²⁷ Затим, печат безименог монаха који на аверсу има или св. Ђорђа или св. Димитрија, пронађен у Брестовику.⁵²⁸ Такође печат приватног лица, нађен у Браничеву, који на аверсу има Богородицу и Арханђела Габријела, док на реверсу пише, просто, "поздрав" (ο χαίρετισμός).⁵²⁹ Напослетку, печат извесног Мануила Мануилита,⁵³⁰ по свој прилици такође приватног карактера.

Извесно је да данас раполажемо тек једним малим делом печата који су окачени о писма разашиљани преко простора данашње Србије. Па ипак, и тих неколико немих сведока сведоче о постојању преписке Византинаца са простора данашње Србије са другим деловима Царства. Како се из наведених примера може приметити, било је ту монаха, можда и трговаца, а не само чиновника и војних заповедника. Ти печати сведоче о свакодневном животу и неочекивано брзом обнављању византијске власти. У том смислу може се говорити о одређеном ближем додиру Ромеја и Словена, али за извлачење закључака у ком правцу и докле су ти односи догурали, тешко да се ишта може рећи. Свакако, политичка власт Византије над овим просторима сасвим поуздано није могла да погодује процесу славизације, већ напротив, могла га је само успорити.

Успоравање славизације, односно покушај рехеленизације на простору данашње Србије после 1018. године, Византинци су могли да спроводе пре

⁵²⁷ Maksimović-Popović, *Les sceaux*, 218-219, датиран непосредно после 1018. године.

⁵²⁸ Maksimović-Popović, *Les sceaux*, 221.

⁵²⁹ Maksimović-Popović, *Les sceaux*, 224.

⁵³⁰ Maksimović-Popović, *Les sceaux*, 230.

свега путем црквене организације. Цар Василије II је по успостављању византијске власти издао три повеље Охридској архиепископији од којих је једна поуздано датирана у 20. мај 1020. године, а сачуване су у доцнијем препису издатом истој цркви од стране цара Михајла VIII Палеолога (1261-1282) 1272. године.⁵³¹ Према овом документу на простору данашње Србије су постојале следеће епископије: Нишка,⁵³² Браничевска,⁵³³ Београдска,⁵³⁴ Призренска,⁵³⁵ Липљанска⁵³⁶ и Рашка.⁵³⁷ Свакој од наведених епископија цар је одредио одређен број клирика и парика што на одређен начин упућује било на њихову величину, степен развоја парохиског уређења или старину.

Наиме, још је К. Јиречек претпоставио да се на основу броја клирика, бројева који се углавном понављају, 40, 20, 15, можда може говорити и о хронологији успостављања појединих епископија.⁵³⁸ У том случају Нишка и Београдска епархија биле би најстарије јер су обдарене са 40 клирика и 40 парика, на другом месту би била Липљанска, са 30 клирика и 30 парика, док би најмлађе биле Браничевска, Призренска и Рашка, са по 15 клирика и 15 парика. Овој претпоставци, међутим, супротставља се чињеница да се већ 879. године јавља епископ Мораваца (односно на простору Браничевске епископије) па стога број од 15 клирика и 15 парика не би могао да буде доказ да је она по постанку најмлађа од шест горе наведених епископија. За Београдску епископију ово правило би могло и да се примени, јер смо већ помињали епископа Сергија из 872. године.

Број клирика и парика којима су поједине епископије биле обдарене очигледно не стоји у вези ни са бројем градова који су им подређени. Београдска и Нишка епископија, са својих 40 клирика и 40 парика, имају по четири града; Липљанска, под којом ниједан град није поменут, има чак 30

⁵³¹ Geizer, *Ungedruckte*, 41. Видети, такође, Божилов-Гкззев, *Историја*, 365-372; *Историја* 1, 176-178 (Јб. Максимовић).

⁵³² Geizer, *Ungedruckte*, 43.14-16, са градовима Мокро (Бела Паланка), Компло или Кобло (на путу Прокупље-Ниш) Топлица (Куршумлија) Сфелигово (Сврљиг); упор. *Историја* 1, 178 (Јб. Максимовић); Новаковић, *Охридска архиепископија*, 33-36.

⁵³³ Geizer, *Ungedruckte*, 43.17-20, са градовима Моровиск (Моравиште на ушћу Мораве у Дунав) Сфенеромон (Смедерево? или његова околина) Гроцка или Гружа, Дивисиск (Левче или Темнић) Сталаћ, Бродариск (Ћуприја?); упор. *Историја* 1, 178 (Јб. Максимовић); Новаковић, *Охридска архиепископија*, 36-42.

⁵³⁴ Geizer, *Ungedruckte*, 43.21-23, са градовима Градечин (Градац око Ваљева), Омзон (Ужице) Главеница (?), Бела Црква (?); упор. *Историја* 1, 178 (Јб. Максимовић); Новаковић, *Охридска архиепископија*, 42-45.

⁵³⁵ Geizer, *Ungedruckte*, 43.29-31, са градовима Хосно (или област Хвосно?) Лесковац (на ушћу Книне у Дрим), Врет (село Брути или село Врмница, оба југозападно од Призрена); упор. *Историја* 1, 178 (Јб. Максимовић); Новаковић, *Охридска архиепископија*, 48-51.

⁵³⁶ Geizer, *Ungedruckte*, 43.32-33.

⁵³⁷ Geizer, *Ungedruckte*, 45.12-13.

⁵³⁸ Јиречек, *Историја* 1, 126.

клирика и 30 парика, док Браничевска епископија, иако обдарена са свега 15 клирика и 15 парика, има под својим тронем чак шест градова. Тако однос броја клирика и парика једини показује одређено начело кога се цар придржавао, а то је да је број клирика увек једнак броју парика. На простору читаве Бугарске архиепископије ово начело може се доследно применити изузев у случајевима Охридске епископије, епископије Касторије и епископије Главинице које имају по 40 клирика и 30 парика.⁵³⁹ У свим осталим случајевима, њих 28 (укључујући и епископије са простора данашње Србије) број клирика и парика је једнак (30:30,15:15,12:12).

Број клирика и парика ваљало би најпре тумачити као показатељ о општој распрострањености хришћанства на простору поменутих епископија, али и о површини области које су обухватале. У том случају Београдска и Нишка епископија предњаче, што је и разумљиво већ и због великог стратешког значаја оба града током трајања Бугарског царства. Пут Београд-Ниш-Сардика (Тријадица)⁵⁴⁰ несумњиво је играо значајну улогу за привредни живот Бугарске, а њиме су се свакако служили и сви други који су из правца средње Европе путовали било према Цариграду или према Преславу. Отуда је овим областима била поклањања већа пажња за време Бугарског царства, а пошто су исте или сличне околности (војне, привредне) остале и после 1018. године, њихова улога се није битно променила.

За саме токове славизације црквена организација на простору данашње Србије, онаква каква је остала забележена у повељама Василија II, пружа изузетно важно сведочанство сачувано у именима побројаних градова. Сви они имају словенска или славизирана имена (Arsa=Рас, илрлапа=Липљан). Како је С. Новаковић одавно приметио, грчки писар је пред собом имао списак епархија писан "старим словенским језиком",⁵⁴¹ што несумњиво указује на поодмакли процес славизације. Већ и сама чињеница да је Василије II на архиепископском трону задржао једног Словена, Јована, који је на овом положају остао све до своје смрти 1037. године,⁵⁴² указује посредно и на састав саме пастве која је несумњиво у огромној већини била словенска, али и на опрезну политику коју је цар водио према припојеним областима. До промене византијске црквене политике долази после 1037. године када на трон Охридске архиепископије долази Грк

⁵³⁹ Geizer, *Ungedruckte*, 42.13-23.

⁵⁴⁰ Важно је напоменути да је епископија Тријадица такође имала 40 клирика и 40 парика; упор. Geizer, *Ungedruckte*, 43.11-13.

⁵⁴¹ Новаковић, *Охридска архиепископија*, 4.

⁵⁴² *Историја I*, 177 (Љ. Максимовић); Б. Прокић, *Првиохридски архиепископ Јован*, Глас СКА 88(1911)284,295.

⁵⁴³ *Историја I*, 177 (Љ. Максимовић); Прокић, *Јован*, 296-297.

Лав, са чијим понтификатом долази до "постепеног, али брзог грецизирања охридске цркве".⁵⁴³ Па ипак, уколико је у Цариграду заиста постојао један тако добро промишљен план о хеленизацији огромног простора између Солуна и Београда, он, судећи према сведочанствима извора из XII или XIII века, очигледно није довео до таквог једног резултата. Можда је он на известан начин могао да успори, односно за извесно време одложи славизацију ромејског/романског живља у источним и југоисточним деловима данашње Србије, али није могао да је заустави. Стога би ваљало поставити питање, колико је заправо хришћанство било раширено међу сеоским становништвом, које је чинило огромну већину укупне популације, и да ли можда у слабој хришћанизацији становништва лежи неуспех византијског покушаја рехелинизације?

Током наредних деценија по успостављању византијске власти, постоји неколико вести о збивањима у време побуне Петра Одељана и тридесетак година доцнијег покушаја устанка Ђорђа Војтеха, на основу којих може нешто да се каже и о процесу славизације. Када је Одељан 1040. године покренуо устаничку војску, он је између Ниша и Скопља убијао сваког Ромеја на кога је наишао.⁵⁴⁴ На основу овог податка може се претпоставити да је 1040. године, између Ниша и Скопља, било ромејског становништва. У сусрет Одељану кренуо је стратег Драча, Василије Синадин, са прикупљеним "домаћим" (εγχώριους) снагама.⁵⁴⁵ Појам "домаће снаге" овде обележава очито и етничку припадност војске - реч је о становницима у области Драча. У даљем току излагања Скилица саопштава да је после раздора између стратега Василија Синадина и ипостратега Михаила Дермокаита, војска, оставши без команданта, одлучила да се одметне од цара и прогласила за цара Бугарске неког војника Тихомира,

->⁴⁴ *Scylitzae Syn. Hist.* 409. 6-410.8; *ВИНЈ III*, 144. Из пишчевог излагања стиче се утисак да није у питању покољ размера погрома, већ пре пљачкање и убијање, али као плод смишљене акције. Стога, склони смо да поверујемо да се под Ромејима овде не мисли на поданике Царства (сви житељи устанком захваћеног подручја су поданици Византије) већ управо на етничке Ромеје којих није оило много, како се и из самог текста може наслутити. Такође, поменути Ромејима требало би придодати представнике административног апарата, чиновнике, порезнике или војне заповеднике.

⁵⁴³ *Scylitzae Syn. Hist.* 410. 8-9; *ВИНЈ III*, 144.

⁵⁴⁴ *Scylitzae Syn. Hist.* 410. 21-24; *ВИНЈ III*, 146.

⁴⁷ *Scylitzae Syn. Hist.* 471.5-6 "Βουλγαρικὸν...δυνάμεων" и 475.20 ("Βουλγαρικὰ στρατεύματα"); *ВИНЈ I*, 165. Реч је о припремама трупа за рат против Печенега, око 1050. године, у коме су учешћа узеле византијске снаге из теме Бугарске. Оно што се чини нејасним, јесте шта је византијски писац мислио под "бугарским трупима", да ли заиста на војску из теме Бугарске или на војску састављену од Бугара. *Златарски, Историја II*, 13 је у праву када мисли да је овде реч о етничкој упореби овог појма, али свакако греша дословно тумачећи да су становници Бугари.

очигледно словенског порекла.⁴⁴⁶ Исто тако две друге Скиличине вести о "бугарским четама" можемо протумачити као одредницу за племенску припадност војника.⁵⁴⁷

Иста ова област, или бар један њен део пострадао је 1035/1036. године од Печенега који су тада у великом броју прешли Дунав и продрли све до Солуна.⁴⁴⁸ Упад Печенега, поред оног који је византијски заповедник Бугарске, 1026. године, лако сузбио, као и Одељанова пустошења 1040/1041. године, одразили су се и на становништво на потесу Ниш - Скопље. Већ следећи упад Печенега 1048. године, довео је до првих већих мера насељавања од стране цариградске владе, када је заповедник теме Бугарске Василије Монах, ове Печенеге населио, ако је веровати извору њих 800 000 на броју, око Сардике, Ниша и Овчег Поља.⁵⁴⁹ Важно је рећи да су византијски стратежи сматрали да је корисно населити Печенеге "по запуштеним равницама Бугарске,"⁴⁵⁰ што је Василије Монах, архонт теме Бугарске, учинио.

Очигледно велика опустелост данашње источне и јужне Србије, али и западне Бугарске, утицала је на несретну одлуку Византинаца да мањак становништва, из жеље да повећају приходе и прилив војника, надоместе насељавањем дивљих варвара. Сходно томе у првој половини XI века пре-У питању јестановништво теме Бугарске која је улазила у састав Симеонове државе, па отуда потиче и име области. Становништво је делом могло бити бугарско/словенско, у то нема сумње, али је ипак ту морало бити у већем броју и етнички чистих Словена, поготову у областима које су гравитирале према Србији или Косову. Један латински извор такође може бити од значаја за ближе одређивање појмова "бугарске снаге" или "домаће снаге". Реч је о *Annales Baresnes*, MGH, SS, VI, ed. G. Pertz, Hannoverae 1844, 53, где налазимо податке о сукобу византијске и норманске војске у јужној Италији 1041. године *"...inter duos montes inierunt conflictum maximum, in quo omnes miseri Macedones ceciderunt, et pauci de reliquo remanserunt exercitu"*. Пошто Анали помињу и сукоб од претходне године на реци Дуљибенту где је пало много *"Russi et Obsequiani"* (*Anu. Baresnes*, 54) јамачно је да аутор познаје врло добро етничку структуру византијске војске. Под годином 1027. стоји у Аналима да је на Сицилију стигла велика византијска војска међу којима је било *"...idest Russorum, Guandalorum, Turcorum, Bulgarorum, Vlachorum, Macedonum aliorumque"*. (*Ann. Baresnes*, 53). Тако, несумњиво је да латински извор бележи састав византијске војске по етничком начелу. Уколико Бугари, Македонци и Опсикијанци могу бити пренознати као војници истоимених тема, дотле Руси и Власи то сигурно не могу бити, а најмање Турци.

⁵⁴⁸ *Styliiæ Syn. Hist.* 399.4-6; *ВИНЈ III*, 164.

⁵⁴⁹ *Scylitzæ Syn. Hist.* 459. 73-76; *ВИНЈ III*, 163-164. Врло брзо Печенези су се, иако разоружани по наређењу византијских власти, побунили и окупивши се поново прешли на леву обалу Дунава. Неумњиво да је један део колонизованих варвара остао на Полуострву.

⁵⁵⁰ *Scylitzæ Syn. Hist.* 459.73-76; *ВИНЈ III*, 164. Равнице и уопште равничарски предели у којима живи претежно земљораднички живаљ, видимо, судећи по Скиличиним речима, да су опустеле и да се становништво није само повукло у околна брда, већ да га уопште нема. То објашњава напоре византијских власти да поново населе ове области.

остало ромејско становништво источне и јужне Србије запутило се или на север преко Дунава у данашњу Румунију, или пак у правцу југа према Македонији. Испражњеност ових простора данашње Србије можда се одсликала и у тадањој политици Дукље.

Наиме, када је Ђорђе Војтех, 1072. године, покушао да узбуди Бугарску, помоћ је добио од дукљанског владара Михаила, који је као подршку устаницима послао свога сина Бодина, војсковођу Петрила и 300 војника.⁵⁵¹ Скиличин Настављач овај догађај представља у нешто другачијем светлу. Испрва он каже да се народ Срба дигао да потпуно освоји Бугарску⁵⁵² а доцније из пищевог излагања проистиче да је реч о савезништву. Ипак, изгледа да је зетски владар имао далеко већа стремљења од оних за која из кратког описа дознајемо. У једној вести код Псела налазимо да су се Мизи и Трибали припремали рат са Ромејима.⁵⁵³ Податак се односи на време пре устанка Ђорђа Војтеха и после Одељановог пропалог

551 *Ioannes Skylitzes Continuatus*, ed. Θ. Τσολακη, Θεσσαλονίκη 1968, 164.24-26; *ВИНЈ III*, 184. Бодин је, пошто је приспео у Ниш, пљачкао и злостављао све оне који му се нису покоравали, јер је цар био заузет бугарским стварима. Узмемо ли у обзир и то да византијски хроничари почетак устанка Ђорђа Војтеха приказују као поход Срба на "Бугарску", а такфе и Војтехову предају Скопља разумемо као чин колебања настао услед неповерења у намере српских савезника, долазимо до претпоставке да је Бодинова акција била заправо последица агресивне политике његовог оца Михаила.

⁵⁵² *Skylit.Cont.* 162,18-20 "...την Βουλγαρίαν ἐξήλθε καταδουλωσόμενον"; *βΜН*////,178. Исто тако почетак устанка представља *Niceph. Hist.* 209.22-210.5; *ВИНЈ III*, 237-238, који бележи да је народ Словена пљачкао и пустошио земљу Бугара. Такође, *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum*, ed. L. Dindorfius, Lipsiae 1871, 223.6-7, вели да се дигао народ Хрвата, које неки називају и Србима, намеравајући да освоји земљу Бугара "...την τῶν Βουλγάρων χώραν." *ВИНЈ III*, 255. Такође видети: Mošin, *Ljetopis*, 94, где се из текста разабере да је Михаило после покораванја Рашке ударио на Бугарску и доделио је на управу своме сину Бодину. "*Post hoc perrexerunt Bulgariam et commiserunt praelia multa cum Graecis et Bulgaris...*"

Сви важнији византијски извори који говоре о устанку Ђорђа Војтеха саопштавају да су Срби заправо ударили на земљу Бугара. Вероватно је поход Бодинов договорен претходно са бугарским првацима, као што извори и саопштавају, међутим, пошто је Бодин проглашен за цара а Петрило поражен код Костура, долази до колебања међу самим Бугарима, па тако Војтех предаје Скопље без борбе. Бодин је био погодна личност јер је мајка његовог оца била Самуилова ћерка Косара (Шишић, *Летонис*, 343-344, "*Genuit autem Dragomirus de prima uxore filium Voislavum qui accepit uxorem puellam virginem speciosam, nepotem Samuelis imperatoris...*" - другим речима Бугари су га посматрали као члана царске породице.

Такође, међу Ромејима који су се склонили у Костур био је и бугарски феудалац Борис-Давид, што говори о нејединству побуњених бугарских великаша. Упор. *ВИНЈ III*, 182, нап. 32.

⁵⁵³ *Michel Psellos Chronographie*, ed. E. Renauld, Paris 1928, 23, 149.1-6; *ВИНЈ III*, 224, нап. 13.

554 Рашку су Дукљани заузели између 1060-1070. године; упор. Шишић, *Летонис*, 80. Не можемо на основу једне претпоставке градити другу, али се можемо запитати, уколико је претпоставка о припремама зетског владара за поход на "бугарску

покушаја. Негде, можда средином шездесетих година XI века, изгледа да је зетски владар, пошто је своју власт проширио на Србију, покушао да себи припоји још неке области на истоку.⁵⁵⁴

У време великог жупана Вукана, за чије владавине истиче време XI века, дакле тек за сам крај овог раздобља од једног столећа, постоји неколико вести које се тичу саме Србије и граничног појаса према Византији.⁵⁵⁵ Наиме, негде између 1085-1090. године, водио је Јован Дука, заповедник Драча, дугу и упорну борбу против Бодина, кога је на крају поразио и заробио. Поред Бодина, као главног супарника Византије у Далмацији, помиње Ана Комнина и српског жупана Вукана коме је Јован Дука преотео многе тврђаве.⁵⁵⁶ О којим тврђавама је реч, то не знамо, али по први пут се суочавамо са подацима који посредно говоре о српском продору у правцу византијских области.

Пошто је Алексије I победио Печенеге 1091. године, дознао је да Бодин и Далмати намеравају да прекрше мировне уговоре и крећу против Ромеја. Сходно овоме цар је кренуо из престонице обавештавајући и дуку Драча да и он изађе са војском не би ли нападајући на непријатеља са две стране извојевао победу.⁵⁵⁷ У питању је поход против двојице словенских владара - Бодина и Вукана.⁵⁵⁸ Током овог похода цар се задовољио само ојачавањем пограничног појаса па тако до сукоба није ни дошло. Међутим, Вукан је отпочео непријатељства 1093/1094. године заузевши и спаливши Липљан, очигледно град у близини границе, односно у граничном појасу. Пошто је цар стигао са војском у Скопље, 1093. године, Вукан му шаље посланство и предлаже мир. Међутим, успеси које је постигао против Византије и у војном погледу неодлучно делање цара, охрабриле су српског жупана који је

земљу" исправна, који су онда разлози или предуслови постојали да би се Михајло на овај чин одлучио? Да ли је зетски владар ојачао своје политичке позиције према Византији преговорима са неким од непријатеља Царства, или је можда експанзију Дукље могуће посматрати у склопу демографских кретања у Дукљи и Србији, које је било у успону, и Бугарској, која је била великим делом опустела или слабије насељена. Одговор на ово питање захтева подробније изучавање.

⁵⁵⁵ О граници између Србије и Византије, о самом значењу овог појма, види: N. Radojčić, *Priroda, vizantisko-srpske granice od XI-XIII veka*, Zbornik radova III kongresa slovenskih geografa i etnografa, sept. 1932, Ljubljana 1934, 358-363.

⁵⁵⁶ Alex. II, 115. 10-20; *ВИНЈ III*, 383. Које је тврђаве Јован Дука преотео од Вукана, да ли их је Вукан претходно одузео Византинцима, Ана Комнина не каже.

⁵⁵⁷ Alex. II, 147.7-148.27.

⁵⁵⁸ Mošin, *Ljetopis*, 96. Дукљанин вели да је Бодин упао у Рашку и покорио је (ОКО 1080. године) поставио два жупана - Вукана и Марка. "*Posuitque ibi duos iupanos de curia sua, Belcano et Marco, qui etiam iuraverunt...*" Вукан је дакле већ тада (око 1080. године) према Дукљанину, био жупан Србије и у спољној политици је следио Бодина. Тек после Бодиновог заробљевања 1090. године, отпочиње Вукан самосталну борбу против Византије; упор. *Историја I*, 190 и даље (С. Ђирковић).

⁵⁵⁹ Alex. II, 166.25-169.9; *ВИНЈ III* 386-388.

ускоро обновио непријатељства и чак тешко поразио, у близини Звечана, царевог нећака Јована. У наставку похода Вукан пустоши околину Скопља, заузима Полов и стиже до Врања, да би се са пленом убрзо вратио кући.⁵⁵⁹ У противудару византијска војска заузима Липљан и Вукан, пошто је дао 20 талаца, међу којима су били његови синовци Урош и Стефан, поново склапа мир.⁵⁶⁰

Из доста опширног Аниног излагања о сукобу Вукана и цара Алексија I, располажемо тек са подацима драгоценим за ближе одређивање јужних и југоисточних граница Србије, док података о етничком саставу области захваћених ратом немамо.⁵⁶¹

Несумњиво је да су покрети српских владара против Византије, у последњој четвртини XI века, били последица сплета повољних околности које су омогућиле нагло јачање и ширење државе. Као последица дугогодишњих ратних операција против Самуила и доцнијих упада Печенега дошло је исељавања преосталог ромејског/романског живља са простора источне и јужне Србије. Такође, овај одлив становника и неуспео покушај царске владе да насељавањем Печенега поврати привредну и војну снагу опустелих подручја, могао је утицати на српске жупане да започну ширење својих области према опустелим земљама које су лежале источно од тадање Србије. Самим тим, градови који су се нашли на правцу овог продирања били су или заузети или им околина опустошена.

Плодне долине и уопште места погодна за земљорадњу, пострадала су јако током бурних догађања у XI веку, што од устаничких војски Одељана и Војтехе, то и од Печенег и Уза. Дакле, стекло се неколико разлога за исељавање преосталог живља из ових области, било ромејског било словенског/бугарског. У том смислу Ромеји/Романи су кренули било на север, у данашњу Румунију, било на југ у Тесалију, док су Бугари и Словени природно заклон могли тражити само међу својим саплеменицима у Бугарској, односно Србији.

Очигледно је да се проблем славизације мора даље пажљиво проучавати прикупљањем нове грађе где значајну улогу имају археолошка и антрополошка изучавања. Намеће се општи утисак да је XI век био доба јачања славизације и нестајања последњих већих "цепова" староседелачког

⁵⁶⁰ Alex. II, 184. 10-27; *ВИНЈИИ*, 388-389.

⁵⁶¹ Звечан је очигледно био најјужнија српска тврђава према Византији, док је Рас, који се уопште не помиње у овом раздобљу, вероватно већ био у српским рукама од раније, по свој прилици напуштен од Византије. Будући да је на свом походу Вукан прво опљачкао околину Скопља, па потом Полог и тек на крају Врање, можемо одредити југоисточну односно источну границу Србије овог времена. Дакле, на исток је она ишла већ преко области Раџа, а на југоисток захватала северне обронке Скопске Црне горе.

становништва. У овом раздобљу, по свој прилици, славизација се не одвија непосредно стапањем словенског са ромејским живљем, већ пре насељавањем Словена на подручја одакле је Византија потиснута. Другим речима, после вишевековног "мировања", стекли су се привредни, демографски и политички услови, да се Срби покрену са оног простора где су се доселили у доба Ираклија, и да отпочну насељавање источних и југоисточних области данашње Србије, те свакако, северних обода данашње Републике Македоније. Самим овим продором и исељавањем староседелаца, ток славизације био је знатно убрзан, док ће до његовог врхунца доћи у доба успона српске средњовековне државе у XIII и XIV веку.

Антрополошки састав становништва Србије у XI веку

Мали број скелетних налаза који би се могли приписати словенској популацији, одразио се и на антрополошка сазнања о етничкој структури подручја Србије у раном средњем веку. Поред поменутих локалитета, Ђонај и Песак/Корбово, који садрже и материјал из XI века, а чије смо карактеристике, и разматрања о њима, већ изнели, постоје заправо још само три локалитета хронолошки одређена у ово раздобље. То су Београд/Калемегдан, Винча и Матичане код Приштине.

Београд/Калемегдан

Налаз из Београда, иако оскудан, необично је значајан за употпуњавање слике етничке структуре на подручју северне Србије, која је, у историјском смислу, готово три столећа потпадала под власт Бугарске. Недостатак писаних извора за ову област тако надопуњују антрополошки подаци.

Током ископавања 1948, 1968, 1969, 1972, 1978, 1979 и 1980. године,⁵⁶²

⁵⁶² Године 1948. откопано је код северозападног бедема пет гробова; 1968, 14 гробова, 1969., два гроба, 1972, шест гробова, 1978, два гроба, 1979, три гроба и 1980, седам гробова. Укупно је у свим фазама откопано 39 гробова; упор. М. Бајловић-Хаци-Пешић, *Унутрашње утврђење београдског града*, Годишњак града Београда 39(1992)29-53.

⁵⁶³ Микић, *Структура*, 103; упор. Ж. Микић, *Антрополошки налази из унутрашњег*

откривене су на два различита места у унутрашњем утврђењу Калемегданског града, две мање групе скелета датиране, према гробним прилозима, у XI век.⁵⁶³ Додатним радовима откривено је 39 гробова. На основу налаза новца угарског краља Андрије I (1046-1061) из гроба бр. 12. некропола је датирана у другу половину XI века.⁵⁶⁴

У морфолошком смислу разликују се две групе скелета, тачније лобања. Група скелета откопана 1968. године може се приписати монголоидном типу (14 особа) док је она откривена 1972. године (6 особа) лептодолихоморфна.⁵⁶⁵ Долихокране лобање су изражене висине и јако назначеном глабелом. "Чело је осредње висине, незнатно укошено и прелази у дугачак и раван лобањски свод."⁵⁶⁶ У фацијалној пројекцији долихокране лобање су високе и не одвећ широке.⁵⁶⁷ По свему судећи овај тип лобања потпада под групу оних које се обично приписују Словенима.[^]

Друга група лобања је по својим карактеристикама углавном мезокрана, уз самоједан случај брахикраније, са ниским и равним челом које прелази у кратак и лучан лобањски свод.⁵⁶⁹ Према особинама ова група лобања припадала би монголоидном типу.

Уочљив је и несразмеран однос између мушких и женских скелета у корист мушкараца, (од укупно 35 испитаних скелета мушком полу припада 26 а женском само један, уз два дечја и шест неутврђеног пола) што може указати и на занимање ове популације. По свему судећи они су могли бити или ратници или мајстори.⁵⁷⁰ Међутим, пошто на скелетима не можемо приметити трагове "ратничких" повреда,^{^7} ова друга претпоставка је вероватнија. Никако не можемо претпоставити да је у питању урбано становништво, јер недостатак женских скелета и саму помисао унапред

утврђења београдског града, Гласник Антрополошког друштва Југославије 18 (1981); такође видети, Ж. Микић, *Антрополошка анализа скелета из унутрашњег утврђења* (антрополошки прилог у оквиру рада М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Унутрашње утврђење београдског града*) Годишњак града Београда 39 (1992) 56-58 (у даљем тексту: Микић, *Анализа*).

⁵⁶⁴ Важно је рећи да је једини новчић пронађен на овој некрополи био у гробу десетогодишњег детета. На локалитетима Маховљани и Петошевици пронађена су као гробни прилози укупно четири новчића. Два су била у гробовима приписаним деци; упор. N. Miletić, *Ranoslovenske nekropole u Bosni i Hercegovini-komparativna razmatranja*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, 44 (1989) 178.

⁵⁶⁵ Микић, *Структура*, 103; упор. Микић, *Анализа*, 56.

⁵⁶⁶ Микић, *Анализа*, 56.

⁵⁶⁷ Исто.

⁵⁶⁸ Исто; упор. Микић, *Структура*, 103.

Микић, *Анализа*, 56.

Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Унутрашње утврђење београдског града*, Годишњак града Београда 39 (1991) - износи ово мишљење на основу усменог саопштења антрополога Ж. Микића који је и прегледао овај материјал.

⁵⁷¹ Микић, *Анализа*, 58.

онемогућава.

Што се тиче монголоидне популације њу бисмо пре могли да припишемо Печенезима него Угрима. Пошто је Београд у другој половини XI века био под влашћу Византије, која је управо у Подунављу водила дуго-трајне борбе са Угрима, извесно је да се у том сукобу ослањала на Печенеге.

Одсуство брахикраније може бити сигуран показатељ да на простору Београда није било сажимања етнички различитих популација, Романско/ромејско становништво, вероватно је већ веома рано, по свој прилици до половине VII века,⁵⁷² напустило овај простор. Исто тако, није било сажимања између Печенеге и Словена. То може значити или су Печенези и Словени имали такву друштвену структуру која је онемогућавала стапање два племена, или су се једни од поменутих народа врло брзо иселили са ове територије. Пре ће бити да су Печензи били само епизода у животу Београда XI века.

Винча

Свакако најзначајнија и највећа некропола на тлу Југославије је Винча, локалитет 15 км југоисточно од Београда. Ископавања средњовековне некрополе систематски су започета у новије време 1978. године. Укупно је откривено преко 1 000 скелета. Будући да је некропола према покретном археолошком материјалу датирана од XI до XIV века⁵⁷³ при обради остеолошког материјала обухваћено је читаво ово раздобље. Тако ћемо овде приказати резултате који не спадају искључиво у период нашег занимања.

Скелетни материјал некрополе Винча преузео је за антрополошку анализу Ж. Микић, обрадивши укупно 576 скелета.⁻⁵⁷⁴ Према полу гледано обрађено је: 243 скелета мушкараца (39,3%), 112 скелета жена (22,4%) и 204 дечја скелета (34,9%).⁵⁷⁵ Полна припадност, услед слабе очуваности остеолошког материјала није могла бити одређена код 17 скелета (3,4%).⁵⁷⁶ Потпуне антрополошке мере узете су са 106 мушких и 39 женских лобања.

⁵⁷² Упор. Ј. Ковачевић, *Die Awarische militärgrenze in der Umgebung vom Beograd im VIII Jahrhundert*, *Archaeologia Iugoslavica* 14 (1973) 49-56.

⁵⁷³ г. Вујовић-Марјановић, *Винча - Бели брег*, Археолошки преглед 23 (1982).

⁵⁷⁴ Микић, *Структура*, 91.

⁵⁷⁵ Исто.

⁵⁷⁶ Исто.

Средње вредности лобањских мера за мушки пол су следеће: мезокран, хипсикран, акрокран, хипсикефал, еуриметоп, са средње високим лицем и осредњом ширином носног отвора. На основу посткранијалног материјала одређена је просечна висина мушке популације између 1 690 мм и 1717 мм.⁵⁷⁷

Што се тиче женских лобања, лобањски индекси показују мезокран, хипсикран, акрокран, хипсикефал, еуриметоп, са средње високим лицем и осредњом ширином носног отвора. Телесна висина женског дела популације варијала је између 1 613 и 1616 мм.⁵⁷⁸

На основу мултиваријабилне статистичке обраде мушке лобање су подељен у три субкластера у којима су заступљени долихокрани, мезокрани и брахикрани тип. Ж. Микић је закључио да је доминантна брахикрана група показатељ о доминацији аутохтоног становништва, као и да су постојале чврсте брачне границе између староседелачког становништва и новоприспелих Словена.⁵⁷⁹

Матичане

Некропола Матичане/ Брег 4 км југоисточно од Приштине такође припада периоду XI века. Током истраживања 1969 и 1973. године, истражено је 112 гробова.⁵⁸⁰ Међутим, скелетни материјал је слабо очуван, па је тако за антрополошку анализу Ж. Микић преузео само 30 скелета. На основу расположивог лобањског материјала закључено је да је реч о робусној долихокраној популацији која се највероватније може приписати Словенима.

Опште гледано, Матичане и Калемегдан показују да је долихокранија у XI веку још увек доминантна одлика словенског живља, и да процес брахикранизације посведочен на локалитету Песак/Корбово одступа од општег стања на територији Србије. На основу доступног материјала чини се сасвим јасно да је становништво северне и јужне Србије задржало у

⁵⁷⁷ Исто.

⁵⁷⁸ Исто. О биостатистичким израчунавањима и одређивању Пенросове дистанце лобања са средњовековне некрополе Винча, видети: Z. Mikić, *Beitrag zur Anthropologie spätrömischer bis zum spätmittelalterlicher Bevölkerungen Jugoslawiens*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH XXII/20 (1984) 5-110.

⁵⁷⁹ Ж. Микић, *Први резултати мултиваријабилне статистичке обраде средњовековне некрополе у Винчи (Бели Брег)* Годишњак града Београда 32 (1985) 82.

⁵⁸⁰ V. Jovanović et Lj. Vuksanović, *Matičane, necropole sud-slave de X et XI siècle*, Inventaria Archaeologica, fasc. 25, Priština 1981.

антрополошком смислу своје основне словенске карактеристике и у XI веку, док је у источној Србији већ долазило до промена које су се одразиле у брахикранизацији. Уколико се брахикране лобање са налазишта Ђонај могу приписати периоду XI/XII века, онда излази да је и на јужној граници Србије долазило до стапања са аутохтоним елементом. У сваком случају експанзија српске државе у XIII и XIV веку, морала је довести до већег степена сажимања између словенског и аутохтоног живља. Само нови антрополошки налази, пре свега са простора средишње и западне Србије који су у антрополошком смислу потпуно непознати за доба IX-XI века, могу више осветлити питање славизације.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У изложеном раду, методолошки ослоњеном превасходно на историјско-антрополошке аспекте проблема нашег занимања, уз не малу подршку археолошко-лингвистичких сазнања, покушали смо да одговоримо на следећа питања: 1. Када је отпочео процес насељавања Словена на Балканско полуострво; 2. Да ли је аутохтони елеменат остао на просторима где је живео пре доласка Словена; 3. Где се налазио етнички простор Словена на Балканском полуострву и где су живели староседеоци; 4. Којом брзином се одвијала славизација ромејске популације.

Историјски извори епоха које смо обрадили довели су до следећих резултата:

1. Словени су трајно отпочели да се насељавају на простору данашње Србије у две етапе. У првој, која се може датирати између 614/617. године, словенски насељеници су углавном прошли преко територије Србије и спутивши се дубље на југ сместили на просторима античке Македоније, средње Грчке, Пелопонеза и Епира. Такође, један крак ове струје заузео је простор који би могли да омеђимо данашњом државном границом између Бугарске и Југославије са тежиштем у западној Бугарској. У другој етапи, 627-634. године, Срби, као водеће племе једног ширег племенског савеза, настанили су се у данашњој централној и западној Србији, Црној Гори, обухватајући источну Херцеговину и источну Босну на средњем току Дрине. У само раду дошли смо до закључка, ослањајући се и на резултате истраживања стручњака који су се овим проблемом бавили раније, да словенског насељавања Балканског полуострва није било пре истека VI века.

2. Показали смо да је градска популација Илирика већ у последњој четвртини VI века отпочела појачану миграцију пут безбеднијих делова Царства, налазивши уточишта, највероватније у Солуну и Тракији. Међутим, такође смо изrekli становиште да је бројније било сеоско од урбаног становништва, те да је оно могло преживети први словенски талас и склонити се на места мимо главних кретања Словена или у пределе који придошлицама нису привлачили пажњу. Тако је ромејски живаљ, потиснут из својих насеља, нова станишта организовао у неприступачнијим пределима где је извесно време остао на периферији словенског света.

3. Оно што смо закључили, на основу историјског, археолошког и лингвистичког материјала, дакле мимо антрополошких показатеља, јесте да су староседеоци остали на просторима средишњег Балкана у далеко већем броју него што се то раније претпостављало. У питању је један широки појас који је попут какве раселине раздвојио источну од западне јужнословенске групе а то је могао да учини само у случају да је та ромејска популација била изузетно бројна. Поред овог широког, етнички хомогеног простора чије постојања пре свега заснивамо на антрополошким и лингвистичким изучавањима, постојала су и острва Ромеја/Романа оријентисане у правцу север-југ почев од Сингидунума, Арсе, Призрена и потеса између Охридског и Преспанског језера. Историјски извори упућују на постојање изолованих група Ромеја/Романа у околини Сингидунума, Арсе и охридско/преспанског територија, док за Призрен податке црпимо из антрополошког материјала.

Даља археолошка истраживања подручја за која смо претпоставили да су била настанена ромејским живљем била би од непроцењиве важности за боље и подробније сагледавање ових простора где се аутохтони елеменат, како смо претпоставили, задржао неколико столећа после слома царске власти почетком VII века.

Закључили смо да славизација није била брз и једноставан процес који се одиграо већ почетком VII века. Другим речима, претпоставку да су Словени приспели на фактички испражњен простор, где су се Ромеји/Романи⁵⁸¹ задржали на далматинској обали и по брдима, у основи прихватамо али уз ограду да су ти староседеоци били бројнији него што се то

581 Израз Ромеји/Романи користимо да бисмо олакшали сам ток излагања. Наиме, Ромеји су, без обзира на етничку припадност, били сви поданици Царства, како они којима је матерњи језик био грчки, тако и они којима је то био латински. Овом сложеницом заправо означавамо у исто време све аутохтоне етничке популације Балканског полуострва које су ту живеље у време трајања царске власти и истовремено упозоравано да у оквиру тог становништва постоје они који су припадали грчкој, односно, латинској културној групи.

раније сматрало као и да су, испрва потиснути са СВОЈИХ станишта у плодним долинама и околине великих градова, од XI века почели постепено да се враћају и ступају у ближи додир са Словенима, Заправо, процес славизације од XI века улази у најважнију фазу у којој етничка карта Балканског полуострва почиње да поприма обресе какве ће имати у тзв. "пуном" средњем веку. Истеком XI века и експанзијом Рашке у XII веку ући ће и процес славизације у одлучујућу фазу. Уколико извори XI века, епохе средњег века, којој је појам нација стран из простог разлога што је друштвено уређење било такво да није познавало нације, не показују јасно значење термина "Македонци", "Власи", "Бугари" или "Ромеји", дотле антрополошки материјал ову "слабост" историјске науке да ове појмове јасније одреди у њиховом правом значењу, на одређен начин ублажује па чак, када бројност налаза то допушта и у потпуности разрешава.

*
* *

Антрополошки приступ омогућио је сагледавање етничке припадности становништва Балканског полуострва и за она раздобља када историјски извори нису постојали (гвоздено доба) или пак за епохе где су они оскудни и мање подробни (предримско доба). Такође, антрополошки материјал био је од највеће важности приликом разматрања хипотетичне територије насељене хомогеним ромејско/романским живљем дуж линије Тимок-Скопље-Призрен. Поређењем антрополошког материјала са историјским, археолошким и лингвистичким, чини се да смо успели да употпунимо етничку слику Балканског полуострва за раздобље VII-XI века. У сваком случају потврдило се и у пракси да је антропологија наука од које можемо очекивати значајан допринос у разрешавању сложеног проблема какав је славизација.

Антрополошки материјал, иако малобројан и територијално разуђен, незаобилазан је чинилац у сваком иоле значајнијем покушају одређивања распрострања етничких заједница на Балканском полуострву. Овде желимо да изнесемо најзначајније закључке до којих смо дошли посредством антропологије.

1. Несумњиво смо утврдили, заснивајући наша истраживања пре свега на напорима стручњака који су обрадили антрополошки материјал и одатле извели одговарајуће закључке, да је аутохтона популација средишњег дела Балканског полуострва почев од гвозденог доба па све до у римско доба, углавном брахикрана и мезокрана (са ретким одударацима као што је случај

са материјалом из Криве Реке). Брахикранија и мезокранија су два основна обележја становништва овог простора и од те основе се мора поћи желе ли се пратити даљи токови етничких гигања и промена у време доласка Словена.

2. Антрополошки материјал приписан раним Словенима показује да је у питању долихокрана популација, што је на врло јасан начин раздваја од аутохтоног брахикраног типа. Док скелетни материјал са локалитета Ђонај код Призрена управо одсуством планокципиталије указује на несумњиво одвојен живот Словена и староседелаца, дотле антрополошки материјал из источне Србије (Песак/Корбово) показује, иако је долихокранија и овде више заступљена, на сажимање са староседеоцима. Такође, неколико брахикраних лобања са локалитета Ђонај, уколико је тачна наша претпоставка да се могу датирати у XI век, показује стапање аутохтоног са словенским елементом.

VIII-XI век словенска популација населила је оне просторе одакле је аутохтоно становништво устукнуло пред дошљацима. Ипак, домаћи елемент се задржао на ободима словенског етничког простора одакле је од XI века отпочео полако да се сажима са придошлицама. Међутим, на данашњем степену антрополошке истражености још немамо поуздане показатеље о бројчаном односу новопридошлих Словена и староседелаца на простору средишег Балкана у раздобљу између VII и XI века.

Ако се у целини сведу резултати историјографских и антрополошких сазнања која су била окосница овог рада, уз осврт на садржаје материјалне и језичке културе, прво што се испољава јесте да сви чиниоци који су били укључени у процес славизације снагом свога деловања нису хронолошки уједначени. Историјски извори су показали да је насељавање везано за раздобље VII века а да је према антрополошким резултатима процес мешања са аутохтоним становништвом отпочео знатно доцније, највероватније крајем XI века.

Пошто о језику не треба посебно расправљати - словенско писмо је присутно више од једног миленијума - из претходног излагања се могло видети да на садашњем степену истражености токова славизације сва три поља - извори, скелетне серије и археолошки налази - могу да се пореде уз одређен опрез и сазнања. Сасвим је разумљиво што смо се одлучили за овај

двоструки приступ питању славизације у намери да извршимо њихово упоређивање и узајамно испитивање. Показало се да славизација почиње почетком VII века без учешћа антрополошке компоненте. Она је међутим каснијег датума с обзиром да Словени нису наишли на етнички празан простор а што се разликовало од области до области. Они су користили исте некрополе, иста насеља али без мешања јер антрополошки нису доказани прелазни типови. Њихово ширење из првобитних Склавинија као организационих облика трајало је неколико столећа, опет условљено микро и макрорегионалним чиниоцима, да би после једног миленијума имали данас један антрополошки састав у коме је преовлађујући динарски антрополошки тип⁵⁸² домаћег порекла, уз језик, који је словенски.

⁵⁸² о овом питању видети подробније одговарајућим чланцима у Гласницима Антрополошког друштва, 1- 30 (1964-1994).

ИЗВОРИ

- Adami Gesta hamburgensis ecclesiae pontiflcum*, Monumenta Germaniae Historica, SS, VII, ed. **G. Pertz**, Hannoverae 1846.
- Agathiae Myrinaei Hi.storia.rum Libri quirique*, ed. **R. Keydell**, Berolini 1967.
- Ambrosius, De officiis ministrorum, libri III*, ed. **Migne**, PL XVI (1880) 26-194.
- Ammiani Marcellini Rerurn Gestarum libri quisupersunt*, ed. **V. Gardthausen**, Lipsiae 1875.
- Annales Baresnes*, Monumenta Germaniae Historica, SS, VI, ed. **G. Pertz**, Hannoverae 1844, 51-56.
- Annales Ragusini. Anonymi*, ed. **Sp. Nodilo**, Zagreb 1883.
- Anne Comnene Alexiade*, ed. **B. Leib**, Paris 1937.
- Analecta avarica*, ed. **L. Sternbach**, Cracoviae 1900.
- Anonymi Bele regis notarii, Gesta Hungarorum*, ed. **G.Popa-Lisseanu**, Fontes historiae Daco-Romanorum, fasc. I, Bucuresti 1934.
- Apollonii Rhodii Argonautica*, ed. **R. Merkel**, Lipsiae 1905.
- Cassii Dionik Coceiani Historiarum Romanorum quae supersunt*, ed. **P. Boissevain**, Berolini 1898.
- Caesarii fratris Gregorii Theolog, Dialogi quatluor*, ed. **Migne**, PG 38 (1862) col. 851-1190.
- Cecaumenii Strategicon*, ed. **B. Wassiliewsky-V.Jernstedt**, St. Petersburg 1896.
- Chroniconpa.scha.le*, ed. **L. Dindorf**, Bonnae 1832.
- Codex diploma.ti.cus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, I, ed. **G. Fejer**, Budae 1829.
- De Administrando Imperio*, I et II, ed. **R. J. H. Jenkins-Gy. Moravcsik**, London 1962.
- Διονσις*, ed. **H. Gregoire**, Byzantion 11 (1936) 421-426.
- Diodorus*, ed. **C. L. Sherman**, London 1963.
- Documenta historiae Chroa. li.cae periodum antuquam illustranta*, ed. **F. Rački**, Zagreb 1877.
- Einhardi Annales*, MGH SS, I, ed. **G. Pertz**, Hannoverae 1826, 135-218.
- Eutropi Breviarum ab urbe condita*, ed. **H. Droysen**, Berolini 1878.
- Eutropius Breviarum ab urbe condita*, ed. **F. Ruehle**, Lipsiae 1901.
- Georgii monachi chronicon*, ed. **C. de Boor**, I-II, Lipsiae 1904.
- Heka.taios, Die Fragmente der Griechinschen Historiker*, ed. **F. Jacoby**, Berlin 1923.
- Herimanni augiensis chronicon*, Monumenta Germaniae Historica, SS, VI, ed. **G. Pertz**, Hannoverae 1844.

- Herodote histories*, ed. **Ph. E. Legrand**, Paris 1961.
- Hierocles Synecdemus*, ed. **A. Burckhardt**, Lipsiae 1893.
- Hörnen Was*, ed. **G. Dindorf**, Lipsiae 1896.
- Ioannes Skylitzes Continuatus*, ed. **Θ. Τσολακη, Θεσσαλονίκη** 1968.
- Ioannis Zonarae Epitome Historiarum*, ed. **L. Dindorf**, Lipsiae 1871.
- Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. **H. G. Beck, A. Kambylis, R. Keydell**, Berolini 1973.
- Iohannis Diaconi chronicon Venetum*, Monumenta Germaniae historica, SS, VII, ed. **G. Pertz**, Hannoverae 1846.
- Иордан, Getica*, ed. **Е. 4. Скржинскоо**, Москва 1960.
- M. Iuniani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum*, ed. **F. Rühl**, Lipsiae 1907.
- Летопис Пона Дукљанин*, приредио **Ф. Шишић**, Посебна издања СКА 67, Београд 1928, 292-416.
- Ljetopis Pona Dukljanina*, ed. **V. Mošin**, Zagreb 1950.
- Marcellinus comes ad. a 517*, ed. **Th. Mommsen**, MGH A.A. XI, Berolini 1894, 37-108.
- Malalae Chronographia*, ed. **L. Dindorf**, Bonnæ 1831.
- Mauricii Strategicon*, ed. **G. T. Dennis**, Wien 1981.
- The History of Menander the Guardsman*, ed. **R. C. Blockley**, Liverpool 1985.
- Michael Psellos Chronographie*, ed. **E. Renauld**, Paris 1928.
- Monumenta Cartographica Jugoslaviae I*, Beograd 1975.
- Le plus anciens recueils des miracles de saint Demetrius*, I-II, ed. **P. Lemerle**, Paris 1979.
- Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, ed. **P. Gautier**, Bruxelles 1975.
- Nicholas I Patriarch of Constantinople*, ed. **R.J.H. Jenkins-L.G. Westering**, Washington 1973.
- Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History*, ed. **C. Magno**, Washington 1990.
- Notitia dignitatum*, ed. **O. Seeck**, Frankfurt am Main 1962.
- Pausanias, Descriptio Graeciae*, ed. **I. H. C. Schubart**, Lipsiae 1854.
- Georgii Pisidae Expeditio persica, Bellum avaricum, Heraclias*, ed. **I. Bekker**, Bonnæ 1836.
- Georgii Pisidae Restitutio crucis*, ed. **L. Sternbach**, Wiener Studien 13 (1891) 4-8.
- Procopii Caesariensis Opera Omnia (I-IV)* ed. **G. Wirth**, Lipsiae 1962-64.
- Claudii Ptolemaei Geographia*, ed. **C. Müller**, Parisiis 1883.
- С. Станојевић - С. Ђоровић**, *Одабрани извори за српску историју*, Београд 1921.
- Strabonis Geographica*, ed. **A. Meineke**, Lipsiae 1877.
- Theophanis Chronographia*, ed. **C. de Boor**, I, Lipsiae 1883.
- Theophylacti Simocattae Historiae*, ed. **P. Wirth**, Stvtgardiae 1972.
- Thucydides, De bello peloponesiaco, libri octo*, ed. **I. Bekker**, Berolini 1868.
- Византијски извори за историју народа Југославије I*, уред. **Г. Острогорски**, Београд 1955.
- Византијски извори за историју народа Југославије II*, уред. **Г. Острогорски**, Београд 1959.
- Византијски извори за историју народа Југославије III*, уред. **Г. Острогорски-Ф. Баршних**, Београд 1966.

ЛИТБРАТУРА

- A. Andreades, *La population de l'Empire byzantin*, Actes du IVe congres international des etudes byzantines, septembre 1934, ed. B.D. Filov, Nendeln/Liechtenstein 1978, 117-126.
- M. Bajalović-Hadžić-Pešić, *Slovenska, keramika na teritoriji Beograda*, Materijali 9 (1972) 139-148.
- M. Бајловић,-Хадџи-Пешић, *Унутрашње утврђење београдског града*, Годишњак града Београда 39 (1992) 29-53.
- Г. Д. БаласчевЪ, *Наи-старата словенска држава на балкански полуостровт, през VII и VIII в. и неини етнически СБстав*, Софин 1924.
- Ф. Баришић, *Приск као извор за најстарију историју Јужних Словена*, ЗРВИ 1 (1952) 52-63.
- Ф. Баришић, *Када и где су написани Псеудо-Цезаријеви Дијалози*, ЗРВИ 1 (1952) 29-49.
- Ф. Баришић, *Досадашњи покушаји убикације града Јустинијана Прима*, ЗФФ 7/1 (1963) 127-142.
- Ф. Баришић, *Процес словенске колонизације источног Балкана*, Симпозијум: Предсловенски етнички елементи на Балкану у етногенези јужних Словена, 24-26. X 1968, Мостар, Посебна издања АНУБИХ XII/4, Сарајево 1969, 11-28.
- Ф. Баришић, *Цар Фока (602-610) и подунавски Авари-Словени*, ЗРВИ 4 (1956) 73-88.
- Ф. Баришић, *Чуда Димитрија Солунског као историјски извори*, Београд 1953.
- Ф. Баришић, *Византиски Сингидунум*, ЗРВИ 3 (1955) 3-13.
- B. Bavant, *La ville dans le nord de l'illyricum*, Actes du colloque organise par l'Ecole française de Rome, Villes et peuplement dans l'illyricum protobyzantin, Rome 12-14 mai 1982, Rome 1984, 245-287.
- В. Бешевлиев, *Пт,рво-Бт>лгарски надписи*, Софии 1979.
- L. Bojović, *Le camp de la legion IV Flavia a Singidunum*, Roman Limes on the Middle and Lower Danube, ed. P. Petrović, Beigrade 1996, 53-68.
- A. Bon, *Le Pelopones byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951.
- I. A. Božilov, *L'inscription du jupan Dimitre de Van 943 (theories et faits)*, A l'occasion du Vile congres international des etudes slaves, Varsovie 1973, Etude Historiques VI (1973) 11-28.

- И. БОЖИЛОВ- В. ГГАЗЕЛЕВ, *Историх на средновековна Бѹлгариѹ VII-XIV век*, Софин 1999.
- L. Breje**, *Vizantijska civilizacija*, Beograd 1976.
- R. Browning**, *Byzantium & Bulgaria*, London 1975.
- J. B. Bury**, *A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian (395-565) I-II*, London 1923.
- J. B. Bury**, *The Treatise De administrando imperio*, Byzantinische Zeitschrift 15 (1906) 517-557.
- Ж. БѹЖАРОВА**, *Славини и прабѹлгари в светлината на археолошеските дани*, Археологин I (1971) 1-22
- P. Charanis**, *On the Question of the Slavonic Settlement in Greece during the Middle Ages*, Byzantinoslavica 10 (1949) 254-258.
- P. Charanis**, *The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece*, DOP 5 (1950) 139-166.
- P. Charanis**, *On the Capture of Corinth by the Onogurs and its Recapture by the Byzantines*, Speculum 27/3 (1952) 343-350.
- P. Charanis**, *Nicephorus I, the Savior of Greece from the Slavs (810 A.D.)* Byzantina - Metabyzantina, 1/1 (1946) 75-92.
- P. Charanis**, *Ethnic Changes in Seventh-century Byzantium*, DOP 13 (1959) 25-44.
- J-C. Cheynet**, *La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnene*, ЗРВИ 29/30 (1991) 61-74.
- S. H. Cross**, *Slavic Civilization through the Ages*, Cambridge 1948.
- S. Ćirković**, *Slavi occidentali e meridionali*, Storia d'Europa III, Medioevo II, Torino 1995, 539-597.
- С. Ѓирковић**, *"Населени градови" Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, ЗРВИ 37 (1998) 9-32.
- В. Ѓоровић**, *Када је Часлав дошао на власт?* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 14/1-2 (1934) 6-16.
- М. Corović-Ljubinković**, *Odnosi Slavena centralnih oblasti Balkana i Vizantije od VII do X veka*, Materijali 9 (1972) 81-100.
- E. Eerškov**, *Municipium D.D. kod Soanice*, Priština 1965.
- I. Cremonšnik**, *Nalazi prvih, ranoslovenskih naselja u Bosni i Hercegovini*, Zgodovinski časopis 35/1-2 (1981) 93-99.
- G. Dagron**, *La città Bizantina* *Modei di città*, Torino 1987, 152-174.
- G. Dagron**, *Les villes dans l'Illyricum protobyzantin*, Actes du colloque organise par l'Ecole française de Rome, Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Rome 12-14 mai 1982, Rome 1984, 1-20.
- O. Davies**, *Roman Mines in Europe*, Oxford 1935.
- А. Дероко**, *Средњовековни градови Србије, Црне Горе и Македоније*, Београд 1959.
- Д. И. Димитров**, *Погребалниот обред при раннобѹлгарските некрополи во варненско (VIII-X в.)* ИАИ 34 (1974) 51-94.
- H. Ditten**, *Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen, Byzanz im 7. Jahrhundert*, Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus, Berlin 1978, 73-160.
- F. Dvornik**, *Les Slaves, Byzance et Rome au IX siecle*, Paris 1926.
- J. Драгашевић**, *Археологиско-географиско истраживања*, ГСУД 45 (1877) 1-128.
- I. Dujčev**, *La versione paleoslava dei dialoghi dello pseudo-cesario*, Medioevo Bizantino - Slavo II, Roma 1968, 191-205.
- I. Dujčev**, *Une ambassade Byzantine aupres des Serbes au IXe siecle*, ЗРВИ 7 (1961) 53-60.

- I. Dujčev, *Les Slaves et Byzance*, A l'occasion du Xle congrès international des sciences historiques - Stockholm, aout 1960, Etudes Historiques 1, Sofia 1960, 31-77.
- E. Dümmler, *Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien*, Sitzungsberichte hist. phil. 101, XX, (1856) 357-368.
- Н. Ђурић, Ј. Глишић, Ј. Тодоровић, *Праисторијска Ромаја*, Dissertationes et Monographie 17, Београд 1975.
- E. Ennen, *The Medieval Town*, Amsterdam 1979.
- Ђ. Фаркаш, *Извештај о испитивању антрополошког материјала из групне гробнице са локалитета Гомолава*, Рад војвођанских музеја 21/22 (1972/73) 125-129.
- Б. Ферјанчић, *Далмација у спису De administrando imperio - врела и путеви сазнања*, ЗРВИ 29/30 (1991) 9-21.
- B. Ferjančič, *Invasions et Installation des slaves dans les Balkans*, Actes du colloque organise par l'Ecole française de Rome, Villes et peuplement dans ГШупсит protobyzantin, Rome 12-14 mai 1982, Rome 1984, 85-108.
- Б. Ферјанчић, *Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења)* ЗРВИ 35 (1996) 117-154.
- Ј. Ферлуга, *Византијско царство и јужнословенске државе IX-X века*, ЗРВИ 13 (1971) 75-107.
- Ј. Ферлуга, *О неким аспектима изградње тематског уређења*, ЗФФ 8/1 (1964) 131-143.
- Ј. Ферлуга, *Византија и постанак јужнословенских држава*, ЗРВИ 11 (1968) 55-66.
- J. Ferluga, *Gli Sclavi del sud ed altri gruppi. etnici di fronte a Bisanzio*, Gli Slavi occidentali e meridionali nell' auto medioevo, Spoleto 15 - 21 april 1982, Settimone di studio dei Centro Italiano di studi sull' acto medioevo XXX, Spoleto 1983, 303-343.
- J. A. Fine, *The Early Medieval Balkans*, Michigan 1993.
- R. Frakes, *The Impact of the Huns in the Balkans in Late Antique Historiography*, Migrations in Blakan History, Beigrade 1989, 39-46.
- М. Гарашанин, *Праисторија на тлу Србије*, Београд 1973.
- М. Гарашавин, *Налаз првог гвозденог доба у Мраморицу и проблем Илира у Србији*, Музеји 2 (1949) 126-136.
- М. Garašanin**, *Problems de l'ethnogenese des peuples paleobalqaniques*, Prvi Ииро-Трачки симпозијум, Сарајево/Београд 1991, 9-32.
- М. и Д. Гарашанин, *Испитивања тумула у комплексу Белотић-Бела Црква 1959. и 1960. године*, Зборник радова Народног музеја 3 (1962) 47-69.
- М. и Д. Гарашанин, *Испитивање тумула у Белотићу и Белој Цркви*, Зборник радова Народног Музеја 1 (1958) 17-50.
- H. Geizer**, *Ungedmckte und wenig bekannte Bistümervverzeichnisse der orientalischen Kirche*, BZ 2 (1893) 22-72.
- I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.
- D. Graebner, *The Role of the Slavs within the Byzantine Empire 500-1018*, Ann Arbor 1975.
- B. Grafenauer, *Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov*, Zgodovinski časopis 4 (1950) 23-126.
- H. Gregoire, *Un nouveau fragment du "Scriptor incertus de Leone Armenio"*, Byzantion 11 (1936) 417-427.
- J. F. Haidon, *Byzantine Praetorians*, Bon 1984.
- A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989.
- P. Heather, *The Gothic Conversion*, Greek-Roman and Byzantine studies 27/3 (1986) 289-318.

- R. H. ffilton, *English and French Towns in Feudal Society*, Cambridge 1995.
- А. Ивановић, *Јужна капија београдског горњег града*, Годишњак града Београда 42 (1995) 17-45
- В. Иванишевић, *Касноантичко утврђење у Рамошеву*, Новопазарски зборник 11 (1987) 5-12.
- Историја српског народа I*, Београд 1980.
- Историја Ниша I*, Ниш 1983.
- П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971.
- P. Ivić, *Balkan Slavic Migrations in the Light of South Slavic Dialectology*, Aspects of the Balkans, ed. H. Birnbaum-S. Vryonis, Paris 1972, 60-86.
- V. Jagić, *Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen*, Archiv für Slavische Philologie 17 (1895) 47-87.
- Ђ. Јанковић, *Етнички простор Срба на Балкану у средњем веку у светлу археолошких и писаних извора*, Етнички простор Срба I, Београд 1993.
- М. Јанковић, *Две средњовековне некрополе у источној Србији*, Старијар 24-25 (1975) 227-241.
- М. и Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Београд 1990.
- К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952.
- К. Јиречек, *Трговачки друмови ирудници Србије и Босне у средњем веку*, Сарајево 1951.
- К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариграда и балкански кланци*, Зборник Константина Јиречека, I, уред. М. Динић, Београд 1959, 71-190.
- К. Јиречек, *Хришћански елемент у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник Константина Јиречека, I, уред. М. Динић, Београд 1959, 461-528.
- К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњег века*, Зборник Константина Јиречека, II, уред. Г. Острогорски, Београд 1962.
- А. Јовановић, *Римске некрополе на територији Југославије*, Београд 1984.
- Б. Јовановић, *Некропола на Пећинама и старије гвоздено доба Подунавља*, Старијар 36 (1985) 13-18.
- V. Jovanović, Lj. Vuksanović, *Matičane, necropole sud-slave de X et XI siede*, Inventaria Archaeologica, fasc. 25, Beograd 1981.
- Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
- Ј. Калић, *Столно место Србије*, Новопазарски зборник 12 (1988) 13-23.
- Ј. Калић, *Словени и византијско урбано наслеђе*, Социјална структура српских градских насеља XII-XVIII века, Смедерево-Београд 1992, 21-34.
- Ј. Калић-Д. Мркоброд, *Градина у Радалици*, Новопазарски зборник 9 (1985) 39-46.
- Ј. Калић-М. Поповић, *Кузмичево и Шароње у прошлости*, Рашка баштина 3 (1988) 53-57.
- R. Katičić, *Aedificaverunt ragusium et habitaverunt in eo. Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, 18 (1988) 5-38.
- А. П. Каждан, *Византијске градове у VII-XI вв.*, Советска археологија 21 (1954) 164-188.
- N. Klaid, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971.
- В. Клаић, *Повијест Хрвата*, Загреб 1899.
- H. J. Köhn, *Die byzantinische Armee in 10 und 11. Jahrhundert*, Wien 1991.
- Г. Коледаров, *Политическа географил на средновековната българска държава*, I, София 1979.
- Ј. Ковачевић, *Археологија и историја варварске колонизације јужнословенских*

области, Нови Сад 1960.

J. Kovačević, *Die Awarische militärgrenze in der Umgebung vom Beograd im VIII Jahrhundert*, Archaeologia lugoslavica XIV (1973) 49-56.

J. Kovačević, *Slaveni i staro balkansko stanovništvo*, Materijali 9 (1972) 63-80.

V. Laurent, *Le theme byzantin de Serbie au Xle siecle*, REB 15 (1957) 185-195.

P. Lemerle, *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'epoque romaine jusqu'au VIII siecle*, Revue historique 211 (1954) 265-308.

P. Lemerle, *Philippe et la Macedoine Orientale*, Paris 1945.

А. Лома, *Језичка прошлост југоисточне Србије у светлу топонимике*, Зборник реферата с научног скупа: "Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката" (Нишка Бања, 17-20. VI 1992) Ниш 1993, 107-136.

А. Лома, *Неки славистички аспекти српске етногенезе*, Зборник матице српске за славистику 43 (1993) 105-126.

А. Лома, *Illyricum Slavicum. Првох пола миленија словенства на северозападном Балкану у светлу лингвистике*, Јужнословенски филолог 50 (1994) 139-144.

А. Лома, *Из топонимије Србије*, Ономатолошки прилози 6 (1985) 105-118,

С. А. Macartney, *The Medieval Hungari-an Historians*, Cambridge 1953.

Л. Маргетић, *Константин Порфирогенит и вријеме доласка Хрвата*, Зборник хисторијског завода југословенске академије наности и умјетности 8 (1977) 5-88.

Љ. Максимовић, *Структура 32. главе списа De administrando imperio*, ЗРВИ 21 (1982) 25-32.

Љ. Максимовић, *О хронологији словенских упада на византијску територију крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година VI века*, ЗРВИ 8/2 (1964) 263-271.

Љ. Максимовић, *О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију*, ЗФФ 14/1 (1979) 69-76.

Љ. Максимовић, *Северни Илирик у VI веку*, ЗРВИ 19 (1980) 17-57.

Љ. Максимовић, *Покрштавање Срба и Хрвата*, ЗРВИ 35 (1996) 155-174.

Lj. Maksimović-M. Popović, *Les sceaux byzantins de la region danubienne en Serbie*, Studies in Byzantine Sigillography 2 (1991) 213-234.

Б. Мано - Зиси - М. Гарашанин - Љ. Ђоровић - Љубинковић, *Етногенеза Јужних Словена ураном средњем веку према материјалној култури*, Београд 1950.

Р. Марић, *Становништво горњомезијског лимеса од римског освојења нашег подунавља до насељавања Словена*, Глас САНУ 250, одељење друштвених наука св. 10 (1961) 83-95.

Г. Марјановић-Вујовић, *Најстарије словенско насеље у Београду*, Годишњак града Београда 25 (1978) 1-13.

Г. Марјановић-Вујовић, *Винча-Бели Брег*, Археолошки преглед 23 (1982) 170-171.

Ж. Микић, *Антрополошка структура становништва Србије*, Београд 1988.

Ж. Микић, *Први резултати мултиваријабилне статистичке обраде средњовековне некрополе у Винчи (Бели Брег)*, Годишњак града Београда 32 (1985) 79-83.

Ж. Микић, *Антрополошки налази из унутрашњег утврђења београдског града*, Гласник Антрополошког друштва Југославије 18 (1981) 161-171.

Ж. Микић, *Антрополошка анализа скелета из унутрашњег утврђења београдског града* (антрополошки прилог у оквиру рада М. Бајаловић-Хаджи-Пешић, Унутрашње утврђење београдског града) Годишњак града Београда 39 (1992) 56-58.

Ж. Микић, *Прилог антрополошкој проблематици миграције Словена*, Гласник Српског археолошког друштва 7 (1991) 38-42.

Ж. Микић, *Антрополошки профил латенске некрополе "Пећине" код Костоца у*

источној Србији, Посебно издање Антрополошког друштва Југославије 9/1, Н. Сад 1986.

Ж. Микић, *Über anthropologie der Illyrer auf dem Boden Jugoslawiens*, Први Илиро-Трачки симпозијум Палеобалканска племена између Јадранског и Црног мора од енеолита до хеленистичког доба, Сарајево/Београд 1991, 111-117.

Z. Mikid, *Beitrag zur Anthropologie spätrömischer bis zum spätmittelalterlicher Bevölkerungen Jugoslawiens*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBIH XXII/20 (1984) 5-110.

F. Miklosich, *Lexicon linguae Slovenicae veteris dialecti*, Vindobonae 1850.

И. Микулчић, *Касноантичка утврђења у СР Македонији - покушај класификације*, Материјали 22 (1986) 101-123.

Н. Милетић, *Ранословенске некрополе у Босни и Херцеговини - компаративна разматрања*, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине 44 (1989) 175-200.

М. Милинковић, *Касноантичка утврђења у Островици и Шароњама код Тутина*, Новопазарски зборник 6 (1982) 131-140.

М. Милинковић, *Рановизантиско утврђење на Тупом кршу и околна утврђења у тутинској области*, Новопазарски зборник 9 (1985) 47-54.

Z. Mirdita, *Encore une fois sur le probleme d'ethnogenese des Dardaniens*, Први Илиро-Трачки симпозијум Палеобалканских племена између Јадранског и Црног Мора од енеолита до хеленистичког доба, Сарајево/Београд 1991, 101-110.

М. Мирковић, *Остроготију Панонији после 455. године*, ЗФФ 10/1 (1968) 119-128.

A. Möcsy, *Gesellschaft und Romanisation in der Römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970.

Д. Мркобрад, *Археолошки налази сеобе народа у Југославији*, Београд 1980.

П. Мутафчиев, *Истори на бугарски народ (681-1323)* Софин 1986.

Л. Нидерле, *Словенске старине*, Нови Сад 1954.

L. Niderle, *La. race Slave*, Paris 1911.

Р. Новаковић, *О границама Србије и српске државе у средњем веку*, ЗФФ 8/1 (1964) 153-181.

Р. Новаковић, *Још о пореклу Срба на Балкану и сва српска идола служаше Дагону*, Београд 1992.

Ст. Новаковић, *Српске области X и XII века*, ГСУД 48 (1880) 1-151.

Ст. Новаковић, *Колонизација Словена на Балканском полуострву, Византија и Србија*, Н. Сад 1906.

Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас СКА 76 (1908) 1-62.

Ст. Новаковић, *О јужним Словенима у VI, VII и VIII веку*, Глас СКА 80 (1909) 124-154.

Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.

Г. Острогорски, *Византија и Јужни Словени*, Југословенски историски часопис 1 (1963) 3-15.

Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969.

Г. Острогорски, *Лав Равдухи Лав Хирсфакт*, ЗРВИ 3 (1955) 29-36.

Г. Острогорски, *Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци*, Историјски часопис 1-2 (1948-49) 24-29.

Г. Острогорски, *Византијски градови у раном средњем веку*, Из византијске историје и просографије, Београд 1970.

The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. J. A. P. Kazhdan, vol. I- III, New York-Oxford 1991.

Ф. Папазоглу, *Средњобалканска племена у предримско доба*, Сарајево 1969.

Ф. Папазоглу, *Дарданска ономастика*, ЗФФ 8/1 (1964) 49-75.

Ф. Папазоглу, *О "хеленизацији" и "романизацији"*, Глас САНУ 320, Одељење

историјских наука, књ. 2, Београд 1980, 21-36.

K. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, III, *Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diokletian bis Heraklios*, Wien 1928.

C. Pietri, *La geographie de l'Illyricum ecclesiastique et ses relations avec l'église de Rome (Ve-VIe siècles)*, Actes du colloque organisé par l'Ecole française de Rome, Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Rome 12-14 mai 1982, Rome 1984, 21-62.

G. Pilarić, *Antropološka istra ivanja slavenske populacije sa Baltinih Bara kod Gomjenice*, Glasnik Zemaljskog muzeja 24 (1969) 185-223.

H. Pirenne, *Medieval Cities, Their Origins and the Revival of Trade*, Princeton 1952.

С. Пириватрић, *Византијска тема Морава и "Моравије" Константина VII Порфирогенита*, ЗРВИ 36 (1997) 173-201.

W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. 567-822 n. ehr.* München 1988.

W. Pohl, *Osnove hrvatske etnogeneze, Avari i Slaveni*, Etnogeneza Hrvata, ed. N. Budak, Zagreb 1995, 86-96.

L. Popović, *Quei était le peuple panonien qui parlait μέδος et strava*, ЗРВИ 7 (1961) 197-226.

И. Поповић, *Два проблема грчко-словенске сунституције*, ЗРВИ 4 (1956) 53-61.

Д. Ј. Поповић, *Србиу Војводини, I-III*, Нови Сад 1957.

М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982.

М. Поповић, *Рас-каснoантичко и средњовековно утврђење IV*, Новопазарски зборник 12 (1988) 137-139.

М. Поповић, *Рас-каснoантичко и средњовековно утврђење II*, Новопазарски зборник 10 (1986) 227-234.

М. Поповић, *Подграђе града Раса*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 19 (1987) 157-159.

М. Поповић, *Утврђење на Кулиу Калудри*, Новопазарски зборник 8 (1984) 11-18.

М. Поповић, *Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму*, Старица 38 (1987) 1-37.

V. Popović, *Aux origines de la slavisation des Balkans; la constitution des premiers Sklavinies macedoniennes vers la fin du VI siècle*, Academie des inscriptions et belles lettres, Paris 1980, 230-257.

V. Popović, *Desintegration und Ruralisation der Stadt im Ost-Illyricum vom 5. bis 7 Jahrhundert n. ehr. Palast und Hütte*, Tagungsbeträge eines Symposiums der Alexander von Humboldt-Stiftung, Bonn-Bad-Godesberg veranstaltet vom 25-30 November 1979 in Berlin, Mainz 1982.

В. Поповић, *Албанија у касној антици*, Илири и Албанци, уредио М. Гарашанин, Београд 1988, 201-250.

V. Popović- N. Duval, *Cariän grad I*, Belgrade/Rome 1984.

В. Поповић - В. Ковдић, *Царичин град - утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд 1977.

Д. Премовић-Алексић, *Каснoантичко утврђење у Бабрежу*, Новопазарски зборник 13 (1989) 17-28.

Б. Прокић, *Први охридски архиепископ Јован*, Глас СКА 88 (1911) 267-303.

F. Rački, *Ocijena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega veka.*, Književnik 1 (1864) 36-77.

G. Sp. Radojić, *La date de la conversion des Serbes*, Byzantion 22 (1952) 253-256.

Ђ. Сп. Радојичић, *О византијској теми Србији из XI века*, Глас САНУ 268 (1966) 1-8.

N. Radojčić, *Les fouilles du site "Pesak" a Korbovo en 1981*, Ђердапске свеске 3, Београд

1986,133-136.

Н. Радојчић, *Природа византијско-српске границе од XI до XIII века*, Зборник радова III конгреса словенских географа и етнографа, Љубљана 1932,358-363.

Н. Радојчић, *Проучавање списка Константина VII Порфирогенита у српској историографији*, ЗРВИ 6 (1960) 1-14.

S. Radosavljević-Krunić, *Etüde anthropologique des ossements trouves sur la site "Pesak"*, Бердапске свеске 3, Београд 1986,143-146.

Z. Rapanić, *Istočna obala Jadrana u ranom srednjem vijeku*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 15 (1986) 7-30.

Речник грчких и латинских писаца антике и средњег века, припредили В. Бухвалд, А. Холвег, О. Принц, Београд 1984.

S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930.

J. C. Rüsel, *Late Ancient and Medieval Population*, Philadelphia 1958.

P. Schafarik, *Slavische Alterthümer II*, Leipzig 1847.

E. Sestan, *La città comunale italiana. dei secoli XI-XIII nelle sue note caratteristiche rispetto al movimento comunale europeo*, Miscellanea historiae ecclesiasticae; Xle congres international des sciences hitoriques, Stockholm 1960.

K. M. Setton, *The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Korinth in the Sevenlh. Century*, *A Journal of Medieval Studies* 25 (1996) 502-543.

P. Skok, *Dolazak Slavena na Mediteran*, Split 1934.

P. Skok, *Ortsnamenstudien zu De Adrninistrando Imperio des Kaisers Constantin Porphyrogenetos*, *Zeitschrift für Ortsnamenforschung* 4 (1928) 213-244.

Ст. Станојевић, *Постанак српског народа*, Београд 1934.

E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reichs vornemlich unter den Kaisern Justinus II und tiberius Constantinus*, Stuttgart 1919.

E. Stein, *Histoire du Bas Empire, II*, Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949.

A. Stipčević, *Hin*, Zagreb 1974.

A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century, 602-634,1*, Amsterdam 1968.

F. Šišić, *Povijest Hrvata, u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.

Ф. Шишић, *Име Хрват и Србин, и теорије о досељењу Хрвата и Срба*, Годишњица Николе Ђупића 35 (1923) 1-49.

Г. Шкриванић, *Градови и утврђења у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Војноисторијски гласник 2 (1969) 109-152.

V. Tăpkova-Zaimova, *La ville de salonique et son hinterland. slave (jusqu'a. au Xe siede)*, Actes du He congres international des etudes du sud-est europeen, II, Histoire, Athenes 1972, 355-362.

Н. Тасић, Б. Јовановић, П. Поповић, *Скордисци и староседеоци*, Београд 1992.

Л. Томић, *Крум и његови словенски архонти*, Историјски часопис 2 (1951) 87-90.

A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitua and His World*, London 1973.

М. Васић, *Приск о Нишуиз 448. године*, Старинар 12 (1961) 20.

М. Васић, *Налази римског бронзаног новца IV и V века из муниципијума Norreum Margi*, Београд 1990.

M. Vasmer, *Die Slaven in Gnechland*, Berlin 1941.

И. Венедиков, *Военното и административното устройство на Бџлгарих през IX и X век*, Софин 1979.

M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa. Bosne i Hercegovine*, IV, Sarajevo 1970.

З. Вински, *Аутохтони културни елемент у доба досељења Словена на Балкан*, Симпозијум: Предславенски етнички елементи на Балкану у етногенези Јужних

Литература

- Словена 24-26. X 1968, Мостар, Посебна издања АНУБиХ XII/4, Сарајево 1969, 171-199.
- П. Влаховић, *Српски род Црногораца*, Етнички простор Срба I, Београд 1993
- Т. Wasilewski**, *Le theme byzantin de Sirmium-Serbie au Xle et Xlle siecle*, ЗРВИ 8/2 (1964) 465-482.
- Т. Wasilewski**, *Stefan Vojislav de Zahumlje, Stefan Dobroslav de Zeta et Byzance au milieu du Xle siecle*, ЗРВИ 13 (1971) 109-126.
- V. N. Zlatarski**, *Историја на Българската държава през средните векове I*, Софин 1918. С. Живановић, *Остаци људских скелета из праисторијског налазишта на Хајдучкој воденици*, Старица 26 (1976) 123-130.
- С. Živanović**, *Communication sur les squelettes humains de la necropole I et II Vajuga*, Ђердапске свеске 3, Београд 1984, 228-237.
- С. Живановић**, *Остаци људских костура из гробнице у Караташу код Кладова*, Ђердапске свеске 2, Београд 1984, 15-19.
- С. Живановић**, *Антрополошке карактеристике скелета из аварске некрополе у Војки*, Гласник антрополошког друштва Југославије 1 (1964) 105-113.
- С. Живановић**, *Резултати антрополошких проучавања скелета из некрополе у Врбасу*, Рад Војвођанских музеја 15/17 (1966/68) 133-145.
- Т. Живковић, *Прилог хронологији аварско-словенских односа 559-578. године*, Историјски часопис 42-43 (1996) 227-236.
- Т. Живковић, *О племенском устројству и војној снази подунавских Словена у VI и VII веку*, ЗРВИ 35 (1996) 98-117.
- Т. Живковић**, *О првим главама летописа Попа Дукљанина*, Историјски часопис 44 (1998) 11-34.
- Т. Živković**, *The Date of the Creation of the Theme of Peloponnesus*, Σειρήνες 13 (1999) 141-155.
- Н. Жупанић**, *Бела Србија*, Народне старине 22 (1922) 1-22.

ИНДЕКС

- Абдера, 26,
 Авари, 34-35, 43,45,49,53-57, 60, 65,77,
 86,93,96-98,105,107,111,129,132,138-
 139
 Август, римски цар (27. п.н.е. -14. н. е.),
 23,27, 30
 Авдуин, владар Лангобарда, 50,52
 Агатија, византијски писац, 43-45,78-79
 Агатон, епископ Мораваца, 135
 Агријани, илирско племе, 26
 Ада, место у Бачкој, 137-139
 Адралест Диоген, стратег Мораве, 154
 Адријанопољ, град, 155
 Азбад, византијски војсковођа, 73
 Азија, 63
 Ајнхард, франачки писац, 85
 Аквис (=Акве), град, 32,49, 128
 Акрокоринт, тврђава Коринта, 95
 Аксиос, в. Вардар
 Алани, германско племе, 53,103
 Албанија, 94,127-128,134
 Албанци, 128,130
 Албуин, краљ Лангобарда, 72
 Александар Велики, 26
 Александрија, 118
 Алексије I Комнин, византијски цар
 (1081-1118), 154,165-166
 Алпи, 35,123,137
 Амалсвинта, готска краљица, 62
 Амијан Марцелин, римски писац, 33,58
 Амфипољ, 26
 Ана Комнина, византијски писац, 146,
 150-151,165-166
 Анастасије I, византијски цар (491-518),
 46,62
 Ангелар, словенски проповедник, 134
 Ангро.река, 25
 Андрија I, угарски краљ (1046-1061),
 168
 Ани, краљевина у Јерменији, 149
 Аноним, дубровачки, 65-66
 Аноним, угарски, 132
 Анти, 44,48, 53-54,70-71,75,85
 Антиохија, 118
 Антипатар, македонски војсковођа, 26
 Анхијал, град, 101-102
 Аполоније Рођанин, антички писац, 23
 Апсих, аварски војни заповедник, 85
 Арабљани, 79,87,92,112-113,146,149,
 Арбанаси, в. Албанци
 Арголида, област на Пелопонезу, 94-95
 Ардагаст, словенски поглавица, 56,71-
 72
 Ардарик, краљ Гепида, 33
 Аркадија, област на Пелопонезу, 96
 Аркадије, византијски цар (395-408), 29
 Арон, брат бугарског цара Самуила,
 152

Арса, в. Рас
 Артасир, стратег, 154
 Аспарух, бугарски хан, 104
 Аспраканија, област, 153
 Астика, област у Тракији, 53
 Атанасије Атонски, 152
 Атеј, краљ Скита, 26,
 Атика, област, 94,
 Атила, краљ Хуна, 33,35, 47,60-61,68-69
 Атина, 79
 Аурелијан, римски цар (270-275), 33
 Аурелијанум-Акве, град, 30
 Аутаријати, илирско племе, 25-26, 28, 32,38
 Африка, дијецеза, 24
 Ахаја, 77,91

 Бабреж, локалитет, 116
 Бајан, аварски хаган, 54-55
 Балкан, в. Балканско полуострво
 Балканско полуострво, 23-25,28-29,32, 34-35,46-51, 57, 61,67,77,81-82,85,93-99,104-107,110-115,117-118,123,128-129,131-132,137,143,146,148-150,154, 163,173-176,
 Балтине Баре, локалитет, 140
 Банат, 132
 Бари, град, 110
 Бастарни, германско племе, 26,33
 Бачка, 138-140,142
 Бедеријана, тврђава, 57
 Бејрут, 79
 Бела III, угарски краљ (1172-1196), 134
 Бела Паланка (Ремисијана) 27,32,49, 63, 128,160
 Бела Србија, 110
 Бела Хрватска, 110
 Бела Црква, 36-37, 160
 Белина, место, 156
 Бело, српски жупан, 135,156
 Белотић, 36-37
 Београд, 19,30,32, 34,45,53,57,60-63, 65-66,73,77, 97,107-108,113-116,122, 126,132,134-135,139,154-155,159,161-162,167-169,174
 Београд/Калемегдан, локалитет, 167

Беотија, област, 94
 Беси, трачко племе, 32
 Бираберг, тврђава у Франачкој, 124-125
 Богухвал, бискуп, 110
 Бодин, краљ Дукље, 164-165
 Бојка, првобитна земља Срба, 108
 Борило, царев роб, 150-151
 Борис (Борис-Михаило), бугарски хан (852-889), 99-100,133-134
 Борис Давид, бугарски великаш, 164
 Босна, 51,85,130,155-157,173
 Босна и Херцеговина, 37, 64,127
 Бран, син српског архонта Мутимира, 100-102,121
 Браничево, 122,126,135,154,159
 Брасида, спартански краљ, 26
 Брвеник, град, 116
 Брезет, 131
 Бресник, град, 119
 Брестовик, 30,159
 Брњица Доња, 28
 Бродариск, в. Ћуприја
 Бронг, 25
 Брути, село код Призрена, 160
 Бугари, 66,79,93, 96,99-101,103-104, 113,118,121-122,128-129,131-134,136, 146,150-153,157-158,162,164,166
 Бугарска, 63, 82, 93-94,98,100,102-105, 109-110,113,118-119,121-122,128,133-135,151,153,155,157,161-162,166-167, 173
 Бугарска, тема, 153,155,158,163-164
 Бургунди, германско племе, 123
 Бучум, 126

В

Вајуга, 137,139,141
 Вајунити, словенско племе, 89-90
 Ваљево, 160
 Вандали, германско племе, 123
 Вардар, 49, 53,87,105,151
 Варна, град, 104,136
 Василије I, византијски цар (867-886), 99,125,145
 Василије II, византијски цар (976-1025), 112,114,122,134-135,146,149,152-153, 159,161
 Василије Апокавк, 152

- Василије Велики, црквени отац, 67
 Василије Монах, стратег, 163
 Василије Синадин, стратег, 162
 Велбужд, 63
 Велегезити, словенско племе, 89-90
 Велизар, византијски војсковођа, 44, 63,69
 Велика Морава, в. Морава
 Венеција, 85,122
 Вервјани, словенско племе, 93
 Верзити, словенско племе, 89-90
 Верија, град, 90,150
 Видин, 53
 Видојевица, место, 120
 Византија, 24, 32,34-35, 42-43, 45-57,61, 65-66, 68-69,72-75,77,79-98,100,102-108,111-115,118,122,129-130,133-135, 137,145-152,154,156-159,162,165-166, 169,174
 Византинци, в. Ромеји
 Визиготи,123
 Виминацијум, 30,32,39-42,53-54,57,59-63,77, 107,113,115,126,137,139
 Винча, 139,142,167,169-170
 Висла, 109
 Виталијан, 52
 Витиг, 62
 Вишеград, 116,126
 Вишеслав, српски архонт, 99
 Владимир, српски архонт, 145
 Владимир, син бугарског хана Бориса, 100-101
 Власи, в. Романи
 Властимир, српски архонт, 99-100,102, 118
 Влашка, област у Румунији, 35,47, 56, 68,86,128
 Влашка, област у Црној Гори, 126
 Воден, град, 152-153
 Војводина, 20-21,36,38,137-140
 Војка, 137-139
 Волерон, област, 153
 Врање, 27,165-166
 Врањска Пчиња, област, 116
 Врбас, место у Војводини, 137,140,142
 Врбет, 131
 Врет, град, 160
 Врмница, село код Призрена, 160
 Вршац, 132
 Вукан, велики жупан српски, 165-166
 Габријел, арханђео, 159
 Гаврило Радомир, бугарски цар (1014-1015), 152
 Гај, локалитет у Бабрежу, 116
 Галија, префектура, 24
 Гамзиград, 61-62
 Георгије, епископ, 135
 Георгије Манијакис, византијски војсковођа,149
 Георгије Монах, византијски писац, 89, 132
 Георгије Писида, 111
 Гепиди, германско племе, 33-35,46,48, 53-54,62,73,137-138
 Герман, византијски војсковођа, 48,51-52
 Герман, Словен, 150-151
 Германи, 123,137-139
 Германија, град, 63
 Гети, племе, 47
 Главеница, епископија, 160
 Глад, словенски кнез у Банату, 132
 Глоговик, 36-37
 Гојник, син архонта Властимира, 99-102,114
 Голија, планина, 116,157
 Гомолава, 36,39
 Горажде, 119
 Готи, германско племе, 33-34,49,52, 62,69
 Градац, код Ваљева, 160
 Градечин, в. Градац
 Градина, локалитет изнад Пазаришта, 101,117-118
 Градина на Постењу (Рас), 117
 Градина-Камошево, локалитет, 116
 Градина-Носољин, локалитет, 116
 Градина-Радалица, локалитет, 116
 Градина-Шароње, локалитет под Голијом, 116
 Градина-Хум, локалитет код Тутина, 116
 Грацијана, 62
 Грачаница, 40
 Гргур I, папа (590-604), 64

Григорије Ниски, 67-68
 Гроцка, 30,160
 Грчка, 24,51,80-81, 94-95,115,137,148, 173
 Груза, место у Србији, 116,160
 Грци, 25,30,115,149,153
 Гудушчани,словенскоплемеуСрбији, 131-132

Д

Дабрагеца, Ант, византијски војни заповедник, 75
 Даврит, поглавар Анта, 49,55-56,72
 Дакија, дијецеза, 24,33,95,132
 Дакија Приобална, 24-25, 32-33,42,61
 Дакија Средоземна, 24-25,32-33,42,57, 106,127
 Дако-Мези, 115
 Далимил, средњовековни писац, 110
 Далмати, в. Срби
 Далмати, илирско племе, 115
 Далмација, 32, 51-52,54,56,64, 93, 95, 98-99,108-109,111,114,127-128,165
 Далмација, тема, 155
 Дараж, локалитет у Босни, 140
 Даргамер (Драгомир), посланик, 133
 Дарданија, 24-25,27-28,32-33,42,49, 60-61, 63-64,83,106,130, 127
 Дарданци, племе, 23,25-28,32
 Дастагерда, персијска престоница, 106
 Девелт, 121
 Дежево, место у Србији, 120
 Делфи, 26,38
 Деметријада, град у Тесалији, 89
 Десник, град у Босни, 155
 Дестиник, град у Србији, 101,118-120
 Дивисиск,град,160
 Димитрије, жупан, 98
 Димитрије из Кизика, писац, 146
 Димитрије Солунски, светац, 78, 80, 82, 89,94,97,106,152, 159 .
 Диоклецијан, римски цар (284-305), 24, 127
 Дмитровица, в. Митровица
 Дњепар, река, 34
 Дњестар, река, 34,
 Добрача, локалитет у Босни, 140
 Добромир, бугарски старешина, 150

Добруца, област, 33,98
 Домицијан, римски цар (81-96), 24
 ДоњаДолина, 68
 Драгачево, место у Србији, 116
 Драгомул, бугарски заповедник, 150
 Драч, град, 49-50,95,98,153
 Драч, тема, 102,121,162,165
 Дрежник, место у Србији, 119-120
 Дреснеик, град у Србији, 118-120
 Дрим, река, 160
 Дрина, река, 23,119,127,131,173
 Дристра,град,155
 Дрмно, 38
 Дрогувити, словенско племе у суседству Солуна, 87, 89-90
 Дрсник, село код Пећи, 119
 Другувити, словенско племе у Русији, 93
 Дубровник, 66,126,154, 157
 Дукља, кнежевина, 20, 98,109-111,146-147,150,156,164-165
 Дукљанин, в. Поп Дукљанин
 Дуљибент, река, 163
 Дунав, 23,26, 30, 32-35,45-60,62-63, 68-69,72-75,77, 84-86,89-90,97,104-105, 111-112,126,131-132,137,139,141,150, 153,156,160,163
 Дупница,63

Ђаковица,27
 Ђердапска клисура, 50,52
 Ђерекари, место, 116
 Ђетина, река, 119-120
 Ђонај, место на Косову, 137,139-142, 167,171,176
 Ђорђе Војтех, 150,162,164,166
 Ђурђевица, локалитет у Ђерекарима, 116

Европа, 35, 63,84,116,122-124,161
 Европа - Балканско полуострво, 53,75
 Егејско море, 25
 Египат,45,118,127
 Едеса, град, 149

Елба, в. Лаба
 Елијус Катус, 30
 Енглеска, 124
 Епидаур, 65-66
 Епир, 77,94-95,105,173
 Ергинија, река, 56
 Ердељ, 139
 Ермиари, бугарски род, 99
 Ернак,33
 Еутропије, 26
 Ефес, град, 115

Ждрело, град, 116
 Жупања, место код Спарте, 96,99

Задар,83,155
 Закапартје, 47
 Зали, хунско племе, 49
 Западна Морава, 23,26-27,29,111,131
 Зара, в. Задар
 Захарија Прибисављевић
 (Првослављевић), српски архонт, 103,
 121
 Захумље (Захумљани), 20,83, 97-98,
 108-111,130,154
 Звечан, град, 165-166
 Златибор, планина, 117,157

И

Ибар, 23,29,111,116,120-121,127-129,
 131
 Ивањица, 27
 Идоменија, град, 128
 Илдиг, лангобардски узурпатор, 50-52
 Илири, 27,29,32,50, 65, 68,115
 Илирија, 27
 Балканско полуострво, *passim*
 Илирик, дијецеза, 24,30-31,33
 Илирик, в. Балканско полуострво
 Имброс, острво, 91
 Ираклије, византијски цар (610-641),
 45,66, 80-81,86,96-97,99,104-105,107-

109,111-114,116,150,167
 Исак I Комнин, византијски цар (1057-
 1059), 150
 Искер,река,25,28
 Истар, в. Дунав
 Исток, 112,118,146,149-150
 Источна, префектура, 24
 Истра, 128
 Италија, 34, 44,46,48,51-53, 69,75,123-
 124,147,163
 Италија, дијецеза, 24
 Италија, префектура, 24
 Ихтиман, место у Бугарској, 151
 Ицвокло, бугарски војсковођа, 103

Јавор,157
 Јадран = Јадранско море, 66
 Јаломница, в. Хелибакија
 Јармук, река у Сирији, 112
 Јасеница, река, 116
 Језерити, словенско племе, 91
 Јелет,131
 Јермени, 152
 Јерменија, 149,
 Јерусалим, 67
 Јетр, река у Бугарској, 127
 Јован, архиепископ охридски, 149,161
 Јован, епископ Јустинијане Приме, 64
 Јован, катепан Раса, 154
 Јован,квестор,54
 Јован, митрополит Солуна, 80,86
 Јован, византијски командант, 165
 Јован Антиохијски, писац, 57
 Јован Владислав, бугарски цар (1015-
 1018), 152
 Јован Дука, стратег Драча, 165
 Јован Зонара, византијски писац, 132,
 146
 Јован Каменијат, византијски писац, 80
 Јован Лид, византијски писац, 146
 Јован Орфанотроф, византијски
 државник, 149
 Јован (Иван) Равењанин, епископ, 66
 Јован Скилица, византијски писац, 146,
 150,152-153,162-163
 Јован Ставракије, византијски писац,
 152

- Јован Цимискије, византијски цар (969-975), 134,158
 Јонско море, 25,74
 Јордан, писац, 85
 Југославија, 23,169,173
 Јулијан, римски цар (361-363), 24
 Јужна Морава, 23,25,27
 Јустин, писац, 27
 Јустин II, византијски цар (527-565), 49, 54,78
 Јустинијан I, византијски цар (527-565), 24,34, 43-44,47-49,51,57,59,62-65,68, 107,115-116,128-129,139,149
 Јустинијан II, византијски цар (685-695, 705-711), 88-90, 92
 Јустинополис, 63,77
 Јустинијана Прима, 32,57,63,77,107, 115,118
 Јустинијана Секунда, 63,77,129

 Кавказ, 53
 Кадлубек, краковски надбискуп, 110
 Калемегдан, 49
 Калудра, место, 116
 Камиџор, 131
 Кападокија, 67-68
 Караташ, 137-139
 Карпати, 34-35,47,129
 Катера, град у Босни, 155
 Кауликоји, балканско племе, 23
 Квади, германско племе, 33
 Квимедава, тврђава, 63
 Кекавмен, византијски писац, 156-157
 Келти, 26,29,38
 Кизик, град, 146
 Кијабар,река, 28
 Кијев, 93
 Киликија, 67-68
 Киригири, бугарски род, 98
 Кирил Јерусалимски, 67
 Киш, мађарски војвода, 155
 Кладово, 137-138
 Клаудије Готски, римаки цар (268-270), 33
 Климент, 134
 Клонимир, српски архонт, 101-103,119
 Книн, бугарски војсковођа, 103
 Колубара, 116
 Коментиол, византијски војсковођа, 56
 Компло (Кобло), град, 160
 Конавле, 20,97-98,108-111,127,130
 Констанс II, византијски цар (641-668), 87
 Константин I Велики, римски цар (306-337), 24,33
 Константин V, византијски цар (741-775), 91,95,113,133
 Константин VII Порфирогенит, византијски цар (944-959), 45,66, 81-82,91, 93, 96-104,107-114,116,118,120-122,126, 130,145,148,155-157
 Константин VIII, византијски цар (1025-1028), 149
 Константин IX Мономах, византијски цар (1042-1055), 149
 Константин Диоген, стратег Србије, 153-154
 Константинопољ, в. Цариград
 Констанције, писар, 59
 Копаоник, 29
 Корбово, локалитет, 137,139,141-142, 167,170,176
 Коринт, 94
 Корушка, 105
 Косара, ћерка бугарског цара Самуила, 150,164
 Космај, 29-30
 Косово, 163
 Косово и Метохија, 38,131,140,145
 Косовска Митровица, 27,40
 Костур,град,164
 Кратискара,тврђава,63
 Крива Река, 36-37,42,176
 Кривичани, словенско племе у Русији, 93
 Крим, 34
 Кроја, град, 128
 Крум, бугарски хан (? - 814), 92-93, 129,132-133
 Крш - Златни Камен, локалитет, 116
 Ксенофонт, 79
 Кула, локалитет у Калудри, 116
 Кумани, племе, 132,150
 Куманово, 27
 Купа, 127
 Купиново,36,39

Курион, римски војсковођа, 27
 Куршумлија, 160
 Кутригури, бугарско племе, 44,49,54
 Кучајна, 29

Л

Лаб, 127
 Лаба, 35,85,124
 Лав, архиепископ охридски, 149,161
 Лав I, византијски цар (457-474), 62
 Лав VI (Мудри), византијски цар (886-912), 101
 Лав Апокафк, стратег, 154
 Лав Граматичар, византијски хроничар, 78
 Лав Ђакон, писац, 148,151
 Лав Равдух, стратег Драча, 102,121
 Лаконија, област, 96, 99
 Лангобарди, германско племе, 33-34, 46,48,53-54,72
 Ласкар, отац.Артасира, 154
 Латини, в. Романи
 Лебане, 57
 Левач, област, 116,160
 Леонтије, Дабргезин син, 75
 Лепеница, река, 116
 Лесковац, на ушћу Книне, 160
 Лесник, град у Србији, 118-120,126
 Лесник место код Призрена, 119
 Ливно, 109,127
 Лизимах, 27
 Лим, 28,128-129
 Липет, 131
 Липљан, 129,161,165-166
 Лицики, род Михаила Вишевића, 109
 Лудвиг Побожни, фаначки цар (814-840), 132
 Лужички Срби, 98
 Луканија, област, 75

Љ

Љешница, место код Видојевице, 120
 Љешница, место на Дрини, 119
 Љутовид, стратег Србије, 154

М

Маврикије, византијски цар (582-602), 45,57,77,80,86
 Маглич, 116
 Мађари, в. Угри
 Мађарска, в. Угарска
 Македонија, дијецеза, 24
 Македонија, античка краљевина, 25,27, 151,173
 Македонија, провинција (Прва и Друга), 24, 26,32,51,77, 81-83,87, 89,93-95,106,113,137
 Македонија, република, 23,85,113,127, 134,145,149,163,167
 Македонија, тема, 87,151,155
 Македонци, племе, 26
 Макроливада, 121,151
 Мала Азија, 30, 92,146,149-150
 Мала Скитија, 33-34
 Маламир, бугарскихан, 158
 Мануил Мануилит, 159
 Манцикерт, 146,150
 Маргум, град, 32, 53,59-60,113,134-135, 154,158,160
 Марица, 151
 Марко, српски жупан, 165
 Марко Крас, 28
 Мармај, бугарски војсковођа, 102-103
 Марцијан, 33
 Матичане, место код Приштине, 167, 170
 Маховљани, 168
 Мачва, 157-158
 Међуречје, град у Србији, 118-120,126
 Мези, балканско племе, 23,25, 28-29,32
 Мезија Горња, 24,32-33,42, 62,127
 Мезија Доња, 24,33,52
 Мезија Прва, 24,83
 Мезија, провинција, 24-26,30,33,42, 49, 60-61,95,105,129-130
 Мелитина, град у Малој Азији, 113
 Менандар, византијски историчар, 34, 43,45,51,53,55,60,72,78
 Мерцелет, 126
 Месенија, област, 96
 Месопотамија, 149
 Методије, мисионар, 134
 Метони, град, 96

Мизи, в. Бугари
 Милешева, манастир, 119
 Милидух, војвода полапских Срба, 85
 Милинзи, словенско племе, 91-92
 Милутиновац, место код Кладова, 137
 Минуције Руф, 26
 Мирослава, ћерка бугарског цара
 Самуила, 150
 Мирча Вода, место у Румунији, 98
 Митровица (Сремска), 127
 Михаил Дермокаит, 162
 Михаило, краљ Дукље, 164
 Михаило I Рангабе, византијски цар
 (811-813), 133
 Михаило II (Муцавац), византијски цар
 (820-829), 109
 Михаило III, византијски цар (842-867),
 114, 132
 Михаило IV, византијски цар (1034-
 1041), 149
 Михаило V, византијски цар (1041-
 1042), 149
 Михаило VIII Палеолог, византијски
 цар (1261-1282), 160
 Михаило Вишевић, захумски кнез, 102,
 109
 Михаило Деволски, писац, 150
 Михаило Псел, писац и државник, 146,
 164
 Миџор, планина, 126
 Млава, 54, 116, 127
 Моглен, град, 153
 Мокро, в. Бела Паланка
 Монемвасија, град на Пелопонезу, 94
 Морава, река, 23, 25, 27-29, 50, 52-53, 99,
 105, 119-120, 127, 129, 132, 139, 150, 155,
 160
 Морава, в. Маргум
 Моравци, словенско племе у Србији,
 83, 132, 135, 150, 160
 Мориш, река, 132
 Моровиск, Моравиште, в. Маргум
 Мраморац, 28
 Мунд, војсковођа, 62
 Мурса, 34
 Мурсијанско језеро, 34
 Мусокије, словенски краљ, 56, 71-72,
 85-86
 Мутимир, српски архонт, 99-102, 114,

121
 Мушићи, локалитет код Вишеграда,
 116

Н

Наис, в. Ниш
 Нарзес, византијски војсковођа, 34
 Нарона, град, 66
 Наум, 134
 Неготин, 117
 Недао, река, 33
 Незакциј, 66
 Неретва, река, 109
 Неретљани, 85, 121
 Нест, 26
 Нестор, средњовековни писац, 110
 Никеја, град, 115
 Никола, стратег Србије, 153
 Никола, цариградски патријарх, 103
 Николица, бугарски заповедник, 152
 Никомедија, 54
 Никон Метаноит, светац, 92
 Нинива, 106
 Ниса, град, 67
 Нићифор, цариградски патријарх и
 историчар, 78-80, 82, 88, 93
 Нићифор I, византијски цар (802-811),
 92-93, 132
 Нићифор Вријеније, византијски писац,
 146, 151
 Нићифор Фока, византијски цар (963-
 969), 149
 Ниш, 27, 32, 49, 51-53, 57, 59-63, 69, 77,
 105, 113, 115, 122, 125-126, 128-130, 154,
 158, 160-164
 Нишава, 27
 Нова Мизија, в. Бугарска
 Нове, град, 32, 60
 Нови Епир, провинција, 83
 Нови Пазар, 27, 127, 150
 Новиодунум, 34
 Нормани, 124

О

Ободрити, словенско племе у
 Подунављу 85, 131-132

Овче Поље, 128,163
 Одиса, град, 104
 Одоакар, 46
 Одризи, племе, 26
 Октавијум, 62
 Омуртаг, бугарски хан (814-831), 98
 Омзон, в. Ужице
 Опсикија, тема, 92
 Осем, река у Бугарској, 127
 Осијек, 34
 Оскија, река, 26
 Осогов, планина, 126, 128-129
 Остроготи, германско племе, 33, 46, 123
 Охрид, 152
 Охридскојезеро, 174

П

Павле (Брановић), српски архонт, 102-103, 114
 Павле Монемвасијски, византијски писац, 92
 Паганија, 20, 97-98, 102, 108-111
 Пазариште, локалитет код Новог Пазара, 117-118
 Панонија, 29, 33-35, 47, 49-54, 56, 58-60, 68-69, 74, 102, 105-106, 110-112, 128, 134
 Панонија Друга, провинција, 34
 Паристрион, тема, 155
 Патрас, град, 91-92, 94
 Пауталија, град, 63
 Пек, река, 23, 28-29, 126
 Пелагонија, област, 90, 152-153
 Пелопонез, 29, 51, 87, 91-92, 94-96, 105, 107, 151, 173
 Пељешац, 154
 Пеонија, 27
 Пердика, македонски краљ, 26
 Персеј, македонски краљ, 27
 Персија, 48, 56, 72, 75, 105-107
 Персијанци, 55, 106-107
 Песак, локалитет, 137, 139, 141-142, 167, 170, 176
 Петар, бугарски цар (927-969), 134-135, 156
 Петар, византијски војсковођа, брат цара Маврикија, 51, 56, 72, 84-86, 89
 Петар Гојниковић, српски архонт, 99-102, 114, 121
 Петар Одељан, 146, 150, 162-164, 166
 Петошевици, 168
 Петрило, српски војсковођа, 164
 Пећ, 27, 119-120
 Пећине, 36, 38
 Печенези, 103, 149, 162-163, 165-166, 168-169
 Пива, 111, 119, 121, 127, 131
 Пикензи, балканско племе, 28
 Пинкум, 32
 Пиперица, планина, 96
 Пирагаст, словенски поглавица, 56, 71-72
 Плиска, стара престоница Бугарске, 93
 Пљевља, град, 119
 Подгорина, област у Србији, 116
 Подунавље, 32-33, 67, 69, 106, 110, 169
 Подунавци, 69
 Пожаревац, 41, 154
 Полибије, 79
 Полог, област, 165-166
 Полуострво, в. Балканско полуострво
 Пољаци, 110
 Поморавље, 28
 Понт, 33
 Поп Дукљанин, 111, 135, 146-147, 154-157, 165
 Порфирогенит, в. Константин VII
 Порфирогенит
 Посавина, 155-157
 Постење (Рас), локалитет, 101
 Првуд, рекс (краљ) Ринхина, 88-89
 Превалис, в. Превалитана
 Превалитана, 24, 60, 127
 Преденценти, в. Ободрити
 Пресијам, бугарски хан (836-852), 99, 158
 Преслав, бугарска престоница, 161
 Преспа, 152
 Преспанско језеро, 174
 Прибислав (Првослав), син српског архонта Мутимира, 100-103, 121
 Призрен, 27, 36, 38, 120, 122, 139, 160, 174-176
 Пријепоље, 29
 Припјет, река, 34
 Приск, византијски војсковођа, 51, 56, 72, 86
 Приск, византијски дипломата и писац,

- 44,47,59,61,68-69
 Приштина, 27-28,140,167,170
 Проб, римски цар (276-282), 33
 Прокопије, византијски писац, 34,43-44,47-48,50-53,62-64, 67,69-71,73-74, 78-79,137
 Прокупље, 127,160
 Просигој, српски архонт, 99
 Протобугари, 46, 49, 62
 Псеудо-Аристотел, 68
 Псеудо-Маврикије, византијски писац, 69-71,73-74,79
 Псеудо-Цезарије, 67
 Птоlemeј, писац, 28
 Пулкава, средњовековни писац, 110
- Равена, 52
 Рагуса, в. Дубровник
 Радослав, српски архонт, 99
 Рајец, 117
 Раповина, код Ливна, 127
 Рас, град, 100-101,113,122,125,129-130, 135,150,154,156,161,166,174
 Рашка, 147,164
 Ремисијана, в. Бела Паланка
 Република = Римска Република, 27
 Рим, град, 79,97,127
 Рим = Римска Република, 27-28
 Рим = Римско царство, 29
 Римљани, 23,27,29,33,42,69,123
 Римско царство, 19,24,30,92,130
 Ринхини, словенско племе, 87-91
 Родопи, 60,83,151
 Рома, богиња, 31
 Ромаја, 36,38
 Роман I Лакапин, византијски цар (920-944), 103-104
 Роман III Аргир, византијски цар (1028-1034), 149
 Романи (Власи), 32,110,115,127-128, 131-132,135,148,166,174-175
 Ромеји, 42-43,48, 51,55-56,59-61,63, 67-68,72-74,81,85-86,88,91-94, 96-97,102-104,106, 109,121,125,127,129-130, 135, 147-148,151-152,158-159,162-166,174-175
 Рудник, 29,150,155
- Румунија, 98,128,163,166
 Румуни, 126,128
 Руси, 93,103,110,153,163
 Русија, 34
- Сабири, хунско племе, 49
 Сава, река, 23, 33, 35,46-47, 50-51,62, 105,131-132,134, 139,153,155-157
 Сагудати, словенско племе, 87,89-90
 Салинес, 118,155
 Салона, 29,52
 Самарићани, 79
 Само, словенски кнез, 84
 Самобор, 119
 Самотрака, острво, 91
 Самуило, бугарски кнез и цар (976-1014), 112,122,125,135,150-153,158, 164,166
 Сапаревска Бања, 63
 Сарацени, шпански Арабљани, 124
 Сардика, 25,32,49,51-52,63,66,105, 107,129,151,161,163
 Сармати, 34
 Св. Димитрије, в. Димитрије Солунски
 Св. Ђорђе, 159
 Св. Прокопије, 127
 Светиња, локалитет на Виминацијуму, 54
 Свјатослав, кијевски кнез (964-972), 151
 Сврљиг, 160
 Севастеја, град, 146
 Северци, словенско племе у Бугарској, 83,93,104,129,133
 Северци, словенско племе у Русији, 93
 Сеона, поток, 30
 Сербон, место у Аркадији, 96
 Сермон, заповедник Сирмијума, 154
 Сервија, град, 96-98,108,111-112,152
 Сергије, епископ Београда, 135
 Сивин (Сибин), жупан, 98
 Сигиноји, балканско племе, 23
 Сигрица Теодор, бугарски војсковођа, 102-103
 Симеон, бугарски цар (893-927), 98,102-103,110,134,152,157,163
 Симеон Логотет, византијски хроничар, 78

- Симоката, в. Теофилакт Симоката
 Сингидунум, в. Београд
 Синдоји, балканско племе, 23
 Сирија, 112, 118
 Сиријци, 30
 Сирмијум, 29, 34, 45, 53-55, 59-60, 62, 65, 154-155, 158
 Сисак, 29
 Ситалко, 26
 Сицилија, 149, 163
 Сјеница, 119
 Скадарскојезеро, 28, 128
 Скилица, в. Јован Скилица
 Скиличин Настављач, византијски писац, 146, 164
 Скири, германско племе, 33
 Скити, 111, 150
 Склабун, кнез Севераца, 133
 Склавини, в. Словени
 Скомбро, река, 26
 Скопље, 27, 30, 32, 129, 135, 155, 158, 162-166, 175
 Скопска Црна Гора, 166
 Скордисци, келтско племе, 25-26-27, 29-30, 32
 Скупи, в. Скопље
 Славомир (Склавомир), војвода
 Ободрита, 85
 Словени, 20-21, 24, 32, 34-36, 43-45, 47-58, 60, 62, 64-65, 67-75, 77, 81-94, 96-97, 99, 104-107, 110-116, 118, 123, 125-136, 138-143, 147-150, 152-153, 159, 161, 163-164, 166, 168-170, 173-177
 Смедерево, 160
 Смољани, словенско племе, 90
 Сокол, тврђава, 119
 Солун, 32, 49, 51, 54, 57, 77, 80, 83, 86-90, 94-95, 97-98, 105-106, 115, 117, 148, 151-153, 162-163, 174
 Сопоћани, 37
 Соск, место, 152
 Сочаница, 40
 Срби, 20, 75, 81, 94-100, 103-105, 107-116, 118, 121, 123, 125, 128-129, 145, 148, 155-157, 164-165, 167, 173
 Срби, полапски, 85
 Србија, 19-21, 23, 25, 29, 36-37, 39, 42, 61, 77, 82, 84, 95-96, 99-105, 108-116, 118-122, 124-126, 128-140, 142-143, 145, 147, 149-150, 153, 155-156, 158-167, 170-171, 173, 175-176
 Србија, катепанат, 154
 Србија, тема, 153-156, 158
 Срем, 29, 33-34, 62, 138-139, 153, 155-158
 Ставракије, византијски војсковођа, 91
 Сталаћ, 160
 Стари Влах, планина, 126
 Стари Костолац, 36, 38
 Стефан, личност са византијског печата, 159
 Стефан, син српског архонта
 Мутимира, 100-101, 114, 121
 Стефан, синовац жупана Вукана, 166
 Стефан Војислав, кнез Дукље, 156
 Стефан Немања, српски велики жупан (1166-1196), 115
 Стоби, антички град, 128
 Стон, 154, 157
 Страбон, антички писац, 26-28, 30
 Стримонци (Стримоњани), словенско племе, 88-90
 Стримон, клисура (византијска управна јединица), 90
 Стримон, река, 87-88, 91, 152
 Стројимир, син архонта Властимира, 99, 101-102
 Струма, в. Стримон
 Струмица, место, 150
 Суботица, 137-139
 Сфелигово, в. Сврљиг
 Сфенеромон, в. Смедерево
 Тајгет, планина, 92
 Тамиш, река, 53
 Тара, река, 28, 111, 119, 121, 131
 Таргитије, аварски изасланик, 54
 Татре, 34
 Таурисијум, 63
 Таурисци, племе, 27
 Теба, 89
 Темнић, 160
 Тенедос, острво, 91
 Теодор из Севастеје, писац, 146
 Теодорих (Амалијац) краљ Острогота (476-491), 46, 62
 Теодосије I, византијски цар (379-395),

33,
 Теодосије II, византијски цар (408-450),
 60
 Теодосије Мелитен, византијски
 хроничар, 78
 Теодосиопол, град у Малој Азији, 113
 Теофан, в. Теофан Хомологет
 Теофан Хомологет, византијски
 хроничар, 78-80,82-84,87-89,91,93,104,
 113,132-133
 Теофилакт Охридски, архиепископ и
 писац, 146
 Теофилакт Симоката, византијски
 писац, 43-45,51, 56,65,71-74,78,84-87
 Теофило, византијски цар (829-842),
 100
 Термопили, 46, 53
 Тесалија, област, 53,77,83,89,94-95,
 105,108,151,153, 166
 Тетово, 128
 Тиберије, византијски цар (578-582), 54
 Тиквеш, 117
 Тилатејани, 26
 Тимок, 23,28,50, 52,117,126,128-129,
 131-132,135,175
 Тимочани, словенско племе у Србији,
 83,131-132,150
 Тимочка крајина, 29
 Тиса, 33-34,45,51,56
 Тихомир, војник, 162
 Тома Словен, византијски војсковођа и
 узурпатор, 92
 Томи, град, 34
 Топир, град, 48,73
 Топлица, 160
 Тотила, краљ Острогота (540-554), 52
 Травунија, 20,83,97-98,108-111,130
 Трајан Патрикије, византијски
 хроничар, 78
 Тракија, провинција, 24,32-34,47-52,
 55-57,60,62,73,77, 86-88,90, 95,105,
 107,115,174
 Тракија, тема, 113,133,151
 Тралица, в. Сардика
 Трачани, 27,32,115,128
 Требиње, 127
 Трерани, 26
 Триадица, в. Сардика
 Трибали, 25-29,32

Трибали, в. Срби
 Трибалија, в. Србија
 Трикорнензи, балканско племе, 28
 Триполис, град у Аркадији, 96
 Тузла, 118,155
 Тукидид, 25-26,79
 Тупи Крш, локалитет, 116
 Турци, в. Угри
 Турци Селџуци, 146,149-150,163
 Тутин, град, 116

Н

Њуприја, 160
 Њустендил, 63

Угарска, 47,139
 Угри, 102-103,155-158,168-169
 Ужице, 29,160
 Ужичка Црна Гора, област, 117
 Узи, племе, 150,166
 Улпијана, 32,40,57,63
 Уна, 127
 Урош, синовац жупана Вукана, 166
 Усдибад, Гепид, 54
 Утигури, 49,54

Ф

Феликс Румулијана, 32
 Филип II, македонски краљ (359-336
 п.н.е.), 26-27
 Филипопол, 53,105
 Фисонци, 67
 Фландрија, 124
 Фока, византијски цар (602-610), 80
 Фокида, област у Грчкој, 94
 Франачка, 124-125
 Франци, германско племе, 123
 Фрицлар, град, 124-125

Хадријанопол, 49,53,56,105
 Халкедон, 106

Халкидик, 89
 Хајдучка Воденица, 36-37
 Хебро, река, 26
 Хекатеј, 23
 Хелада, 46, 62, 74, 77, 87, 90-91, 95, 151
 Хелибакија, река (дан. Јаломница), 86
 Хем (Балкан), планина, 95
 Херодот, 23, 25
 Херули, германско племе, 33-34, 46, 53, 62
 Херцеговина, 128, 173
 Хилвуд, византијски стратег, 47-48, 68
 Химник, бугарски војсковођа, 103
 Хозроје I (Ануширванин), персијски цар (531-579), 72
 Хомер, 28
 Хомољске планине, 23
 Хорам (Храм), тврђава, 132
 Хореум Марги, 32
 Хосно (Хвосно), 160
 Хрвати, 75, 81, 94, 96-99, 105, 107-110, 145, 157, 164
 Хрватска, 101-103, 109-110, 121, 127, 155
 Хрисилије, заповедник Драча, 153
 Хуни, народ, 33-35, 46, 58-62, 69, 138-139

Цариград, 34, 44-45, 49, 51, 54-55, 69, 74, 87-88, 96-98, 103, 105, 118, 126-127, 133, 135, 161
 Царичин Град, 57
 Царство, в. Византија
 Цезареја, 43, 67, 115
 Цетина, 109
 Цивелно, место у Босни, 155
 Црна Гора, 126-128, 173
 Црна Стена, жупа, 119
 Црно море, 25, 32, 34-35, 105
 Цурул, тврђава у Тракији, 73

Чемерно, 157
 Чернавуск, граду Србији, 118-119, 126
 Чеси, 110

Ш

Шара, планина, 126, 129
 Шарски Крш, локалитет, 116
 Шун, бугарски жупан, 98

Часлав, српски архонт, 98, 103-104, 110, 121, 155-157
 Чачак, 27
 Челарево, 137-139